

K.T.

**UNÎVERSÎTEYA BÎNGOLÎ
ENSTÎTUYA ZIWANANÊ GANÎYAN
QISIMÊ ZIWAN Ê EDEBIYATÊ KURDÎ**

**ŞAYÎR, KILAME Ê TEMBÛR:
KIRMANCKÎ (ZAZAKÎ) DE TRADÎSYONÊ
KILAME**

Şenay ASUTAY

TEZÊ MASTERÎ

**Şêwirmend
Dr. Öğr. Üyesi Ömer DELİKAYA**

Çewlîg – 2025

K.T.
ZANÎNGEHA BÎNGOLÎ
ENSTÎTUYA ZİMANÊN ZÎNDÎ
ŞAXÊ MAKEZANISTA ZİMAN Ê EDEBİYATA KURDÎ

ŞAÎR, KILAM Ê TEMBÛR:
DI KIRMANCKÎ (ZAZAKÎ) DE TRADÎSYONA
KILAMÊ

Şenay ASUTAY

TEZA LÎSANS A BİLİND

Şêwirmend
Dr. Öğr. Üyesi Ömer DELİKAYA

Bîngol – 2025

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ
KÜRT DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ŞAİR, KILAM VE TANBUR:
KIRMANCKİ (ZAZAKİ) DE KILAM GELENEĞİ

Şenay ASUTAY

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Ömer DELİKAYA

Bingöl – 2025

TÊDEYÎ

TÊDEYÎ	I
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	III
TEZ ONAY SAYFASI.....	IV
SIPASNAME	V
KILMNUS.....	VI
KURTE	VII
ÖZET.....	VIII
ABSTRACT	IX
KILMNUŞTEYÎ.....	X
DESTPÊK.....	1
Armancê Tezî.....	3
Muhîmîya Tezî.....	3
Sînorê Tezî	3
BEŞA YEWINE.....	4
1. ÇARÇEWAYA TEORÎKÎ	4
1.1. Kulturê Fekkî	4
1.2. Şayîr	7
1.2.1. Terminolojîya Şayîr/Sayîr, Sey, Şaîr, Deyîrbaz, Dengbêj	18
1.2.2. Şayîrê Cinîyî û Şîwareyî	21
1.2.2.1. Zarîfa Xanime û Şîwareya Zegerîye	29
1.2.2.2. Maya Silê Sûrî û Kilama Silê Sûrî	34
1.2.2.3. Şayîr Wakile û Kilama Çuxure	39
1.3. Perwerdeya Şayîran: Şayîr û Şagird.....	43
1.4. Kulturê Şayîran de Cayê Enstrumanan	53
BEŞA DIYINE.....	59
2. KILAM.....	59
2.1. Tewirê Kilaman û Kategorîzekerdişê Kilaman.....	66
2.1.1. Kilamê Şerî	70
2.1.2. Kilamê Eşqî.....	94
2.1.3. Kilamê Bawerîyê/Dînî	101
2.1.4. Kilamê ê Bînî	107
BEŞA HÎRÊYINE	117

3. BÎYOGRAFÎYA ŞAYÎRAN.....	117
3.1. Sey Qajî (1860-1936).....	117
3.2. Sa Heyder (1892-1916).....	118
3.3. Welîyê Uşenê Kalmemî (1889-1964)	119
3.4. Silo Qiz (1915-2019).....	119
3.5. Saît Bakşî (1943).....	120
3.6. Mahmut Baran 81923-19759	121
3.7. Qemero Areyîz (1934-1947).....	121
3.8. Dewrêş Baba (1938-1999)	122
3.9. Bava Bedrî (1927-2010).....	122
3.10. Hesê Qajî (1889-1982).....	123
3.11. Hesê Kekî (?-1973)	123
3.12. Hüseyn Doğanay (1940-1974).....	123
3.13. Sêyd Keko (1905-1970)	124
3.14. Silê Musî (1889-1952)	125
ENCAM.....	126
ÇIMEYÎ	130

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “Şayîr, Kilame û Tembûr Kirmanckî de Tradîsyonê Kilame” adlı çalışmanın her aşamasında, başlangıçtan sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu taahhüt ederim.

08/08/2025

Şenay ASUTAY

TEZ ONAY SAYFASI
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Şenay ASUTAY tarafından hazırlanan *Şayîr, Kilame û Tembûr Kirmanckî (Zazakî) de Tradîsyonê Kilame* başlıklı bu çalışma, 08/08/2025 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda **oybirliği** ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından *Kürt Dili ve Edebiyatı* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan	: Doç. Dr. Nurettin BELTEKİN	İmza:
Danışman	: Dr. Öğr. Üyesi Ömer DELİKAYA	İmza:
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Danyal APUHAN	İmza:

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../2025 tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BEDEVA
Enstitü Müdürü

SIPASNAME

Armancê na xebate, şayîrî ke gelek hetan ra seba komelê xo hewilkariya vîrî kenê bido şinasnayîş. Şayîrî ke gelek pênasê înan estê û seba komelê xo wayîrê erkanê bierja yê, na xebate de taybetîya înan ê vîrê ganîbîyayî, hewilkariya înan ê serebûtê rojanê û tarîxî, rojnamegerîya înan ê wextê xo ûsn ser o ameyê vindertiş û diyarckerdiş. Hewna kilamê şayîran ke têde gelek taybetîyê komelê ke şayîrî têde cuyenê ser o ameyê vindertiş. Şayîrî kilamanê xo de behsê kameya babetan kerdê, kameya serebûtî kilaman de ca girewtê bi numuneyan ameyê ramojnayîş.

Seba ke diyarckerdişê babeta tezi ra heta teslîmkerdişê tezî, her tim bi rexneyanê xo, şiklê cigêrayîşê mi bedilna û awirê mi ê babete ser o bedilnayê, bi nîşandayîşê çimeyan, musayîşê min o babete ser o kerd asan û bi fikrê xo yê erjayî rayir nîşanê min da, ez sipasdara şewirmend û mamosteyê xo yo daîm Dr. Öğr. Üyesi Ömer DELİKAYAYî ya.

Seba ke bi keyfweşî û bêecizî cewabê persanê mi ê Elewîyan û cuya înan ser o û babete ser o dayê û vînayîşê gelek çimeyan de hetkarîya mi kerd ez Mutlu CANî ra zaf sipas kena.

Seba ke serê ra heta peynîyê xebata mi de hetê teknîkî ra û hetê rastkerdişê şiklê tezî de hetkarîya mi kerd, ez Halil AKGÜLî ra sipas kena.

Seba ke pawitişê tezî de, jurî de ca girewtê, tezê mi erjnayê û kêmasîyê mi, nîşanê mi dayê ez Nurettin BELTEKÎN û Dalyan APUHANî ra sipas kena.

Seba ke redaktekerdiş û rastkerdişê tezî de hetkarîya mi kerd û bi rexneyanê xo yê tûj, konsantrasyonê mi kerd xurt û hêz da mi, ez sipasdara birayê xo Semîh ASUTAYî ya.

Şenay ASUTAY

19/09/2025

KILMNUS

No tezî de, tradîsyonê kilame ke seba hewilnayîş û pawitişê kulturê fekkî o Kirmanckî (Zazakî), unsûranê bingeşînan ra yo, bişumûl ameyo wekenitiş. Armancê na xebate o yo ke şayîrtîye, şayîrê Kirmanckîye û berhemê înan bido şînasnayîş; tewir û taybetîyê kilaman, fonksîyonê kilaman ê mabênê şarî û tradîsyonê înan ê edebî û kulturî nîşan bido. No cîgêrayîş bi metodê kalîtatîfî (senînî), bi wekenitişê çimeyê nuşteki û berhemê fekkî ke neql bîyê ser o ameyo meydan. Na xebate de hîrê hebî taybetmendîyê şayîran ameyê ramojnayîş: pawitiş, vîrîardiş û hewilnayîş. Şayîrî, pawitoxê ziwan û urf û edetî, tarîxo nênuşteyî û cuya rojane yê ke înan anê vîrê şarî û bi sayeyê înan azê bînî nasnameyê xo şînasnenê. Na çarçewaye de şayîrî, têna hunermendê şexsî nîyê, ê sey hewilkarê tarîx, kultur û vîrê kolektîf yenê hesabnayîş. Kilamê ke bingeşî xo cuya komelî ke têde cuyenê ra genê, no fonksîyonî bi babetê eşq, qehremanî, cuya rojane û dînî anê ca. Xebate bale anceno fonksîyonê dezgehê şayîrtîye û hewilnayîşê kevneşopî de rolê şagirdîye zî. Modelê *hoste-şagird*, perwerdeyê şayîran û hewilnayîşê kulturê fekkî o az bi az sey yew mekanîzmaya bingeşî vejîyeno ver. Ma vînenê ke tradîsyonê şayîrtîye de rolê şayîranê cinîyan bi goreyê ê camêrdan biferq o û xoserîya xo esta. Şayîrê cinîyî, bi bêimkanîya perwerdeye û îcrakerdişê hunerê xo hewna hem hasilkar hem zî hewilkarîye kerdê. Tradîsyonê şayîrtîye de enstruman şuxulnayîş bi goreyê mintiqayan bedilyeno. *Tembûr* seba elewîyan têna enstrumanêk nîyo, coka mabênê elewîyan de pîroz o û sey unsûro ke huner û dîn ano têhet, yeno vînayîş. Peynî de, tez bi hawayêko sistematîk tradîsyonê kilame a Kirmanckî wekenito û hetê aye ê ganî, dînamîk û rengînîye ramojnayo. Na xebate, hem hetê teorîkî ra destêk dana kulturê fekkî hem zî serê edebîyatê fekkî ra fehmbîyayîşê nasnameyê Kirmanckî/ Zazakî de zemînêko muhîm amade kena.

Çekuyê Mifteyî: Şayîr, Kilamê Kirmanckî, Tembûr, Dêrsim

KURTE

Ev tez, tradîsyona kilamê bi awayekî berfireh vedikole ku yek ji şêwazên bingehîn ên çanda devkî ya Kirmanckî (Zazakî) ye. Armanca xebatê ew e ku şairtiyê (dengbêjîyê), şairên Kirmanc û berhemên wan bide nasîn; bi eşkerekirina binyada cureyî, curbecuriya tematîk û erkên civakî yên kilaman, nirxa edebî û çandî ya vê kevneşopê nîşan bide. Lêkolîn bi rêbazeke wesfî ya li ser bingeha vekolîna çavkaniyên nivîskî yên heyî û veguhestinên devkî hatiye meşandin. Di vê xebatê de sê taybetmendiyên sereke yên şairan derdikevin pêş: parastina çandê, bibîrxistin û veguhastin. Şair (kilamcî/dengbêj) wekî van kesan hatine nirxandin ku ziman, erf û edet, çand, dîroka nenivîsî û jiyana rojane diparêzin, bi bîra civakê dixin û destedewrî nifşên nû dikin. Di vê çarçoveyê de şair ne tenê wekî hunermendên takekesî, lê herwiha wekî hilgirên dîrok, çand û bîra hevpar hatine nirxandin. Kilamên ku bingeha xwe ji jiyana civakî digirin; bi mijarên evîn, mêrxasî, dîn û jiyana rojane vê erkê bi cih tînin. Di xebatê de rola diyarker a pêwendiyên şagirtiyê di veguhestina tradîsyonê de jî hatiye destnîşankirin. Modela *hoste-şagirdiyê* wekî mekanîzmeyeke bingehîn di perwerdehiya şairan û veguhestina mîrateya devkî ya ji nifşekî bo nifşekî din derdikeve pêşberî me. Ev xebat destnîşan dike ku rola şairên jin di tradîsyona kilambêjîyê de ji ya mêran cudatir û xweser e. Herwiha tê destnîşankirin ku şairên jin, tevî ku derfetên wan ên perwerdehî û pêkanîna hunerên xwe tunebûn, hem wekî berhemdar hem jî wekî veguhêzer ev tradîsyona devkî berdewam kirine. Bikaranîna amûran di tradîsyona kilambêjîyê de li gorî herêman diguhere. Tembûr ji bo elewiyan ne tenê amûrek e, di nav elewiyan de qismen pîroz tê hesibandin û wekî hêmanekê ye ku huner û dîn digihîne hevdu. Di encamê de ev xebat, bi vekolîna sistematîk a tradîsyona kilamên kirmanckî, binyada zindî, dînamîk û pîralî ya vê mîrateyê eşkere dike. Xebat, hem têkariyê li lêkolînên çanda devkî dike, hem jî bingehêke giring ji bo têgihiştina nasnameya kirmanckî (zazakî) di rêya edebiyata devkî de pêşkêş dike.

Miftepeyv: Şair, Kilam, Kirmanckî (Zazakî), Tembûr, Dêrsim

ÖZET

Bu tez, Kırmancki (Zazaca) sözlü kültürünün en temel anlatım biçimlerinden biri olan *kılam* (sözlü şiir) geleneğini kapsamlı biçimde incelemektedir. Çalışmanın amacı, sözlü şairlik geleneğini, Kırmancki şairlerini ve onların eserlerini tanıtmak; *kılam*ların türsel yapısını, tematik çeşitliliğini ve toplumsal işlevlerini ortaya koyarak bu geleneğin edebî ve kültürel değerini görünür kılmaktır. Araştırma, mevcut yazılı kaynakların ve sözlü aktarımların incelenmesine dayalı nitel bir yöntemle yürütülmüştür. Bu çalışmada şairlerin üç temel özelliği öne çıkarılmaktadır: geleneği koruma, hatırlama ve aktarma. Şairler dili, örf ve adetleri, kültürü, yazılmamış tarihi ve günlük hayatı koruyan; topluma hatırlatan ve gelecek kuşaklara aktaran kişiler olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda şairler, yalnızca bireysel sanatçı değil, aynı zamanda tarih, kültür ve ortak hafıza taşıyıcıları olarak ele alınmıştır. Temelini yaşadıkları toplumsal olaylardan alan *kılam*lar; aşk, kahramanlık, din ve gündelik yaşam temalarıyla bu işlevi yerine getirmektedir. Çalışmada şairlik kurumunun işleyişi ile çıraklık ilişkilerinin gelenek aktarımındaki belirleyici rolü de vurgulanmıştır. Usta-çırak (şayîr-şagird) modeli, şairlerin eğitiminde ve sözlü mirasın kuşaktan kuşağa aktarımında temel bir mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadın şairlerin şairlik geleneğindeki rollerinin erkeklere göre farklı ve kendine has olduğunu göstermektedir. Kadın şairlerin, eğitim ve hünelerlerini icra edebilme imkanlarının olmamasına rağmen hem üretici hem de aktarıcı olarak geleneği sürdürdükleri görülmektedir. Şairlik geleneğinde enstrüman kullanımı, bölgelere göre değişmektedir. Tambur (tomir), Aleviler için yalnızca bir enstrüman olmayıp, Aleviler arasında kısmen kutsal olup sanat ve dini bütünleştiren bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Sonuç olarak tez, Kırmancki *kılam* geleneğini sistematik biçimde inceleyerek bu mirasın canlı, dinamik ve çok yönlü yapısını ortaya koymaktadır. Çalışma, sözlü kültür araştırmalarına katkı sağladığı gibi, Kırmancki (Zaza) kimliğinin sözlü edebiyat üzerinden anlaşılmasına da önemli bir zemin sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şair, Zazaca (Kırmancki) *kılam*ları, Tambur, Dersim

ABSTRACT

This research examines the tradition of *kilam* (oral poetry), one of the fundamental forms of oral culture in among Zazas (in Dersim, Kirmanj). The aim of the study is to introduce the tradition of oral poetry, Kirmanj oral poets (şair, saîr, şayîr), and their works; to reveal the structural composition, thematic diversity, and social functions of kilam, thereby making visible the literary and cultural value of this living oral tradition. The research is conducted using a qualitative method based on the analysis of existing written sources and oral transmissions. Three main characteristics of the poets are highlighted in this study: preservation of tradition, remembrance, and transmission. Poets are viewed as individuals who safeguard language, customs, culture, oral history, and daily life; reminding society and transmitting this heritage to future generations. In this context, poets are considered not only as individual artists but also as carriers of history, culture, and collective memory. Kilam, rooted in the social events experienced by the poets, fulfills this function through themes of love, heroism, religion, and everyday life. The study also emphasizes the significant role of the functioning of the poetic institution and the relationships of apprenticeship in the transmission of tradition. The master-apprentice (*hoste-şagird*) model emerges as a fundamental mechanism in the education of poets and in the intergenerational transmission of oral heritage. It demonstrates that the roles of female poets in the poetic tradition are different and unique compared to their male counterparts. Despite lacking opportunities for education and the ability to showcase their skills, female poets are seen as both producers and transmitters, sustaining the tradition. The use of instruments in the poetic tradition varies by region. For Alevis, the tambur (*tomir*) is not merely an instrument but also a somewhat sacred element that integrates art and religion. In conclusion, the thesis systematically investigates Kirmanjki kilams tradition, revealing the living, dynamic, and multifaceted nature of this heritage. The study contributes to oral culture research while also providing a significant basis for understanding Kirmanj identity through oral literature.

Keywords: Poet, Kirmanjki (Zazaki) Kilams, Tambur, Dersim

KILMNUŞTEYÎ

bn. : biewne

ç. : çap

e.b. : eynî berhem

e.m. : eynî meqale

e.t. : eynî tez

h. : hûmar

r. : rîpel

ûsb : û sey bînan

ûsn. : û sey nînan

DESTPÊK

Tarîxê merdimatîye de merdimî, her dem xo aver berdê la vîyarteyanê xo ra zî xo nêaqitnayê. Mabênê vîzêr, ewro û siba de têkilîyêka xurt esta û merdimî mabênê nê her hîrêyan de cuya xo vîyarnenê. Agahîyê ke vîzêr de musayê û ê ke ewro dîyê yan zî do bîvînê, seba meştayê merdiman helbet do bibê tecrubeyî. Tecrubeyî ke bi wext qezanç kerdê zî her hetî ra sirayetê xo, cuya înan ser o kerdê. Nê agahî yan zî tecrubeyî ke musayê eger hol bê û karê merdiman rehet bikerê hêdî hêdî dekewenê cuya înan û merdimî hinî bi goreyê nê tecrubeyan şikl danê karê xo yê binan zî. Bi wextî, nê tecrubeyî mabênê keye û eşîranê merdiman de zî benê vila û urf û edetê newe yenê meydan yan zî nê tecrubeyî mabênê urf û edetenê verînan de xo rê cayêk vînenê. Nê tecrubeyî bi wextî folklor anê meydan û bi no hawayî nasnameyê şaran zî yenê afirnayîş.

Termê folklorî termêko wîna yo ke binbeşê ey de cilûbelg, cuya rojane, werdiş û şimitiş, merg û şîn, urf û edetê merdiman yanî kultur ûsn termê bînî ca genê. Têkilîya folklor û gelek zanistê bînan zî esta. Mabênê zanistê tarîx, psîkolojî, erdnîgarî, sosyolojî ûsn de têkilîyêk esta û heta berhemê (eser) folklor gelek hetan ra ê zanistanê bînan ser o agahîyan danê ma. Berhemê folklorî de tayê detayê qij estê ke bi sayeyê înan ma eşkenê zanistanê bînan ser o bibê agahdar. Detay û şopê ê zanistê bînê zî îmkân danê ma ke ma berhemê folklorî ra hem şarê wayîrê berhem bişinasnê hem zî gelek hetan ra şaran analiz bikê. Bêguman berhemê kulturê fekkî seba agahdar bîyayîşê folklorê şar berhemê girîng û biqîmet ê.

Na xebata ma, seba ke şayîr û kilamanê înan ser o ya, binbeşa kulturê fekkî de ca gena. Ma do na xebate de hem şayîran ke hewilkarê kulturê fekkî ê tewr xurt ê hem zî kilamê înan ke gelek hetan ra kulturê şarê xo ramojnênê ser o vindê. Ma do na xebate de kilamê ke sewbîn hetan ra demo vîyarteyan zî roşnî kenê, ramojnê û bibê agahdarê kultur û edetanê ê rojan. Kilamê şayîran de şar, cu û serebûtê ke şar cuyayê ca girewtê. Her çiqas şayîrî nêzanibê kilamanê xo de gelek hetan ra şarê xo dayê şinasnayîş û cuya şarî zî ramojneyê. Seke ma cor de behs ci kerd têkilîya folklor û zanistanê bînan estê. Ma kilamanê şayîran de gelek hetan ra şar vînenê û eşkenê zanistê sosyoloji, psîkolojî, tarîxî, erdnîgarî ûsn ser o zî bibê hayîdar û şarê ê wextan analîz bikê yan zî bi awirêko bîn biewnê şarî.

Şayîrî, kilamanê xo de behsê sey babetê; sistemo –feodal yan zî dewletî- ke wextê xo de dîyê, şerê ke mabênê eşîran yan zî bi dewletan bîyê, bawerîya xo û cayê ke seba înan sey mabedan ê ser o, cayê cinîyan o mabênê komelî de yan zî ewnîyayîşê şarî yê cinîyan û rindî û delalîya keynayan ser o, zewaj û keynawaştîşî, şîyayîşê warê û karê şîwantî û berîwantîye, koçî û surgunî, mergê tebî ser o, ko û dewan ser o yanî welatê xo ser o ûsn kerdê. Ma zî do na xebata xo de behsê şayîrtîye û kilamanê înan ke wextê verînan roşnî kenê, bikê. Bi sayeyê kilamanê şayîran ma do bibê wayîrê agahîyê tarîxo ke nêameyo nuştîş û bi hetê şaranê bînan xelet, kêma û bi hawayêko terefgir ameyo ramojnayîş.

Kirmankî de, nuştîş û wendiş erey dest pê kerdo. La seke dest pê kerdo, nuştekar û cigêrayoxî verê xo dayê berhemanê folklorik. Mabênê nê berheman de kilam, sanik, vateyê verînan, îdyomî ûsn berhemî estê. Kovarê sey Vate (hema hema heme hûmarê Vate de berhemê folklorik estê) û Berhem hûmaranê xo de ca dayê nê berheman. Gelek nuştekar, cigêrayox û akademîsyenî bala xo dayê berhemê muzîkî. Bi sayeyê nê berheman hem şayîrê mintiqayanê xo şînasnenê û danê şînasnayîş hem zî berhemanê folklorik yanî kilaman arêdanê. Heta gelek wendekarî zî hinî tezanê xo edebîyatê fekkî ser o kenê û berheman arêdanê. Bi no hawayî hem seba xurtkerdişê edebîyatê fekkî xebityenê hem zî bi sayeyê înan gelek berhemê fekkî vîrîşîyayîş û vîndîbîyayîşî ra xelisyenê. Rojê ma de nê xebatkarê kulturê fekkî gelek berhemî nuştê û înan ra ê ke kilaman ser o yê zî tay nîyê. Mesela; Seyîdxan Kurij kîtabê xo yo ‘Deyîrî Çewlîgî’ de gelek kilamê şaristanê xo arêdayê. Hewna Şahap Laçîn zî kîtabê xo yo ‘Deyîran û Manîyanê Gêlî ra’ kilamê mintiqayê Gêlî arêdayê. Kîtabê xo de kilamî kategorîze kerdê û peynîya kîtabî de bîyografiya vatoxan zî dayê. Kîtabo ‘Bingöl Dêngbejleri’ ke amadekarê ey Doğan Karasu, Ahmet Hülakü, Orhan Korkmazcan, Devrim Gülyüz û Özlem Güngör ê, şayîrê şaristanê xo dayê şînasnayîş. Mabêna nê şayîran de hem Kirmancî hem zî Kurmancî estê. Hewna Mesut Özcan bi kîtabê xo ê ‘Dersim Aşk Türküleri’ û ‘Öyküleriyle Dersim Ağıtları-1’ kilamê Dêrsim arêdayê.

Seke nameyê tezê ma ra zî dîyar o ma do têna berhemanê Dêrsim ser o vinderê û înan nîşan bidê. Ey ra zî kilamê ke aîdê sewbîn mintiqayan ê yan zî Tirkî yê do xebata ma de ca nêgerê. Ma hêvî kenê ke na xebata ma zî mabênê xebatanê folklorîk ê cigêrayîş û metodan de ca bigira.

Armancê Tezî

Armancê na xebate, şayîrtîye, şayîrê Kirmanckîye û berhemê înan naskerdiş, tewir û taybetîyê kilaman, fonksîyonê kilaman ê mabênê şarî û tradîsyonê înan ê edebî û kulturî nîşandayîş o.

Muhîmîya Tezî

Wextanê verînan de mabênê Kurdan de wendiş û nuştîş gelek tay bi heta bîla medreseyan û şexsanê muhîman qet çîn bîyê û edebiyat zî hewna têna mabênê kesanê ke perwerde dîbî muhîm bi. Verê perwerdeye şar, tarîx û kulturê xo ra bi sayeyê şayîran ke sey medyayê rojê xo bîyê, bênê xeberdar. Şayîrî ke bi vîrê xo yê xurt, serebûtê tarîxî ardê zîwan eynî wextî de tarîxnas zî bîyê. Seke yeno zanayîş Kurdî tarîxî de maruzê gelek çîyan bîyê ke mabênê înan de qirkerdiş zî estê ke nê qirkerdişî têna hetêk ra ameyê vatiş û ramojnayîş. Tîya de zî şayîrî û kilamê înan seba musayîşê rastîyan ma rê benê çimeyî. Ma tezî de do hem şayîrtîye û erke înan ke bi wextî, xo bi xo bîyê parê înan ramojnê hem zî kilamanê înan ke gelek hetan ra sey wextê verînan danê şînasnayîş û gelek serebûtê tarîxî ke roşnî kenê nîşan bidê. Kirmanckî de berhemê şayîran gelek kovar û rojnameyan de ameyê weşanayîş û hinî şayîr û kilamanê înan ser o xebatî yenê kerdiş. Na xebata Kilamê Kirmanckî zî heto akademik ra hem berhemê şayîran ramojnaya hem zî şayîrtîye ke kulturê fekkî de cayêko muhîm gena pênas kerda.

Sînore Tezî

Na xebate, xebatêka teorîk a û xebata sehayî nîya. Na xebate de çimeyî, berhemê nuşteki yê. Ma na xebata xo de kîtab, meqale, tez û kovaran ra îstîfade kerdê. Ê kîtab, meqale, kovar û tezî ke behsê şayîrtîye kerdê ra pênasî û agahîyî ameyê girewtîş. Her çiqas nameyê tezî Kilamê Kirmanckî bo zî şayîr û kilamê nê şayîran ke tezî de ca genê, şayîrê Dêrsimij ê û na xebate de têna şayîrê Dêrsimij ca girewtê. Na xebatê de gelek kilamê kirmancî ameyê vînayîş la îmkan çînî yo ke ma heme kilaman nîşan bidê. Seba her babeta kilaman têna çend hebî kilam ameyê nîşan dayîş. Hewna gelek şayîrî estê ke ma înan şînasnayê la çi heyf ke ma înan ra têna çend kesî dayê şînasnayîş. Beşa enstrumanan de zî ma têna enstrumanê ke zafê şayîrê Dêrsimijî şuxulnayê ser o vindertê û agahîyî dayê.

BEŞA YEWINE

1. ÇARÇEWAYA TEORÎKÎ

1.1. Kulturê Fekkî

Rojê ma de hema tayê cografyayan de tayê şar û mîletî estê ke nuştîş û wendiş ra mehrûm ê. La wexto ke ma ewnîyenê tarîx ra ma vînenê ke estbîyayîşê nuştîş û wendiş reseno verê mîladî. Sumerî, Misirî û şarê ke sey înan aver şibî hinî tecrubeyanê xo nuştêne û hewilnayêne azo ke do înan dima bêro (Özkaral, 2015). Wendiş û nuştîş dima ra (dima ra) mabênê şaranê bînan de zî vila bi û şarî hinî her çiyê xo, cuya rojane ra bigire hesabkerdişê wextê ramitişê hegayî, cuya hukumdarane xo û qanun û xizmetê înan zî qeyd kerdêne. Bi no hawayî çiyê ke cuya înan a rojane do asan bikerê zî aver berdebî. Mesela, Misirîjî seba ke wextê laserê royê Nîlî hesab bikerê û bi goreyê ey wextê ramitiş û çînişî hesab bikerê bala xo dabî astronomî. Qeydê hêrînayîş û rotişî zî girewtêne û karê azo ke do înan dima bero zî bi nuştîş kerdêne asan. Helbet dima ra tewirê huner zî ameyê nuştîş û heta rojê ma ameyê. La verê wendiş û nuştîş?

Şarê ke nuştîş û wendişî ra mehrum ê/bî bi kulturê fekkî berdewama mewcudîyetê xo û kulturê xo kenê-kerdêne. Ma zanê ke rojê ma de zî tayê şarî estê ke wendiş û nuştîş ra heta heme dinyaye û teknoloji ra hayîdar nîyê û mabênê sinoranê teng de ke dîyarkerde yê cuyenê. Nê şarî mewcudîyet û kulturê xo bi kulturê fekkî hewilnenê azê xo. Wexto ke ma ewnîyenê Kurdan ra ma vînenê ke wendiş û nuştîş mabênê Kurdan de zî gelek erey dest pê kerdê. Berhemê verîn ê edebîyatê Kurdî ke bi destê Kurdan ra bi şiklê nuşteki resayê rojê ma, berhemê edebîyatê klasîk ê. Ereydestpêkerdişê wendiş û nuştîş çi heyf ke mabênê Kirmancan de bi goreyê Kurmancan hindena erey dest pê kerd. No ereydestpêkerdişî her çiqas gelek hetan ra sey kêmasî bêro vînayîş zî bêguman hetê averşîyayîşê berhemanê fekkî de dewlemendîyêk ardo meydan. Berhemê fekkî ke gelek tewirê înan estê, bi sayeyê merdimê ke hewilkarê kulturê fekkî yê ameyê hewilnayîş. La çi heyf ke hewna semedê nênuştîşî gelek berhemî bi vîyartişê wextî ameyê vîrîkerdiş. Mabênê berhemê kulturê fekkî de vateyê verînan, îdyomî, destanî, hikayeyî, kilamî ûsn berhemî ca genê. Seba ke na xebata ma şayîr û kilamanê înan ser o ya ma do têna înan ser o vinderê û ê bînan ser o agahîyan nêdê.

“...hema nuşte nêamebî îcadkerdiş, wezîfeya ke nuşte ewro vînenî bi sayeyê vate ameyêne meydan. Ê heme çalakîyê îlmî, hunerî û edebî bi sayeyê vate ameyêne meydan û berhemdarîya kulturî bi no hawayî ameyêne kerdiş (Gürür, 2021:18).” Gürür, Yunanan sey mîsale ramojneno û vano ke ê, felsefe, siyaset û demokrasîya xo zî bi fekkî awan kerdê. Ê dewam kerdo. Mabênê şarê de ke wendiş û nuştîşê înan esto û ê ke newende yê helbet ferqî estê. Cuya înan a rojane ra bigirê awirê înan ê serebûtan ser o û fikiryayîş û tewgerê înan de zî ferqî estê. Mabênê şarê ke fehmkerdişê xo nuşteki û fekkî ser o afirnenê¹ ferqî estê. Ê nuşteki bawerîya xo bi çiyê ke bi çimanê xo vînenê anê û ê fekkî zî bi çiyê ke bi goşanê xo goşdarî kenê, anê (e.b. 2021: 18-19).

Berhemê ke kulturê fekkî de yenê afirnayîş şayîran ra zêdêr malê hemê şar ê ke şayîr tede cuyeno. Vîro kolektîf ke embarê serebûtanê şarî yo, îmkân dano ke şayîrî berhemanê xo biafirnê. Her çiqas şayîr newende heta şaro ke bi kilamanê xo serebûtanê înan ano ziwan zî newende bo, bi kilamanê şayîran şar hayîdarê gelek serebûtê kan û rojanê zî benê. Helbet tayê şayîrî xo bi xo berhem afirnayêne û xeyal yanî utopyaya ke afirnaya pêşkêşê goşdaran kerdêne. Nêwendebîyayîşê şayîran û şar seba afirnayîş û hewilnayîşê xeyal û serebûtan nêbîyo problemêk.

Wood, emîn bî ke Homeros wendiş û nuştîş nêzanêne û destananê xo têna bi vîrê xo yo xurt afirnaybî. Hetê balkêş o Wood, îdîa kerdibî ke, vîro ke kulturê fekkî hinde girîng o, kulturo nuşteki ra cîya yo. Homeros nêşkabi bîyaro ziwan ka vîrê ey senîn xebityeno zî Wood îdîa kerdibî ke, ûnsuro ke senînîye taybet dano destanan, mehareto ke verê masaye de yeno musayîş ra wetêr, qebîliyeto ke aîdê heme şarî yo (Ong, 2018: 32).

No qebîliyeto ke Ong behs ci keno vîro kolektîf o. Ma eşkenê vajê ke Homeros berhemê ke afirnaybî hinî ey ra vejîyaybî û bibî malê şar yan zî Homeros paştê xo dabî vîro kolektîf yanî şar û berhemê xo afirnaybî. Vîro kulturî ke parçeyêko vîro kolektîf o komelî yo, bi wextî bedilyeno û bi goreyê îhtîyacan şiklêko newe geno. Vîro kulturî, tewirêko vîrî yo ke exleb tecrubeyê vîyarte yê komelî, bi dibarekerdişî ganî manenê û nê tecrubeyî bi hewilnayîşî az ra azo bîn hertimîya xo pawenê û bi sayeyê ey

¹ Afirnayîş: xeleqnayîş, viraştîş, wareardiş

nasnameyê kolektîf yeno meydan (Akin, 2018: 104). Şayîrî, hewilkarîya nê tecrubeyan kerdê/kenê barê xo.

Gelek berhemê fekkî estê ke rîyê xo dayê rastîyan û vateyê hewilkarê kulturê fekkî gore ameyê nuştiş. Ma kîtabê Paul Thompson o ‘Vengê Vîyarte’ ra zî vînenê ke gelek nuştekar û xebatê înan ê tarîxê fekkî ser o, ameyê nîşandayîş. Kîtabî de ameyê nîşandayîş ke gelek nuştekarî seba ke tarîxê şar û welatê xo bimusê, paştta xo şanayê tarîxê fekkî û bi gelek kesan qisey kerdê. Bi vateyê qiseykerdoxan resayê gelek agahîyan û kîtabê xo de nê agahîyî pare kerdê. Ma no kîtab ra zî vînenê ke ê agahîyê ke serdestî nîşan dayê û bi goreyê fikr, waştîş û îhtîyacanê xo dîzayn kerdê. La vîrê ganî yanî vatox û hewilkarê şarê xo rastîyê pêşkêşê şarê xo kerdê (Thompson, 1999: 28-54). Nê hewilkarî rey-rey bi hawayêko qiseykerdişî vateyê xo ardê ziwan, rey-rey zî bi hawayêko taybet yanî bi muzîk ardê ziwan.

Hewilkarê kulturê fekkî, berhemê xo bi hawa û terzê xo hewilnayê. Sanîkvatoxî, destanvatoxî, hîkayevatoxî û ê bînî bi goreyê berhemê ke vatê, şiklê vatişê xo afirnayê. Şayîrî zî serebûtê ke ardê ziwan bi hawayê muzîkî ardê ziwan. Helbet no muzîk zî bi goreyê komelo ke têde yeno îcrakerdiş şiklê geno û ey de rêçê kulturê komelî xo nîşan danê.

Muzîk, seba komel bi unsûranê kulturî yewbînan kenê temam û benê manedar. Muzîk, beşêka hunerî yo ke bi goreyê nasnameyê kulturî o komelo ke têde yeno pênerkerdiş û mabênê no komelî de beno wesîteyê bihêz o hewilnayîşê komelî û kulturî. No hetî ra ganî bêro roştkerdiş ke wexto ke ma çarçoweya sosyo-kulturî a muzîkî bîya verê çîmanê xo, fonksîyonê ey ê wareameyîş, hewilnayîş û hertimîya vîro kulturî hindena zêde dîyar benê. Bi nê sebeb, çarçoweya sosyo-kulturî de muzîk, tewr zêde yeno şuxulnayîş û mabênê şaxanê hewilnayîşê hunerî de qebûlbîyayî yo ke erkê hewilnayîş û hertimîya vîrîardişê kulturî xo rê keno bar û awanîyêk o ke bi hefizyê kulturî yewbînan kenê temam û pêşkêşê komelan kenê (Akin, 2018: 106).

Seke Akin zî xebata xo de nîşan dayo muzîk, wesîteyo gelek bihêz o ke bîngêyê xo vîro komelî ra geno û seba vîrîardişê kulturê komelî zî bar geno paştta xo ser o. Akin dewam keno: “Muzîk bi awanîya xo rastbirast bi ziwan, edebiyat, tarîx û kulturê komelo ke têde yo ra şiklê geno û wayîrê fonksîyonêk zaf cîya yo ke eşkeno şiklê bîdo vîrê kulturî o komelê xo. Ey ra zî çîyo tewr rast o yo ke muzîk, bi goreyê vîro kulturî o komelê xo bêro gurenayîş” (e.m. 2018: 106). Wexto ke ma ewnîyenê muzîkê

Kurdan ra ma vînenê ke muzîkê Kurdî rastbirast pašta xo şanayo şarê xo û hem bi goreyê zîwan û kulturê şar şikl girewto hem zî bingeyê xo vîro kulturî û serebûtanê şarî ra girewto. Hêzê ey ristimê xo ra yanî şarê xo ra yeno.

Muzîk, zerreyê xo de şopanê şarê xo ramojneno. “Muzîk tewirêko hunerî yo û seba ke hîsanê merdiman hem bi vate hem zî bi veng ano livdayîş (hereket), ey ra zî şekilgirewtîşê komelkî, sîyasî, kulturî û dînî de wayîrê tesîrêko bêemsal o” (Barca & Basuguy, 2021:295-296). Yanî muzîk hem bi goreyê şarê xo şikl girewto hem zî şikl dayo şarê xo. Ma eşkenê kilamanê şeran sey mîsale ramojne. Ê şerê ke mabênê eşîran de vejîyayê yan zî ê ke mabênê dewletan de bîyê, kilaman de ca girewtê. Şayîrî, ê serebûtê ke komelî bi xo cuyayê bi muzîk yanî kilaman hewilnayê azo ke xo dima yeno. Ê serebûtî zî hewna şikl dayê muzîkê şayîran. Şayîrî bi muzîkê xo hunermendîya xo pêşkêş kenê.

1.2. Şayîr

Kafir, to tac û taxtê xo gona kamî de şuto

Mi araqê çare xo ramito, çinito

Hata nika binê keşî nêkinito

Tomirê cemê Haqiye cinito

Sey Qajî

Şayîr, sey, sa yan zî şaîr... vîrê ganî û vatoxê serebûtanê şarê xo, bi nameyêko bîn dengbêj. Şayîrî, kulturê kurdan de cayêko gelek girîng genê. Wextanê kanan rê heta rojê ma, hem şayîr hem zî şayîrtîye seba hewilnayîşê kultur û edet girîngîya xo pawenê. Wexto ke ma ewnîyenê tarîxê kurdan ra ma girîngîya înan hindena hol fehmanê. Coka mabênê kurdan de wendiş û nuştîş çîn bi û ê wextanê kanan de şayîrî hem hewilkarê edet û kulturî bîyê hem zî hewilkarê serebûtanê rojanê û tarîxî bîyê. Rol û girîngîya şayîran tîya de vêşêr xo nîşan danê. Ma bi sayeyê şayîran bi temami nêbo zî nê serebûtan musenê û benê şahîdê înan. Şayîrî, vîrê ganî ê şarê xo yê û bi sayeyê kilam û destananê înan ma benê şahîdê tarîxo vîyarte û serebûtê ke Kurdan ser o tesîrê xo kerdê.

Şayîrî kilamanê xo de hem çand û edetanê şarê xo ramojnênê hem zî kilamanê xo de tarîxo nimitkî ke tu cayan de nêameyo nuştîş neqlê goşdaran kenê. Kilamanê

şayîran de babetê sey şerê ke mabênê eşîran yan zî serdestan de qewimîyayê, koç, zilm û zordarî ûsn ca genê. Serebûtê rojane, rindî û delalîya keynekan yan zî tebîetî, şerwanîya Kurdan ke yan bi raşteqînî zî şerwan ê yan zî mabênê şarî de wîna yenê zanayîş, merg û cu ûsn babet zî kilamanê şayîran de cayê xo genê.

Kesê ke, şerê ke mabênê eşîran de qewimîyenê û komelî ser o tesîrêko xorî virazenê, serebûtê tarîxî ke sey şerê mabênê eşîr û otorîteyan de qewimîyenê, meseleyê şarî û serebûtê sey afatê laser û erdlêzî, eşq, cibîyayîş, keyna remnayîş vanê, bi goreyê mintiqaye yan bi enstruman yan zî bêenstruman eşkenê hunerê xo bîyarê ca, komelî her hetî ra şînasnenê û berhemanê xo de hem hetê xirab hem zî holîya komel vanê, bi vateyanê xo urf û edetan hewilnenê, hunermendê şar ê, yanî hozan ê (Kardaş, 2017: 10).

Seke ma corî de zî ard ziwan, şayîrî vîro ganî yê şarê xo yê. Wexto ke ma ewnîyenê kilamanê şayîran ma hayîdarê gelek serebûtê ke Kurdî cuyayê û tu cayan de nêameyê nuştîş vînenê. Ê şerê ke mabênê eşîr yan zî mintiqayan û serdestan qewimîyayê bi detayanê sey cografîk û nameyê kesane ke beşdarê nê şeran bîyê, kilamanê şayîran de cayê xo girewtê.

Şayîr, (serebûtê) qewimîyayî, afatê tebîetî, eşq û dej, xemgînî û keyfweşîyan azêk ra hewilneno azo bîn. Şayîr heme kultur û afirîyaye² ê komelî, serebût û afatanê tarîxî mûneno, amên keno û hewilneno rojê ma yo ewroyin. Înahewa ê mabênê şarê kurd de sey hîş û wîjdano hempar o komel ameyo qebûlkerdiş û wîna zî qedrê înan ameyo dayîş (Güney & Erol, 2019: 126).

Şayîrî kilamanê xo de kulturê komelê xo anê ziwan. Kilamanê şayîran de tarîxo vîyarte rast bi rast nêbo zî tayê hetan ra cayê xo geno. Çiftçi, hewilkariya şayîran ê serebûtane tarîxî ser o vateyê Veroj hewilnayê. Bi goreyê Veroj, merdim eşkeno bi sayeyê kilamanê şayîran eşkeno bibo şahîdê tarîxo verin. Seba ke mabênê Kurdan de wendiş û nuştîş çîn bî şayîrî, bi mesel û kilamanê xo şerê ke mabênê dagirker û eşîran yan zî şerê mabênê eşîran hewilnayê ma. Cigêrayîşê ke kilamanê Kurdî ser o yê, îmkan dane ma ke ma, edet, edebiyat, huner, erdnîgarî, cuya manewî û tarîxê Kurdan bizanê û seba zanayîşê înan çimeyê muhîm ê (Çiftçi, 2015: 4) Ma vateyê Verojî ra zî fehmanê ke kilamê şayîran gelek hetanê komelê xo nîşan dane. Kilamê şayîran têna

² Afirîyaye: ê ke ameyê afirnayîş, xeleqnayîş

babetêk ser o bê zî zerreya aye de tayê detayê estê ke ma sewbînê hetê ê komelî vînenê. Edet û toreyê ra bigire bawerî û erdnîgarî zî nê detayan ra yê. Çiftçi fikrê xo yê na babeta hewilkarîya şayîran ser o zî pare kerdê:

Beno ke heme rast nêbê zî zêdekerdiş têde bibê. No çiyêko normal o. Coka kilamî zî bi wextî bedilyenê. La no nêşkeno rastîya estbîyayîşê serebûte orte ra wedaro. Her tim wextê qewimîyayîş beno kan û merdim mintiqaya qewimîyayî ra dîr keweno, kilame de zî bedilyayîş virazîyenê la hewna zî tayê agahîyî sey rastî estbîyayîşê xo pawenê. Gelek şayîrê Kurd, şer û qewimîyayîyê ke mabênê dewleta Tirkîye û eşîranê kurdan de ameyê meydan ser o kilam afirnayê. Çünke gelek serebûtî arşîva dewlete de ca nêgirêwtê û arşîvê mewcud zî şarî rê nêameyê barekerdiş, çimeyê kurdan ê tewr ganî kilam ê (e.m. 2015: 4).

Şayîrî, kilamanê xo de behsê nê serebûtanê tarîxî kenê û bi qasê hunermendîya xo xemilnenê û pêşkêşê goşdaran kenê. Bi no hawayî kilamê înan benê vila û resenê gelek kesan û nê kesî eynî wextî de benê şahîdê nê serebûtan. Şayîrî, bi kilamanê xo rolê tarîxnasîye zî kenê barê milê xo. Coka ê kilamanê xo de bi tamamî nêbo zî serebûtê qewimîyayî hewilnenê ma.

Şayîrî ke gelek hetan ra wayîrê qabîliyet ê (veng, ziwan, vate, vîr ûsn) bi sayeyê kilamanê xo serebûtan neqil kenê, bi serebûtanê bînan têkilîyêk virazenê û komelî de vîrêko hempar awan kenê. hetêko şayîrtîye o polîtîk, tarîxnasî û komelî zî esto ey ra gelek serebûtê qewimîyayî, serebûtê ke tesîrê komelî kerdê, bîyê babetê şayîran. Înan bi kilamanê xo serebûtê muhîmî yê ey wextî sey tarîxnas vîrê komelî de nuştê û nêverdayê bêrê vîrîkerdiş (Tosun & Kardaş, 2022: 50)

Şayîrî, bi qabîliyetanê xo serebûtê ke bîyê şahîdê înan yan zî şahîdan ra eşnawitê, bi kilamanê xo ke têde gelek agahîyî estê, neqlê goşdaran kerdê. Nê kilaman de ma, hîsê merdiman sey ters, bêçaretî, bêhêvîtî yan zî hêvîya rizgarîye ûsn ke nê serebûtan de hîskerdê yanî psîkolojîya înan, cayê ke serebutî têde qewimîyayê û ewro nameyê înan ameyê bedilnayîş yan zî nînê zanayîş yanî erdnîgarîya uja musenê. Tewr muhîm zî tayê serebûtî ke bi qirkerdişî qedîyayê û bi şiklêko sewbîn yan zî xelet neqil bîyê bi sayeyê şayîran ameyê vatiş. Yanî şayîrî sey tarîxnasan vîzêrê ma roşnî kenê, ramojnênê û musnenê ma.

Serkewtebîyayîşê şayîran û namdarbîyayîşê kilamanê şayîran besteyê hunermendîya înan ê. Eke şayîr vatox ra zêdêr awankerê kilamanê xo bo, hem erjayîya

şayîr zêdîyena hem zî kilam û destanê ey bi se heta henzar serran berdewama cuya xo kenê. Kilamê şayîranê Kurdan de hetê terz, meqam û vatişî ra cîyayî estê. Her mintiqaye de nê cîyayî xo nîşan danê. Şayîrî cematî de hemverê yewbînan de vindertêne û bi kilamanê xo ke a hele de vatêne, hunermendîya xo û awankerîya xo ya kilaman nîşan dayêne. Her çiqas rojê ma de qîmeto ke dîyeno şayîran sey wextanê verînan nêbo zî gelek şayîrî hema kilamanê xo vanê û ma kenê agahdarê kulturê ma yo vêrin û tarîxê ma yo vîyarte.

Her çiqas cuya şayîranê rojê ma bibedîlya zî rol û girîngîya şayîran her tim berdewama taybetîya xo kenê. Şayîrî eynî wextî de dewlemendîya ziwanê xo zî ramoynayêne. Nuştîş û wendişê şayîrê verînan çîn bîyê, a rast o komelo ke şayîr têde cuyenê zî çîn bîyê. Aras vateyê B. Nikîtîn o wendiş û nuştîşê kurdan ser o hewilnayo ma: “Wexto ke merdim bala xo dano folklorê kurdî, çîyo tewr balkêş, bêhedîya dewlemendîya ey a. Coka mabênê kurdan de wendiş û nuştîş çîn biyo, yan zî zaf kêmbiyo, Kurdî heme çîyê xo folklorê xo de ardê ziwan.” (Aras, 2007: 228) Şayîrî bi hefîzayê xo yê xurt û bê wendiş û nuştîşê xo her tim xizmetê şarê xo kerdê. Ma ewro bi sayeyê înan tarîxo vîyarte ra benê agahdar. Bi kilam, mesel û destanan şayîrî gelek serebûtî resnayê ma. Nê, wazenê bingeşê xo serebûtanê qewimîyayeyan ra bigirê, wazenê zî kilamê şarê cîranan bibê ke binê tesîrê înan de mendê, bi goreyê xo û newe ra biafirê, her qede tarîxo vîyarte hewilnayê ma. Mustafa Aslan zî xebata xo ya ke şayîran ser o kerda, hewilkariya şayîran ser o wîna vato:

Thamson, îdîa keno ke ‘mabênê şîr û nêwendebîyayîşê komelî de têkilîyêka xurt esta. Seba delîldayîşê na îdiaya xo zî nimûneya îrlandayîjan dano ke ‘zafîyê înan nêwende bîyê, la înan ra her yewî zî şayîrêk/helbestvanêk bi. Çi wext ke serebûtêka girîng ame meydan, îrlandayîjêk serebûte ser o kilamêk yan zî şîrêk afirna.’ Thamson vano ke no şîno heta bingeşê ziwanî, yan zî qiseykerdiş. Bi goreyê ey, şîre zî formeka taybetî ya qiseykerdiş a. Bi goreyê ey ‘qiseykerdişê şîrkî bi taybetî bi rîtmê xo, bi formê xo yo sêhrî û fantastik qiseykerdişê besîd ra cîya yo’ û no zî ziwanê ‘mîletanê kêmar³ yê hov’ de dîyar beno... û heta ziwanê komeleyanê dewijan ê nikayinan de zî eşkera yo” (Aslan, 2022: 41).

³ Şaro ke mabênê şaranê bînan de hûmarê înan tay o ra vajîyeno.

Bi goreyê Thomson şayîrî nêwende bîyê la bi formulên şayîrtîye, ê hem şahîdîya tarîxî kerdê hem zî hunermendîya xo nîşan dayê. Ma eşkenê vajê ke şayîrê şarê ma zî sey şayîrî Îrlandayîjan helbet bi terz û hawayê xo yê taybet, kilamê xo afirnayê. Nêwendêbîyayîşê înan seba averşîyayîşê vîrê înan bîyo paynîke. Şayîrî eynî wextî de xebardarê wexto ke têde cuyayê zî bîyê. Serebûtê ke dewe, bajar yan zî mintiqaya ke têde cuyenê resnenê cayanê binan. Ê serebûtê ke uja de eşnawitê zî hewna resnayeêne cayê xo û tewr peynî de zî rojê ma.

Seba ke kulturê fekkî beşa tewr girîng o kulturê kurdî yo û şayîr zî hewilkarê no kultur o, têna hozan nîyo, şayîrê şarî nîyo bi înan wayîrê gelek mîsyonan o. Şayîrî eynî wextî de wezîfeyanê sey nuştekarê tarîxî û rojnamegerî genê serê xo û vîrî ganî depîşnenê û bi awirêko sewbîn ewnîyenê serebûtanê tarîxî (Taş, 2022: 26).

Şayîrî kilamanê xo de hem tarîxo nênuşte hewilnayêne hem zî sey rojnamegeran, şarî xebardarê serebûtanê tarîxî yan zî rojane kerdêne. “Şayîrê kurdan, heme serebûtê şexsî, komelî û sîyasî ser o kilam û destanî afirnayê. Ey ra zî merdim eşkeno vajo ke ê her hetî ra arşîvê kurdan ê... Dem û dewrananê vîyarte de, bi wasîteya kilame kurdî îrtîbat de bîyê (Aras, 2007: 228-229). Şayîrî, bi kilamanê xo, hem kulturê xo pawitê hem zî sey tarîxzanan serebûtê muhîmî ardê ziwan, şarê xo kerdê xebardar û înan hewilnayê.

Gelek wesfê şayîran estê. Nê ge-ganî bîyê tarîxzan û arşîvê nimitkî, ge-ganî zî rolê pawitoxîya edet û toreyan girewtê serê xo. Ma zanê ke wendiş û nuştişê zafî şayîran çîn bîyê, ey ra zî çîyo ke şayîran merdimanê nêwendeyan ê bînan ra aqitneno vîrê înan bî. Her çîyê şayîran vîrê înan bî/o. “Kilamê şayîran esasî xo embarê vîrê kolektîf o komelî ser o afirnenê û no vîrî de tayê diyardeyê⁴ trawmatîk vejîyenê meydan. A bîn zî ganî ma xo vîrî mekê ke komelî de têna yew vîrê kolektîf çîn o, tayê kom û eşîr zî wayîrê vîrêko hempar ê mintiqaya xo yê.” (Çelîk, 2015: 181) Kilamê şayîran de bi taybetî ê kilamê ke wextê şeran de ameyê vatiş, nê trawmayî bi hawayê eşkera xo nîşan danê. Şayîrî kilaman de cuya şarî bi hostetî ramojnênê. Nê serebûtî, bi hetê serdestan bi hawayêko bîn neqlê şaran bîyê la kilamanê şayîran de ma heto nimitkî ke nêameyo vatiş musenê. Tîya de di heb vîrî vejîyenê meydan. Çelîk, meqaleya xo de vateyê Nurî Bilgin o nê vîran ser o hewilnayo ma.

⁴ Fenomen.

Nuri Bilgin, behsê di formanê cîya ê vîrê kolektif keno. Înan ra yewî vîrê fermî o bîn zî vîrê ganî yo. Tarîxo fermî yan zî vîro fermî, no tarîx o ke mabênê komelî de hetê hêzanê otorîteyan ra yeno awankerdiş. Vîrêko seba awankerdişê nasnameyêko kolektif o. Vîrê ganî, bi hetê kesê ke serebûte cuyayo yeno awankerdiş û zafî zî vîrêko wîna yo ke merdim nêşkeno xo têra dûr bifîno. No vîr, bi hetê kesê ke hem sey kurban hem zî sey fail barê na serebûte kirişenê, binê giranîya aye de têweyenê, dej û kedera aye hîs kenê, ters û gefê aye erzenê zerreye xo yan zî şeref û şermê aye bare kenê, yenê awankerdiş (e.m. 2015: 1819).

Tarîxo vîyarte o nimitkî ke bi destê serdestan û bi şikleko cîya ameyo ramojnayîş, bi sayeyê şayîran û bi hawayêko raşteqînî reseno ma. Vîrê ganî yanî şayîrî bi vîrê xo yê xurt gelek serebûti ke nêameyê nuştîş resnayê ma.

Kilamanê şayîran de ma eşkenê zafî hetan ra komelo ke şayîr têde cuyaybî bivînê. Trawmayê ke komel wextanê xiraban de merûz ci mendê, bi awaz û hawayê şayîran kilaman de cayê xo girewtê. Helbet ne şar ne zî şayîrî zanayêne nê serebûti seba înan trawma yê û heta peynîya cuya înan tesîrê xo heme cuya înan ser o bikerê. Wextanê geremol û şeran de –ê ke mabênê eşîran de qewimîyayê yan zî bi serdestan vejîyayê meydan- şayîrî yan bîyê şahîdê înan yan zî dima ra ra eşnawitê û kilam eşte ê merdimanê ke tîya de merdê ser o. Nê kilamî her çiqas sey kilamê şeran bi name bibê zî mabênê şarî de sey şîwareyan amayenê zanayîş. Merdimê, ê merdiman-qehremanan şeran de merdê waştênê ke ê nêyerê vîrîkerdiş û her tim vîrê înan de bimanê. Ey ra zî şayîran ra waştêne ke kilaman bierzê laj, merde, detza ûsn ser o. Şarî, nê merdimê ke şeran de ameyê kiştîş sey qehremanan vînayêne û şayîrî zî kilaman de bi eynî hawayî înan sey qehremanan ramojnayêne. Merdimê yanî qehremanê ke nê kilaman de nameyê înan derbas benê heta mergê xo bi qehremanî dewamê pêrodayîşî kerdê. Tewirê şerkerdiş yan zî têwgerê ke şerî de kerdê, birîndarbîyayîş, rexneyê înan ê merdim û keyeyî, rey-rey zî eşîra înan rastbirast kilaman de cayê xo girewtê. Bi nê kilaman yanî şîwareyan nê merdimê înan nê zî şaro ke goşdarîya kilaman kerdê, nê qehremanan (!) xo vîrî nêkerdê. Nê dej û trawmayî az ra derbasê azo bîn bîyê. Kilamê şerî ke bitaybetî ê ke bi serdestan bîyê, seba fehmkkerdişê psîkolojîya merdimanê ê wextan îmkan danê ma. Ê kilamê şerî ke behsê şeranê mabênê eşîran de qewimîyayê zî hewna îmkan danê ma ke ma sosyolojîya ê wextan fehm bikê. “Kilamê kurdan sey kilamê şaranê bîn têna kilam nîyê. Taybetîyê xo estê. Nê hem kilam ê, hem zî belgeye

tarîxî yê. Hem neynika sosyolojîya kurdan û mantelîya kurdan ê û hem zî xezîneyê ziwanê Kurdî yê” (Aras, 2007: 229).

Kilamanê şayîran de çîyo girîng o bîn zî babeta coxrafi ya. Ê kilamê ke bin destê ma de yê ra ma dîyê ke hema hema heme kilaman de şayîrî behsê cayanê ke têde cuyenê yan zî cayanê ke serebûtê qewimîyaye ke bîya babeta kilame kerdê. Nameyê nê cayan kilaman de zafî rey derbas benê. Delikaya xebata xo de ewil pênasê şayîrtîye dayo dima ra ra zî behsê kilaman de muhîmîya dayîşê nameyê cayan ser o vinderto.

Şayîr bi vîrê xo yo xurt nêzdînasê komelê xo yo; kevneşopî, urf û edet, werîştîş û runîştîş û erdnîgarîya lokal û gird û keyeyê sereke ê komelê xo hol şînasnenê, heme hetan ra agahîyê înan derbarê komel û serebûtê girîng ê komelî, mesel û destanan de estê. Taybetmendîyêka gelek balkêş a şayîrtî zî na ya ke şayîr neqilkerdişê serebûte de îşaret û nîşananê erdnîgarîya xo bi serkewten bi kar ano, o hem nexşeya cayî a nêzdîya xo, pa dew û nameyê dewe, gelî û kendalan hol zaneno hem zî wexto ke serebûtêk qewimîyeno, aye vîrê komelî de pa cayo ke serebûte têde qewimîyaya hewilnayîşê xo de bi surfirazî ca dano ci. No şuxulnayîşê nameyê erd û dew û cayanê girîng ê serebûtan wîna muhîm o ke rey-rey bi desan cayî têna mabênê vatişê kilamêka serebûtê komelî ser o yenê vatiş (Delikaya, 2019: 434).

No hawayê namevatişî bi taybetî kilamanê şeran de vêşî yeno şuxulnayîş. Şayîrî, cayo ke şer têde qewimîyayo nîşanê goşdaran danê. No ca rey-rey dewêk a rey-rey zî nameyê dewanê cîranan a zî. Delikaya, dewam keno û vano ke no hetê kilaman yanî nîşandayîşê cayê serebûtan hema bale nêanto xo ser o û bi rengêko weş nêameyo zelalkerdîş. Şayîrî bi nameyanê cayan ke serebûtî têde qewimîyayê û kilaman de gelek reyan nameyê înan vanê, wazenê ke goşdaran rast bi rast bikerê şahîdê nê serebûtan.

Şayîr bi kilaman, dej û kedere kesêko bîn ano ziwan û serebût/bîyayenê trajîk neqil keno û şahîdîya înan keno. Musibet yan zî qetlîamê ke ameyê meydan û hetê komelî ra dejê ey ameyo/yeno antiş, rey-rey benê babetê sereke. Bi sayeyê hewilnayîşî şayîr, goşdaran dano zanayîş; bi înan şahîdîya ke pêhesîyayo bare keno. Înahewa, na şahîdîye bi hetkarîya ca/erdî virazîyena. Seke biwazo şahîdîya ko û zozan, dew û deweran sey delil nîşan bido, o bi baldarî name û nasnameya ca/war ano ziwan; dej û trajedîya bîyaye girê dano ke serebût tê qewimîyaya. Wîna serebûta dejin û cematî ano verê yewbînan; sere de zî ca û waran zî ci rê keno şahîd û terefdar ke bi sayeyê înan trajedîya ke yena tecrûbekerdiş mohrê xo têna hefize de nê la wînasî dano erdî rê zî (e.m. 2019: 437).

Şayiri, semedê sebebênê cîya cîya hem dewê ke derdora înan de yê hem zî cayê ke gelek dûr ê gerayê. Seba îcrakerdişê şayîrtîya xo, belengazî û feqirî ke mecbur mendê ke koçê sewbîn cayan biye, rey-rey zî seba ke beşdarê dawetan bibê gelek cayan de gerayê û nê cayan şinasnayê û kilamanê xo de zî nameyê nê cayan şuxulnenê. Şayîrî, zanayîşê xo yo toponîmîk, kilamanê xo de nîşan dano. Goşdar û cemat ke kilamanê şayîran goşdarî kenê zî bi agahîyanê topografyaya ke şayîr kilaman de dano şinasnayîş, nexşeyêka xeyalî a Kurddî xêz kenê. Yanî kilamê şayîran benê hacetêk ke şayîrî bi înan toponîman û topografyaya kurdî musneno goşdaran (Delikaya & Ertekin, 2021: 16). Şayîrî, bi no hawayî hewna xurtbîyayîşê vîrê xo nîşan danê. Coka ê cografyaya ke têde cuyenê gelek hol zanê û wazenê ke kilaman de nê cayan ramojnê û goşdarî hefizaya xo de bi nê cayan ke diyê yan zî eşnawitê dûmenanê xurt bîyarê meydan. Bi no hawayî serebûta ke şayîr bi goşdaran bare keno, nexşeyêka ser o qewimîyena û vîrê înan de cayê xo gena û goşdarî zî benê şahîdê serebûte.

Kilamê şayîranê Elewîyan de, bîla nameyê dew, gelî, kendal û koyan nameyê zîyaretê ke seba înan pîroz ê zî ca genê. Ma eşkenê kilama Sey Qajî a Welat Welat sey mîsaleya tewr xurt û balkêş nîşan bidê. Şayîr kilamê de nameyê nê zîyaretan ano ziwan û ci rê rîca û rexneyanê xo zî keno. Eynî wextî de Sey Qajî na kilame de nameyê gelek eşîran û nameyê zîyaretê nê eşîran zî dano. Bi na kilame ma hewna vîrê xurt o şayîran vînenê.

Bi sayeyê kilamanê verînan ma benê şahîd û agahdarê wextanê verînan û cuya şarî. Ma kilamanê şayîran de hem hetê sosyolojîk û psîkolojîk ra şar vînenê hem zî sîstemo feodal ke her hetê cuya înan ser o tesîr kerdo. Bi taybetî zî kilamanê şerî ke mabênê eşîran de qewimîyayê, ma no sîstemo feodal û edet û toreyanê ê wextan vînenê.

Şer, pêrodayîşê mabênê baw û eşîran, eşîr û dewletan, netew û netewan de ameyêne meydan. Bi taybetî şer, pêrodayîş û zor babeta namus, şeref û heyfîrewtiş de vejîyeno verê ma. Seba ey ra zafî heyfîrewtiş serencamê⁵ şerî de babetêka gelek girîng bî. Wexto ke merdim heyfa xo girewt, ganî eşkera bikerdêne. Komelê kurdan de zî merdimanê wîna rê vatêne ‘mêrdeyê heyfe yo!’ bi goreyê exleqê serdestganî merdim

⁵ Tecrube.

heyfa xo kesî rê nêverdêne. Heyfgirewtîş têna şerefe kesek nêpawitêne, heme bawik û eşîr bênê wayîrê şeref yan zî no ra bêbare mendêne. Babeta şeref de kiştiş, şewa tarî de çîyêko birûmet nêbî. No karê tersonekan bî (Öz & Cizîrî, 2019: 801).

Ma vateyanê Öz û Cizîrî ra zî fehm kenê ke heyfgirewtîş wextanê verînan de sey camêrdîye ameyêne vînayîş. Tornêcengi zî kîtabê xo de behsê heyfgirewtîşî kerdo. Bi goreyê Tornêcengi, wextê eşîrande heyfnêgîrewtîş şermêko giran bîyo. Coka edet û toreyê eşîran de heyf îcab kerdêne. Heyfgirewtîş hem zereyê merdîman ke merdimê înan şerî de merdê kerdêne rehet hem zî şar heyfnêgîrewtîşî hol nhînîyêne (Tonnêcengi, 1992: 31). Yanî wextê verînan de, Dêrsim de heyfgirewtîş sey camêrdîye ameyêne vînayîş. Dêrsim de axayê mintiqaye çîn bibî zî her dewe de axayêk estbî yan zî axayê her eşîrêk estbî. Mabênê nê axayan de gelek şerî qewimîyayê û gelek merdim ameyê kiştiş. Her eşîr seba heyfgirewtîş hêrîşê eşîra bîn kerda û nê şerî wîna berdewam kerdê. Cengîz zî dîyar kerdo ke verê 1938, mabênê eşîranê ke koyan de cuyayêne, şerî ameyêne meydan. Şerê ke mabênê di keyeyan de vejîyêne, gelek serran dewam kerdêne û zaf merdimî nê şeran de ameyêne kiştiş (Cengîz, 2010: 208).

Ma bi sayeyê nê nuştekaran wextanê verînan de girîngîya edetê heyfgirewtîşî û awîrê komelî yo na meseleye ser o zî vînenê. Yanî sosyolojîya ê wextan. Babeta heyfgîrêwtîşî gelek kilaman de derbas bena. Zafî merdimê merdeyan ke nê şeran de merdê, heyfê xo waştê û şayîrî zî kilaman de no waştîşê înan ardê ziwan.

“Emîna Xanime, waye vana:

Qomo, camêrdî daîma mirene

Mi hefê birayê xo nêgureto

Bînê merax û taşî.

No derd mi de bêro bînê hardê Devrêşî.” (Bakşı, 2019: 158-159)

Emîna Xanime, badê mergê birayê xo Xelîl Begî ke şerê mabênê di eşîran de ameyo kiştiş, wazena ke heyfê birayê xo Heyder Begî ra bigiro la no waştîşê aye nîno ca û Emîne Xanime seba ke dejê aye tay sist bo Sey Qajî ra wazena ke kilamêk bierzî birayê aye ser o.

“Şîne romerdîyo Bavayê mi con o,

Ax biko sarê xo berz ke

Ezo serva to ware ve ware fetelînû,

*Dewre di-re serrî yo danû pêro,
 Tifongê min û Qizxû erjîno.
 Derdê bavayê mi giran o,
 Ax lêmine biko, hefê to nêcerîno.
 Dîna de kam se vano vazo,
 Corû emsale cîgerê çîn o.
 Cîgerê mi ez serva to heso dirvetin o.” (Bakşi, 2019: 326)*

Na kilame corin ke ma beşêka aye nîşan daya, seba lajê Seyîd Rizayî o Bava Îvrahîmî (Îbrahîm) ameya vatiş. Mabênê eşîra Seyîd Rizayî û eşîra Qirxan de semedê lajê Seyîd Rizayî o Bava Îvrahîmî meseleyêk vejîyayo û çend serrî dewam kerdo. Tewr peynî de zî Bava Îvrahîmî ameyo kiştiş. Seyîd Riza zî seba ke heyfa lajê xo bigiro eşto dewa eşîra Qirxan a Şîne ser o. La Seyîd Riza dewa Şîne kerdo serobin. Heta kerrayanê mezelan zî dayo şikitiş. Badê heyfgirêwtişi hema zî zereyê ey serdin nêbiyo û Sey Qajî rê qasid (elçî) erşawito û waştö ke kilamêk bierzö lajê ey ser o.

Sey Rizayî rê zof silamê mi vaze. Ajiya cîgerî giran a. sarê to weş vo. Haq keder û hilayîya domonunê to, tornunê to medo. To lazê xo vera vaxu Qirxu ra di morwextî bikiştênê, ara xo hêxinê kerdênê. Na bêbextenî nêkerdenê. Ti şîya Şîne de bonu ra nê kêmerê nêwerdenu, nê kêmerê lozinu (lojine) verdayî. To nê zî mezexane ser o kêmerê mezelu verdayî. Welê ve sarê to ro vo! ‘Kerge wue (aw) wena ho sero haqî ro nîyadana’ to xêr têde nêverda. Na rayê zî yelçî rusnena mi dime. Vana: bê şuare vaze. Ez ne eşkenu bêrî. Heya wertê ma de haqa nun û sole esta. Hama ez ke amune baro to beno giran⁶ (Cengiz, 2010: 254).

Cengiz, roportajo ke Sey Qajî ser o kerdo ra na beşe parve kerda û nîşan daya ke Sey Qajî seba kerdene Seyîd Rizayî ey şermezar kerdo. Sey Qajî ke kilama Xelîl Begî de behsê heyfgirêwtişi kerdo, seba ke Seyîd Riza heyfgirêwtişê xo de zilm kerdo, lajê ey ser o kilam nêvata û seba ke Seyîd Riza xo sey heşo dirvetin dîyo û bi hovitî hêrîşê dewa Şîne kerdo ey rexne kerdo. Ma na serebûte ra zî fehîm kenê ke ê wextan de eşîrtî û fikre heyfgirêwtişi gelek zerar dayê şarî. Pîlê eşîran yanî axayî seba ke heyfa xo kesî de nêverdê û şarî mîyan de sey mêrxasan qedrê înan bêro dayîş, bi eşîranê binan kewtê

⁶ Seba ke tezê ma de hetê alfabe ra yewiyêk bibo ma alfabeya ke Cengiz şuxulnaya bedilna la çekuyî kîtabê ey de senîn ameyê nuştiş wîna hewilnayê.

şeran. Pêrodayîşê ke mabênê di keyeyan de vejîyayê zî bi vîyartişê wextî û semedê fikrê heyfgirewtî bîyê şerê eşîran û gelek merdimî ameyê kiştiş. Sey Qajî, şerê ke mabênê eşîran de qewimîyayê ser o waşt o ke eşîran şîret bikero û bala eşîran bianco xeternêka pîl ke do biqewima. Yanî şero ke do bi dewlet bêro kerdiş. Manîyê Sey Qajî o şerê eşîran ser o:

Lawo Aşîranê!

Sima gilê tifongu çarno ra jubînî

Ewro wertê sima de lezo.

Meste-biro deweyî benê giranî

Sima rê xeyle sare dezo.

Nat û dota ginenê waro

Pêro cenco, cayîl û rezo.

No nê dowil o, nê saz o. Nê zî cez o.

Sima weşenenê Sey Qajî,

Vanê: bêro şuare (şîware) vazo.

Ala şuare hazo vindero

Wazenê ke tirk bêro

Sima Dêsimkanîye ra vezo

Mazurîye de bine suxru û sepetine silu erzo (e.b. 2010: 208-209).

Şayîr û şayîrtîye ser o gelek pênasî estê. Her nuştekar û cigêrayox bînge seypî bo zî bi goreyê fikrê xo û babeta xebata xo pênasêk dayo. Aslan zî xebata xo de pênasê Öztürki yo şayîran hewilnaya ma:

Şayîr, aktorêk a/o ke serebût û bîyeneyan ke tesîrêko giran komelî ser o kerdê, bi hawayêko hestîyar û estetîk pêşkêş kena/o. Şayîrî hosteyê hunerê vateyî yê. hosteyê ke çeku manenê, sey mîr kenê nerm û şiklêko hunerî danê vateyî... (Şayîr) eynî wextî de sanîkvatox a/o (seba ke a/o sanikan bi melodiye vanê). Berpîrsîyarê vatişê sanîk, destan û efsaneyan a/o. Seba ke ê şahîdê wextê xo bîyê, gerek a tecrubeyê (cuya) şarê xo, mêrxasî û xayîntîya mabênê merdiman de, vîyarteyê şarî, şer, evîn, nasname û serebûtê bîn bîyardêne ziwan (Aslan, 2022: 47).

Her çiqas komelê kurdan de ca û rûmeta ke dîyena şayîran eynî bê zî tayê hetan ra rolê înan ê mabênê şarî de cîya yê. Mesela rolê şayîran o mabênê şarê Elewîyanê Dêrsim û ê Elewîyê cayanê bînan û şayîrê bîn ke mintiqayanê bînan de cuyenê û sunî

yê bedilyenê. Coka zafî şayîrê Elewîyan eynî wextî de pîrtîye zî kerdê û ceman de kilamî vatê.

Bineguretena hîş û hissiyatê xonasiye u xopareziya (xopawitiş) camati de rol u xızmeta sair u vengweşanê ma xêlê ra (ya). Tomır u kılâmê camati, weşiya mêrdê Kırmancki de ca(y)ode hewl û xırt cênê. Jê têde Elewîyan Kırmancê Elewi ki (zî) derd u kulanê xo kılaman de vanê, ivadetê xo be (bi) kılâm û beyitan kenê. Na rıvat ra (ey ra) musiqi u şieri mîletê ma anê cos, finê tewt, finê bervis (bermayîş) u ta benê resnenê Heqi (Tornêcengi, 1992, r. 17).

Seke Tornêcengi zî ardo ziwan zafî şayîrê Dêrsim ceman de zî pîrtî kerdê û cem girêdayê. Bi no hawayî muzîk, îbadet, şîr û kilamî mabênê yewbînan de helyayê û şikleko newe girewtê. Ê hem kilam ê hem zî seba îbadetî dua yê.

1.2.1. Terminolojîya Şayîr/Sayîr, Sey, Şaîr, Deyîrbaz, Dengbêj

Seke ma cor de ard ziwan kilamê şayîran her mintiqaye de hetê terz, meqam û vatişî ra cîya yê, namekerdişê şayîran zî her mintiqaye de cîya yê. tayê cayan de şaîr, tayê cayan de şayîr, tayê cayan de zî sey dengbêj bi name bîyê.

Nameyê îcrakaranê kulturê fekkî yo kurdî bi goreyê taybetmendîyanê mintiqayî, hawayê îcrakarî û sazkarîye, statû û eşkîyayîşê împrovîzasyone û tewira tadayîşî (vatişî), cîyayîyêko dîyar nîşan beno: şaîr, dengbêj, beytbêj, çîrokbêj, dewrêş, stranbêj, qewlikbêj (qewwal), qesîdebêj, kilambêj, destanbêj, heyranbêj, goranîbêj, qaîdebêj, zêmarbêj, qewlbêj, lawikbêj, rewanbêj, meqambêj, ‘ulimbêj û zarbêj, bendbêj, selîqebêj û berîtebêj, sazband, kilamcî, mitirb, gewende, begzade, dûman/doman, sazkar, delal, nuktecî... nê çekuyan ra tayê rey-rey tayê cayan de seba îcrakarîya dengbêjîye zî yenê şuxulnayîş (Delikaya, 2024).

Delikaya, xebata xo ya ‘Şaîr, Dengbêj, Sazband û Aşiq: Awirêk Termînolojîya Îcrakaranê Edebiyata Fekkî A Kurdî Ser O’ de namekerdişê şayîran ser o gelek agahî dayê. Ê seke dîyar beno her mintiqaye de seba şayîran nameyêko sewbîn ameyo bikarardiş. Rojê ma de seba şayîranê Kurmancan exleb çekuya dengbêj yena bikarardiş. La wexto ke ma rîyê xo açernenê hetê Kirmancan – bi taybetî ê Elewîyan coka şayîrê Kirmancan ê mintiqayanê binan zî şayîr ra zêdêr çekuya dengbêj, bi kar anê- ma vînenê ke ê xo ra vanê şayîr (sayîr) yan zî şaîr.

“Sa Heyder sayîro

Sayirê⁷ goyil û eşqiyo

Hay wax! Hay ke!

Zonê birvilê mi şikîyo” (Cengiz, 2010: 225)

Sey Qajî no manîyê ke Sa Heyder ser o vato û Sa Heyder sey şayîr pênas kerdo. Û ma na manîye de zî vînenê ke seba çekuya şayîr çekuya ‘sa’ zî ameya şuxulnayîş. Çekuya ‘sa’ halê kilmbîyaye çekuya sayîr a û ma zanê ke Sa Heyder bi xo zî şayîr o.

“wakila mi!

To qeydê xo rind ca û berje kerdo

Qeydo to tam o

Sayiro ke na qeydî sera qeyde vazo, kam o?

Belkî sayîr nîyo şagirdo xamo” (e.b. 2010: 226)

Daîmî Cengiz, kîtabê xo de ke şayîrê Dêrsim o Sey Qajî ser o nuştî, bi manîyanê Sey Qajî nîşan dayo ke o bi xo çekuya şayîr şuxulnaya. Saît Bakşî zî kîtabê xo de, o ke Ûşenê Kalmemî ser o nuştî, seba şayîran pênasêko wîna kerdo:

Tarîxê Dêrsim de kam ke nê şîware û kilamî vanê ci rê şayîr vajîyeno. Şîwareyanê Dêrsimî de vate, muzîk û usûl/awa sey hîrê bira yê. Yewbînan ra nêbenê cîya. Kesê ke nê her hîrê birayî bîyarê têlewe û berheman biafirê ci rê şayîr vajîyeno. Şayîr hem berhem afirneno hem zî bi tembûr îcra keno (Bakşî, 2019: 135).

Alî Aydin Çîçek kîtabanê xo de ke Dewreş Baba, Sile Musî, Cemalê Dursî û Xidirê Başî ser o nuştê û nê şayîran û kilamanê înan dayê şînasnayîş zî seba nê hunermendan çekuyê şair yanî şayîr şuxulnayê. Çîçek ke şayîrê Kirmancan ser o xebityayo, kîtabê xo yo Derwrêş Babayî de behsê şayîrtîye kerdo û vateyê Hamelink ê dengbêj û şayîran ser o vateyê hewilnayo ma: “Ferqa dengbêj û şairan na ya: şair/deyîrbaz/aşîqan de tenbûr esto, tenbûr cinenê û eseranê xo wîna anê ziwan. Labelê dengbêjan de enstruman çîn o. Serra 1955 ra dima Radyoya Erîwanî de dest kerd ci û kilamî bi enstrumanan ameyê vatenê”(Çîçek, 2024: 19). La Hamelink no vateyê xo bi goreyê kameya wext ardo ziwan ma nêzanenê. Coka kulturê fekkî yo Kurdan de sewbîna mintiqayan de zî wazeno sey dengbêj yan zî şayîr bîname bibê wexto ke kilamê xo vatêne enstruman şuxulnayê. Beno ke dengbêjê ke Hamelink behs ci keno

⁷ Seba ke Kirmancê Dêrsim herinda hurfa ‘Ş’ye ‘S’ şuxulnenê, çekuya şayîr ra zî vanê sayîr.

têna dengbêjê mintiqayêk bê. Mesela, dengbêj/şayîro Cizîrij o Mihemed Arîf Cizrawî (1912-1986) wexto ke kilamanê xo îcra kerdêne tembûr zî şuxulnayo.

Babeta aletan mabênê gelek şayîr, cîgêrayox, muzîsyen û hunermendanê bînan de munaqeseyêk esta ke bîyê di beş. Mabênê înan de kesê ke aletan seba nefesgirewtîşê şayîr vînenê. Înahewa zî sey xemilnayîşê kilame zî aletan qebl kenê. Bî goreyê ma, şayîrtîye de cayê aletan esto la ganî qiyasêk têde bibo. Eke kilama şayîr mabênê veng û dergerdîşê cenitîşê aletî de bifetisa, no şayîrtîye ra vejîyeno û beno hunermendî. Hunerê aletî vejîyeno ver. La şayîrtîya xeta Şingale, Herzexê, Nîsebin û heta Koyê Kurmancan de aletî estê. Rey-rey tembûr û tayê cayan de kemaçe bi kilaman yenê cenitîş. La rey-rey alet tena sey fonê bînê kilame û seba nefesgirewtîşî yeno şuxulnayîş (Beğik, 2018: 36).

Binamekerdişê şayîran û wexto kilamvatişî de enstruman şuxulnayîşê înan bi goreyê mintiqayan bedilyenê. Tayê tembûr, tayê keman tayê zî her diyan pîya şuxulnayê. Her çiqas Beğik paragrafê corin de behsê Dêrsim nêkerdo zî cayêko bîn o kîtabê xo de behsê Dêrsim û Qoçgirîyan kerdo. Seba ke îslam de enstruman cenitîş hol nîyo gelek cayan de bîyê qedexê. La Dêrsim û Qoçgirî de çîyêko wîna çîn o (e.b. 2018: 38). Ma zanê ke Dêrsim de manayêka bîn dîyena enstrumanê muzîkî o tembûr û ey seba Elewîyan enstruman ra zêdêr objeyo pîroz o.

Rojê ma de, cografyaya Kurd a Îran de ‘rayê heq’, ehle heq’, ‘yaresan’, cografyaya kurd a Iraq de ‘kakayî’, ‘şabakî’ û Elewîyê Kurd ke merkezê înan Dêrsim o pîrozbiyayîşê tembûr û vate ser o, edetê narrative/vatiş o tembûr û vate berdewama esteneya xo keno. No edet bi îcrakeranê cinî û camerdan ke sey ‘aşiq’, ‘hozan’, ‘deyîrbaz’, ‘stranbêj’ bi name benê yeno cîwînayîş (Alay, 2019: 56).

Alay, xebata xo de binamekerdişê şayîran o sewbîna mîlet û kulturê ser o gelek agahî dayê. La ma vateyê ey ra zî fehm kenê ke şayîrê Dêrsim yanî ê Elewî bi qasê vate girîngî dayê enstruman zî. “Bawê mi ra (Mahmut Baran) qet nêvatenê dengbêj. ma na çekuya nêşuxulnayenê. Şarê ma vatene: ‘kilam vat’, ‘kilam vana’, ‘kilamcî’.” (Greve, 2019: 96) Martin Greve roportajêk de ke bi Alî Baranî kerdo, binamekerdişê şayîran persayo û Baran dîyar kerdo ke şar çekuya dengbêj nêşuxulnayo la şayîran ra zî seba ke kilaman îcra kerdê, cira vatê ‘kilam vat’, ‘kilam vana’ û ‘kilamcî’. Seba ke na xebata ma kilamê kirmancîye ser o ya, ma nameyê nê îcrakaran ra şayîr weçîna û ma do xebata xo de no name bişuxulnê. Coka şayîrê ke ma do na xebata xo de ser o

vinderê û kilamanê înan nîşan bidê, xo sey şayîr dayê şinasnayîş. Helbet Sey Qajî ke şayîro verîn o ke cu û şayîrtîya ey ser o agahîyê ma estê, çekuya sayîr yanî şayîr şuxulnaya ma zî herinda çekuya şaîr, şayîr bişuxulne.

1.2.2. Şayîrê Cinîyî û Şîwareyî

Gonî bi gonî nîna şutiş, gonî bi awe yena şutiş.

Zarîfa Xanîme

“Her yew dayike şayîr a. Rastîya (na) babete esta û belkî no fikr destpêkê şayîrtîye yo zî. Her şayîr reyo verîn daya xo ra goşdarîya kilam kerda/o. Beno ke kilame safî û sade ba. La nê lorîyan (nînnîyan) de veng esto, huner esto, aheng esto, mana esta û muzîk esto” (Beğik, 2018: 34). Eke ma biewnê cuya cinîyê Kurdan ra ma eşkenê bibê şahîdê şayîrtîya înan a rojane yan zî vistike. Şayîrê cinîyî yan zî ê cinîyê ke cuya xo ya sade de lornayê, semedê sewbîna astengîyan mecbur mendê ke sinoranê teng de şayîrtîye bikerê. Helbet na şayîrtîya cinîyan bi goreyê a camerdan wayîrê îmkanan nêbî. Gelek cinîyî semedê problemê sey tedaya komelî, bawerîye, şerm, edet û toreyan ûsn mecbur mendê ke keyeyê xo de şayîrtîya xo binimitkî bikerê. Ey ra zî goşdarê înan bibo-nebo tut û kesê ke têra şerm nêkerdêne bî. Wînasî gelek şayîrê cinîyî yan têna keyeyê xo de xo bi xo vatêne yan zî tezîye û şînxaneyan de şîwareyî vatêne û hunerê xo hemverê cinîyan de ke şîn girêdayêne îcra kerdêne.

Şîware unsûrêka şînî ya, feryad û fîgan a hemverê serebûtanê dramatik a. Serewedaritişê hemverê merg a. Berhema edebî ya manzum a, muzîkal a ke wextê şînî de, wextê ayînê cenaze de yan zî şîngirewtîşî de hetê cinîyêk yan zî camêrdêk yena îcrakerdiş. Hetê merdimê wayîrê cenaze yan zî teber ra kesêk, wexto ke serebût hema newe qewîmîyaya yena vatiş (Cengiz, 2020: 72).

Şîware zî tewirêka kilam a. La şîwareyî bi taybetî wextê şîngirêdayîşî de yenê vatiş. Seba ke hem dejê wayîrê merdeyan bîyarê ziwan hem zî seba parekerdişê dejê înan exleb cayê şînî de îcra benê. Cengiz xebata xo de ya ke Şîwareya Zegerîye ser o nuşta, vateyê gelek kesan ê şîwareyan û cayê îcrakerdişê înan ser o hewilnayê. Cengiz, vateyê İlhan Başgözî ê etnografya û tesîrê aye a kilaman ser o hewilnayê ma:

Kesayeta merdima/o ke merda/o, mergê aye/ey senîn ameyo meydan, dorûverê cematkî o wextê mergê înan, rewşa merdimê ke mergê înan dima mendê, cayê merde o mabênê komelî de û etnografyaya komelî, şîwareye ser o tesîr kenê... Şîware, serebûtan bi heme teferuatan nêvaja zî, ma vînenê ke şîware, serebûtanê mergî bi zelalî û bi hawayê

rasteqînî vana. Şîwareyî no hawayê rasteqînî hindena aver benê. Ma înan de etnografyaya dewe û eşire, edet û toreyanê înan, cil û bergê înan, cuya înan a xebat, dîmenanê merdim û tebîetî vînenê. Her şîwarevatox/şayîr, metnanê cematkî ê ke vîrê komelkî de ca girewtê ra feyde gena/o” (e.m. 2020: 73).

Seke Başgözi zî ardo ziwan, ma şîwareyan de gelek detayê ke mergê merdeyan ser o ameyê vatiş ra hem cografya û edetê cografyaye şînasnanê hem zî rîtuêlê cenazeyanê ê cayan ser o benê agahdar.

“Kirmancî wextê verînan ra heta rojê ma gelek eziyet, qirkerdiş, koç û zilm dîyê. Şeran de gelek xortê Dêrsimij biyê şehîd, zafî qet nêşkayê agêre keyeyê xo. Seba înan zî şîwareyê Dêrsim, derd û kulê Kirmancanê Dêrsimijan ê” (Bakşi, 2019: 134-135). Bi goreyê Bakşîyî nê zorîyê ke cuyayê, dej û birînê xo, bi wasîteya şîwareyan ardê ziwan. Bakşî, hem şîwareyan ser o agahî dayê hem zî vejîyayîşê meydanê şîwareyan nîşan dayê. Bakşî dewam kerdo û vato, wextê verînan ê Dêrsim de, kişîyayîşê egîdêk yan zî axayê eşîrêk ser o yan zî badê mergê tebî ke sey laser, vewrê ûsn faciayan ser o zî şîwareyî ameyê vatiş. Eger xortêk zerre bikewtêne keynayêk û hema nêresabî miradê xo bimerdêne, ey xort ser o zî şîwareyî ameyêne vatiş. Bi goreyê Bakşîyî tayê berhemê Dêrsimî bawerîya merduman sey Homa, Xizir û zîyaretan ser o zî ameyê vatiş. Tewirê nê berhemê muzîkalî, her çi bibê zî nameyê înan kilam yan zî lawik ê (e.b. 134-135). Ma vateyanê Bakşîyî ra zî fehm kenê ke şîwareyî seba ardişê ziwan ê dejan ameyê vatiş.

Kesê ke merd, cini xebere rusnenê ciniyêda (ciniyêka) vengweşe rê. Vanê ‘Va bêro cınaze sero vazo, ma ki xo rê bîbervime’. Na ciniye ke meyidi sero şin û şîwan cênêdê, nornenê (lornenê) u şîwaran vanê, saîr niyê. Bes sada (seda/veng) xo wes a, a vana û ciniyê bini ki dorme de bervenê! Cınaze ke dardewe, indi hukmê hunermendiya a cinika vengweşe ki qedîno ta cınazede bine. Yanê lawike imiskerdene (îcra kerdene) kar û hunerê na cinika sadaweşe niyo (Tornêcengi, 1992: 23).

Mabênê şayîrê camêrdan û cinîyan de ferqê pîlî estê sey cayê îcrakerdişî, goşdarî, terzê kilamî û perwerdeye. Semedê nê ferqan şayîrê cinîyî têna dew û mintiqayê xo de ameyê şînasnayîş û bi wextî ameyê vîrîkerdiş. Seke ma tîya ra zî pê hayîdar benê ke sinorê şayîrê cinîyan gelek teng ê û çi heyf ke zafî şayîrî qet nê sinoran ra nêvejîyayê û ma qet nameyê înan nêzanê. Ma vateyê Tornêcengiyan ra fehm kenê ke nê şayîrî sey şîwarevatoxan mabênê şarî de cayê xo girewtê û badê qedîyayîşê

merasîmê cenazeyî wezîfeyê înan zî qedîyayo. Bêguman nê şayîrî yan zî şîwarevatoxî ke cenazeyan de şîware/kilamê ke vatê, her çiqas bimanê yewbînan zî helbet bi goreyê terzê mergê merdeyan û bi şiklêko bîn ameyê vatiş, taybetîyê xo estbîyê. La çi heyf ke nê kilamî sinorê teng ke keyeyê cenazeyan de mendê û bi vîyartîşê wextî ameyê vîrîkerdiş.

Urf û edetanê kurdan ê verînan de cinîyî bi goreyê camêrdan talde de yê û seke na rewşe heme cuya înan ser o tesîr kerda, hunermendîya cinîyan ser o zî rêçê înan yenê vînayîş. Aslan, vateyê Hamelinkî ê hunermendîya cinîyan –bi raştî talde de mendişê şayîrê cinîyan- ser o hewilnayê ma:

Hamelink tasdik keno ke mabênê komelê kurdan de şayîrî hema zî kesê tewr zaf wayîrê rûmet û aktifê ke bi xêrê înan hunerê fekkî a kurdan ganî û aktif menda û vano: ‘her çiqas çekuya şayîr hem seba camêrdan hem zî seba cinîyan yena bikarardiş zî, zafêr têna şayîrê camêrdî cematî de vanê, çünke no kar seba cinîyan ‘minasîb nîno vînayîş’. Eynî wextî de mabênê komelî de şayîrê cinîyî û camêrdî wayîrê statuya eynî nîyê. Eke cinîyî bivajê zî keye de yan zî cematê cinîyan de, wextê karê keyeyî de yan zî dawete de û têna goşdaranê cinîyan rê hunerê xo îcra kenê’ (Aslan, 2022: 42).

Çi heyf ke nê fikr û cîyayî bîyê sebeb ke şayîrê cinîyî talde de bimanê û hunerê xo cayo sinorbîyayî de nîşan bidê. Komel semedê sebebîyê cîyayan, şayîrê cinîyî mehkumê sinorê dîyarbîyayîyan, kerdê.

Cinîyî, bi goreyê camêrdan hindena hestîyar ê, na rewşe kilamanê cinîyan de bi hawayêko eşkere vejîyeno ver. Hem hetê weşbîyayîşê vengî ra zî cinîyî gamêka verê camêrdan de yê. Cinîyî eşq û evîna xo, dej û kulê xo, fikr û ramanê xo bi asanî berhevanê xo de neqîşnenê. La seke Bozkuş zî dîyar kerdo; camêrdî dew bi dew, bajar bi bajar gerîyayê û şayîrtîya xo îcra kerdê la îmkanê cinîyan ê wîna çîn bîyê, ey ra zî mecbur mendê ke hunerê xo çarçoweyêka teng de îcra bikerê. Na rewşe perwerdeya cinîyan ser o zî tesîr kerda. Cinîyî seba ke îmkan nhinîyê sey şayîranê camêrdan mintîqa bi mintîqa bigerê û şayîrtîya xo îcra bikerê, şayîrê mintîqayê bînan bişinasnê, hunerê xo aver berê, derdorêka teng de şayîrtîye musayê, radyoyan ra û merdimanê keyeyê xo ra musayê (Yıldırımçakar, 2020: 92).

Ma vateyê Yıldırımçakarî ra zî musenê ke mabênê şayîrê cinî û camêrdan de hetê perwerde ra bigirê cayê îcrakerdişê kilaman ra zî gelek ferqî estê. Cinsîyet bîyo sebebê avantajê camêrdan yan zî bêşensîya cinîyan. Seke nê şayîrê cinîyî perwerdeya

şayîrtîye sey şayîrê camêrdan nhinîyê û wayîrê îmkananê înan zî nêbîyê, cayêko teng de şayîrtîya xo îcra kerdê. Beno ke perwerdeya înan zî bi hawayêko bîn bî. Ê şayîrê cinîyî, wexto ke cenazeyan de şîware vatêne, seba şagirdê vengweşî ke nê cematî de bîyê sey hosteyan esayêne. Ê şagirdê cinî yan zî keynayî zî bi sayeyê înan hawayê vatişî musayêne û badê wextêk şîware/kilamanê xo vatêne. Yanî hinî ê şagirdî kilam eştêne merdeyan ser o.

Her çiqas ma bizanê şayîrê cinîyî bibîyê zî çi heyf ke ewro ma nameyê çend şayîrê cinîyan têna zanê. Seke bi wextî şayîrê camêrdî ameyê vîrîkerdiş, şayîrê cinîyî zî bi eynî hawayî, a raşt zafêr ameyê vîrîkerdiş. Coka kilamê ke înan afirnayê nêresayê zafî kesan. Yıldırımçakarî xebata xo de a ke şayîrê cinîyan ser o kerda, agahîyê gelek balkêş dayê:

Zafî berhemê kulturî, cinîyan ser o yê. Cinîyî, temayê bingeşî ê gelek şîr, mesel û kilaman ê û gelek berhemê kulturî bi hetê cinîyan ra ameyê viraştiş. Seke Alakomî zî vato: ‘Cinîyî kulturê Kurdî de xo rê textêk afirnayê û serdestîyêka înan esta. Kulturê Kurdî de vate, vateyê cinîyan ê û kilam, kilamê keynekan ê.’ Cuya rojane de cinîyî têna lorî û şîwareyan vanê. Nê tewirî malê cinîyan ê. Nê tewiran afirnenê û vanê. Camêrdî ne înan afirnenê ne zî vanê. La cinîyî bila înan kilaman zî vanê” (e.m. 2020: 92-93).

Têna kulturê Kurdî/kirmanckî de nê, wexto ke ma ewnîyenê tarixî ra ma vînenê ke cinîyî bîyê temayê gelek berheman. Seke Yıldırımçakarî zî ardo ziwan, cinîyî temayê bingeşî ê berheman ê, bi taybetî zî ê berhemê eşqî. Kilamê eşqî zî hewna bi sayeyê cinîyan ameyê afirnayîş. La tîya de ganî ma bala xo bidê şîwareyan ser o. Seke Tornêcengiî ardo ziwan, şayîrê cinîyî ê Dêrsimijî cenazeyan de şîwareyî vatê. Nuştekar hewna dîyar keno ke şayîrê camêrdî seba şîwareyan hazirîye kenê. Şayîrî, şinê cinazeyan la uja de şîwareyan nêvanê. Ewil derheqê merg, dost û dişmen, şiklê merg û sebebê mergî, derheqê baw, dadî, cinî û tutanê înan persan persênê û agahîyan kom kenê. Dima ra bi tembûr yan zî kemanê xo kilamanê xo afirnenê vanê. Şar zî badê wextêk na kilame eşnaweno û a kilame hinî mabênê şarî de bena vila (Tornêcengi, 1992: 23-24). Seke Tornêcengiî behs ci kerdo, şayîrê camêrdî seba afirnayîşê şîwareyan, keyeyê merdeyan ra mergê înan ser o agahîyan kom kerdê, şiklê mergê înan ser o şîwareyî amade kerdê û dima ra vatê. La şayîrê cinîyî keyeyê cenaze de şîwareyê xo afirnayê û eştê merdeyan ser o. Yanî înan a hele de, hemverê goşdaran de şîwareyî afirnayêne. Beno ke qalibê zafî şîwareyan ê şayîrê cinîyan eynî bîyê û ê têna

nameyê merdeyan û şiklê mergê înan bedilnêne û wîna şîwareyî îcra kerdêne. Helbet şîwareyê merdimê ke şerê mabênê eşîran de merdê ser o ameyê vatiş, nameyê eşîrê dişmen zî înan ser o zêdîyêne yan zî bedilyêne. Tîya ra zî dîyar beno ke eke îmkanê şayîranê cinîyan sey ê camêrdan bibêne beno ke şayîrê/şîwarevatoxê cinîyî sey şayîranê bînan bibêne namdar û kilamê înan biresêne rojê ma.

Şîwareye de vate nişeno melodî û aye domneno. Mergê rew û bêwext de, badê wedaritiş û definkerdişê cenaze, şayîrêka cinî yan zî camêrd yena/o silayîkerdiş yan zî rast bi rast wayîrê cenaze şinê cayê şayîran û derheqa merde de agahî danê şayîr/e û ci rê waştêne ke merde ser o şîwareyêk vajê. La mergê komelî û zîyanan de (sey îşgal, şer, qirkerdiş, laser, erdlerz û hêrişê meleyan) şîware û destanî bêsilayîş bi hetê şayîran yenê vatiş. Tu şîware bi hetê eynî şayîr –afirmenda/ê şîwareye- û hetê şayîranê bînan bi varyanta xo ya esasî nîna vatiş. Bingeşê aye de xobixoyî (vateyo nêhazir) esta (Cengiz, 2020: 74).

Cengiz, şiklê vatişê şîwareyan ser o agahîyan dano. La dewamê vateyê xo de, vateyê Avcîyî hewilneno ma û bala ma anceno babetêka balkêş ser o:

Şîwareye, badê wextêk û mekanî de (bedilyayîşê mekanî) bi zêdîyayîş û bi kêmkkerdiş bedilyena. Vate û melodî de varyantî peyda benê. Rey-rey afirmendê înan yenê vîrîkerdiş û benê wayîrê îcrakerdoxanê neweyan yan zî benê anonim û afirmendê xo ra mahrum manenê. Kewenê mabênê prosesêk ke newe ra û newe ra yenê îcrakerdiş. Şîwareye ke ayîn ra bîya cîya û îcrakerdoxa/ê xo ê verîn ra abiryaya xo bi xo ziwan bi ziwan, fek bi fek gerena û şiklê xo gena (e.m. 2024: 74).

Varyantê newe ê kilaman/şîwareyan wînasî vejîyenê meydan. Wexto ke yenê vatiş, beşê kilaman ke ameya vîrîkerdiş bi goreyê babeta hemeyî çekuyê newe yenê şuxulnayîş. Yan zî beşa kilame ke ameya vîrîkerdiş kilame ra yena vetiş û kilam wînasî bena kilm yan zî tam eksê na rewşe yeno meydan. Beşa ke ameya vîrîbîyayîş bi çekuyanê newe yena monitiş, çekuyê ke yewbînan de yenê, şikleko newe danê kilame û kilame bena derg. Yıldırımçakar zî xebata xo de vateyê Hêjayî ê afirnayîşê kilaman o cinîyan ser o hewilneno:

Hêjayî piştê xo dano tezê Milman Parryî û wîna vano: peynîya afirnayîşê kilame çîn a. Kilamêk her reyêk ke yena vatiş newe ra yena afirnayîş. No afirnayîşo bêpeynî de cinî û camêrd bi qasê yewbînan ca girêwtê. Mimkun o ke tayê kilamî bi hetê cinîyan ameyê afirnayîş û bi hetê camêrdan vila bîyê (Yıldırımçakar, 2020: 93).

Her di nuştekarî zî xebata xo de bala wendoxan antê bedilyayîşê şiklê kilaman û şayîran ke înan afirnayê ser o. Kilamî her vatişî de şiklêko newe genê. Coka şayîrê ke înan îcra kenê yan orjîнала kilame bi wextî kenê xo vîrî û newe ra bi goreyê şiklê hîkayeya kilame çekuyan zêde kenê yan zî çekuyî yenê vîrîkerdiş û kilame bena kilm. Wînasî varyantê kilaman vejîyenê meydan. Aslanî zî na babete ser o wîna vato:

Bêguman şayîrê kurdî zî wayîrê nê qabilîyetan ê (afirmendiya şayîran ser o). La ganî bêro diyarkerdiş ke berhemê şayîrtîye têna fêkîyê afirmendiya şayîran nîyê. Herçiqas îcrakerdişê nê kilaman de hostatîya hunerê şayîrtîye xo nîşan bida zî, gelek reyan kultur û cuya komelî çimeyê nê berheman ê. Na ra zî dîyar beno ke şayîrtîya kurdî wayîra şiklêka taybet a. Mîsale, berhemê şayîrtî de hîs û waştîş, gerre û gazinê şexsî estê ke zafî reyan bi hetê cinîyan ra ameyê vatiş (Aslan, 2022: 53).

Seke Aslanî zî dîyar kerdo beno ke şayîrê camêrdî nê kilamî eşnawitê û vateyê kilaman bi goreyê xo zêde kerdê û kilamî seke ê înan ê, îcra kerdê û kilamê şayîrê cinîyan bi no hawayî bîyê kilamê şayîrê camêrdan û mabênê şarî de zî şayîrê cinîyan ra yanî afirmendê raştîkên ra wetêr, pêsna înan ameya dayîş. Beno ke zafî şîwareyî ke cenazeyan de yan zî badê cenazeyê merdeyan ser o ameyê vatiş, ewil bi hetê şayîrê cinîyan ameyê afirnayîş û şayîrê camêrdî zî înan vatê û vila kerdê. Aslanî nuştayê xo de dewam kerdo û şayîrê cinîyî kameya wext û rewşan de kilamê xo afirnayê nîşan dayo: “Rey-rey dayikî seba laj û mêrdeyê xo ke merdê, ameyê kiştîş yan zî girewtîş, bîyê mişext yan zî keynayê evîndar ê ke nêresayê miradê xo. Rey-rey şayîrî, nê hîsanê ke keyna û cinîyan ardê ziwan, xo rê sey binge girêwtê û berhem afirnayê” (e.b. 2022: 53). Yanî şayîrê cinîyî hem bi xo û hîsê înan bîyê babetê kilamanê eşqî ê şayîrê camêrdan hem zî berhemê înan bi hetê şayîrê camêrdan ameyê vatiş. Seke ma cor de zî behs ci kerdo avantajê şayîrê camêrdan bi goreyê ê cinîyan gelek zaf ê. Coka ê eşkayêne dewe bi dewe, mintîqa bi mintîqa bigêre û kilamanê xo îcra bikêre. Şayîrê cinîyî têna mekanê diyarkerde de kilamê xo îcra kerdêne û beno ke nê kilamê înan sey kilamê ê camêrdan ameyê zanayîş.

Marlene Schäfers xebata xo a “Şair, Dengbêj, Sazbend û Aşiq: Nêrînek li Termînolojiya Îcrakarên Edebiyata Kurdî ya Devkî” (Şayîrê Cinî, Nejirnayîşê Dej û Tarîxê Kurdan) de bi awirêko bîn şayîrê cinîyan şîrove kerdê. Bi goreyê Schäfers kilamî û kilamvatişî, wextê mayşahiye (anaerkil) de aîdê cinîyan bîyê. Bi qebulkkerdişê îslam, dewrê babîşahî dest pê kerd û kilamî û kilamvatiş bîyê pareya şayîrê camerdan.

Verê dewrê babîşahî, şayîrê ke tarîxê Kurdan, şerê ke sey destan bîyê û hîkayeyê eşqî vatêne cinî bîyê. Badê tesîrê îslamî şayîrê cinîyî tîna eşkayê mabênê keyeyê xo de, cayê cinîyan de yan zî mehremê xo de vajê. Mêrikî vengê cinîyan sey şerm dîyê. Schäferse dîyar kena ke gelek cinîyî ke tîde qisey kerdê zî şayîrê camêrdî sey dizdan dîyê yanî nê şayîrê camêrdî, kilamê cinîyan diznayê. Seba ke cinîyî hendena hîsdar ê, nejirkerdişê înan ê dejan bi goreyê camêrdan hindena dîyar benê û kilaman de zî nê dejanê xo ramojnênê. Têkilîya cinîyan a bi merdimanê xo bena sebeb ke hîsdarîyêka taybet biveja meydan. Eke ma bala xo bidê kilaman, zafîyan de dîyar beno ke bi awirê cinîyan ameyê mudiş û vatiş. Schäferse, kilamê Şemê a ke lajê xo Filîte Qutoyî ser o afirnaya û Karapetê Xaçoyî zî vata, kilama Edûlê ke badê mergê waştîyê xo, xo kiştê ser o ameya afirnayîş û Kawis Axayî vata û kilama şayîr Xatêye ke kişîyayîşê lajê xo yo Silemanê Mistêyî ser o afirnaya û şayîrî sey Şakîro û Karapeto Xaçoyî vatê, sey numuneyan nîşan dayê. Nê kilamî yan hetê şayîrê cinîyan ameyê afirnayîş yan zî bi awirê înan ameyê vatiş (Schäfers, 2016: 26).

Şîwareyî ke şayîrê cinîyî vanê seke seba zafî şayîran çime yê, wîna seba Resoyî zî çîmeyê girîng ê. Şîwareya ke seba merde ameya vatiş mabênê dewan û konan de benê vila û xo resnenê şayîrêk, şayîr zî ser o keno zêde û bi hawayê xo vano. Wînasî şîwareya ke cematê cinîyan ra vejîyaya, cematê camêrdan de bena kilam. Rey-rey zî şayîr bi xo beno şahîdê şîwareye, bi terzê cinîya ke vana beste keno (Ulugana, 2016: 42).

Uluganayî dewam keno û kilama ‘Lo Mîro’ ke Serewedarişê Zîlan (Agirî) ser o ya nîşan dano. Daya Keremê Qolaxasî û Evdalî ke serewedarişî de ameyê kiştîş ser o na şîwareye vana. Resoyî, wexto ke dewa Qisqanî ra ravereno, rastê cinîyêk ke meşke şanena û na şîwareye vana yeno. Reso na şîwareye goşdarî keno û heta ke bireso dewa xo na şîwareye bedilneno û kilama ‘Lo Mîro’ ano meydan. Rast bi rast nêbo zî kilama ‘Hêsirê Geliyê Zîlan’ zî cinîyan ra arêkerdo û newe ra vato (e.m. 2016: 42). Ma tîya ra zî fehm kenê ke şayîrê cinîyî, şayîrê camêrdan û şayîrtîya înan ser o tesîrêko gelek gird kerdê. Beno ke sey nê kilaman gelek zaf kilamê bînî zî bibê û kilamê namdarî ke resayê rojê ma, kilamê şayîrê cinîyan bê û şayîrê camêrdî bi înan bîyê namdar û populîteya xo kerdê zêde.

Wexto ke ma awir danê kîtabê Cengizî o Sey Qajîyî ser o nuştê, ma tîya de zî vînenê ke şîwareyê şayîrê cinîyan bi hetê Sey Qajîyî ameyê vatiş. Kilama Zegerîye ke Cengiz ser o xebityayo, hewna dîyar kerdo ke zaf varyantê na kilamê estê û bi hetê

şayîrê sey Hesê Fate, Silo Qiz, Heso Xas û Alo Sapîyî ameya vatiş. Seba ke Zarîfa Xanime na kilame/şîwareye her tim îcra kerda û gelek kesî bi vengê aye ra goşdarî kerda, hinî mabênê şarî de zî yena zanayîş ke afirmenda na kilame Zarîfa Xanime ya. La ê kilamê bîn û afirmendê înan? Çi heyf ke ma nêşkenê cewabê nê persan bivînê. Coka ser o gelek wext derbas bîyo û seba nê cewaban xebata sehayî a gelek xurt hewce ya. Ê cigêrayîşêko wîna babeta na xebatî nîyo. Seba ke edetê şayîranê Dêrsim de a raşt şayîrê Kirmancan de, nameyê xo mabênê kilame de şuxulnayîş yanî mexlas bikarardiş çîn bîyo (ma têna çend kilaman de rast ci ameyê), ey ra zî kilamê ke wayirê înan dîyar nîyê û bi wextî sey kilamê anonim asenê. Ey ra zî beno ke bi vîyartîşê wextî kilamê şayîrê cinîyan zî bîyê anonîm yan zî sey kilamê şayîrê camêrdan ke înan vatê ameyê zanayîş.

Şîwareyî, şîîrê ke bi formê bânîzam û bi taybetîyê xo yê melodik, badê mergê merdimêk, mergê heywanêk ke cuya merdiman de ca girewto yan zî badê vîndîkerdişê dewlemendî û çî-mîyê bierja yan zî bi hîsê ke badê cîyabîyayîş û xurbete yenê vatiş (Ergün, 2024: 25).

Ergün, tezê xo yo lîsanso berz de, şîwareyê Dêrsimî wekenîtê. Ergün beşa yewine de Dêrsimî ser o agahîyê sey wextê tarîxî, Osmanî û komara Tirkîyeye dayê. Beşa diyine de ziwan, edebîyatê fekkî, cografya û sosyoekonomîkî ê Dêrsimî ser o agahîyî dayê û na beşe de dest bi îzehkerdişê babeta tezê xo kerdo. Beşa hîreyîne de şîwareyî hetê tematik û awanî ra wekenîtê. Çîyo ke no tezî de ma eleqedar keno bêguman şîwareyê Dêrsimî yê.

Ergün, tezê xo de şîwareyî û kilamî sey di tewirê cîya dîyê (Ergün, 2014: 17) Beşa şîwareyan de nîşan daya ke heme babetê kilaman seke ê şîwareyan ê. Şerê mabênê eşîran û bi dewletan, mergê tebîî ûsn. La kesê ke a xebata xo de înan û xebatê înan sey çimayan ramoynayê, xebatanê xo de kilaman sey beşa sereke, şîwareyî û

tewirê kilamê ê bînî zî sey binbeşê kilaman nîşan dayê⁸. Ergün, bi no hawayî çekuya kilame bêbinge verdaya û pênasê aye zî nêdaya. Ey ra zî ma, bi goreyê aye mabênê şîware û kilaman de ferqê senîn estê, qet çîyê nêzanê. Ê merdimê ke cira şîwareyî kom kerdê, înan ra 17-18 kesî cinî yê. La mixabin ke Ergün nê merdiman ser o agahîyî nêdayê. Wexto ke ma ewnîyenê ê şîwareyanê ke Ergün nê merdiman ra kom kerdê, tayê berhemê înan ê, yanî bi xo afirnayê. Beno ke sewbîn şîwareyê nê cinîyan estê û ê mabênê sinoranê tengan de ke ma behs ci kerdibî şayîrtîya xo kerdê, nê cinîyî şayîr ê. La seba ke Ergün agahîyî nêdayê ma nêzanê.

Ê şayîrê cinîyê ke kîtabê sey çimeyî bin destê ma de yê ra zî têna nameyê çend cinîyan estê. Nameyê şayîrê cinîyî ke ma zanê zaf kêma ê. Kilamê ke sey çimeyî bin destê ma de yê ra, îcrakerdê înan şayîrê camêrd bê zî afirmandê hîrê kilamî, şayîrê cinî yê. Maya Silê Sûrî, Şayîr Wakîlê û Zarîfe Xanîme. Her hîre şayîrî zî şîwareyî vatê. Kilamê înan zî hetê Sey Qajî ra vajîyayê û bi sayeyê ey şayîrê binî zî musayê û kilamî heta rojê ma ameyê. La çî heyf ke cuya nê şayîran ser o agahîyê zêde çîn ê. Têna ma zanê ke ê, merdimê xo ke şeran de merdê ser o şîwareyê vatê.

1.2.2.1. Zarîfa Xanîme û Şîwareya Zegerîye

Zegerîye taxêka dewa Xozmarege ya ke dewêka Dêrsim a. Na dewe de eşîra Wextenan esta û Alê Hesê Kurî eşîre de merdimêko biqîmet o. Zarîfa Xanîme Abasanîj a û cinîya Alê Hesê Kurî ya. Mabênê eşîra Wextenan û Oxîye ke dewa Depe ya şerek ameyo meydan. No şerî de Alê Hesê Kurî û lajê ey Mistefa bi hetê Necîb Axayî ke serokê eşîra Oxîyan o ameyê kîştîş. Badê ey zî nê her di eşîrî dorbidor eştê yewbînan ser. Lajê Zarîfa Xanîme o Musa zî ameyo kîştîş. Bakşî kîtabê xo de dîyar kerdo ke na serebûte raştêkîn a û Mehmet Efendî yo Xormekîj kîtabê xo ke xetireyê xo nuştê behsê

⁸ Daimi Cengiz, kîtabê xo ke Sey Qajîyî ser o nuştê, şîware û kilame cîya nîninê. Her çiqas zafî kilaman de hewa bişuxulno zî hem kilame hem zî şîwareye şuxulnayê. Sey Qajî ke kîtabê xo ey ser o nuştê zî hem kilaman de hem zî manîyanê xo de çekuya kilame şuxulnayê û derheqê kilamanê şayîrî de şîroveyî kerdê (Cengiz, 2010: 301). Saît Bakşî ke aye kîtabê şayîr sey çime nîşan dayo û beşa vateyê verîn de dîyar kerdo ke şayîr hetkarîya aye kerdo zî çekuya kilame şuxulnayo û seba şîwareyan zî şîrove kerdo (Bakşî, 2019:134). Cemal Taş, seke nameyê kîtabê ey ra zî dîyar o, çekuya kilame weçîno û behsê şîwareye nêkerdo (Taş, 2016-17). Tornêcengi zî herinda çekuya kilame lawike şuxulnayo la şîwareye seke binbeşa kilame ya nîşan dayo. Eynî wextî de nuştekar pênasê şîwareye û cayê îcrakerdîşê aye ser o zî agahîyî dayê (Tornêcengi, 1992: 24).

na serebûte kerdo (Bakşı, 2019: 286). Cengiz zî dîyar kerdo ke no şerê mabênê eşîran serra 1917î de dest pê kerdo û serra 1924î de zî eşîra Oxiye eşto dewêka Xormekijan ser. Zarîfa Xanime zî na şîwareye serra 1924î de vata (Cengiz, 2020: 76). Zarîfa Xanime seba rehetkerdişê zerrîya xo na şîwareye vata la hewna zî dejê aye kê mabênê û banga Sey Qajîyî kerda ke wa seba mêrde û di lajê aye kilamêk vajo. Sey Qajî zî eşnawito a şîwareya ke Zarîfa Xanime eşta mêrde û lajanê xo ser, wazeno ke aye ra goşdarî bikero. Zarîfa Xanime ewil bişerma zî vateyê Sey Qajî ana ca û şîwareye vana. Sey Qajî badê goşdarîkerdişê şîwareye Zarîfa Xanime ra vano ke “ Wakila mi! To qeyde xo rind ca û berje kerdo, qeyde to tam o. Sayiro ke na qeydî ser a qeyde vazo kam o? Belkî sayîr nîyo sagirto xam o.” (e.b. 2010: 226) Na şîwareye bi hetê Sey Qajîyî vajîyena û bi sayeyê ey şayîrê bînî zî na şîwareye musenê û îcra kenê.

Verê serra 1938î de, mabênê eşîranê Alan û Wextenanî de şerêk vejîyeno. No şerî de her di hetan ra zî 41 kesî ameyê kiştiş. Keynaya Wuşenê Tornê Hesê Seydî ke no şerî de gelek namdar bîyo, bi 40 guleyan ameya kiştiş. Wuşenê Tornê Hesê Seydî seba heyfgirêwtişê keynaya xo wîna vato: ez do seba her guleyo ke gineyo keynaya mi ro yew Wextenijî bikişî. 3-5 merdimê xo geno kiştê xo û şîyê hemverê Xozmarege û vato: seke dewarê dewe vejîyeno teber ma do bierze ser o û kameya camêrd bivejo teber ma nanê pa. La Xozmarege de şodir de tewr ver Zarîfa Xanime vejîyena teber û do şanena. Seke vejîyena teber dest bi şîwareye kena. Wuşenê Tornê Hesê Seydî paweyo ke bierzo dewe ser o, bi eşnawitişê şîwareye agereno qolê xo û vano: rawirzê ma şînê, hinde derd ma rê zî înan rê zî bes o û şîno. Yıldırım wexto ke behsê na serebûte keno wîna vano: ‘cîniya ke bi vengê xo dişmen açarnayo’. Şîwareyêk ke eşkena hêrs û rîkê dişmenê xo mexlûb bikera (Cengiz, 2020: 81).

Çi heyf ke şayîrtî û cuya Zarîfa Xanime ser o ma têna resayê hinde agahîyan. Beno ke sewbîn şîwareyê aye estbîyê la nêresayê rojê ma û bîyê anonîm yan zî ameyê vîrîkerdiş. Her çiqas Cengiz meqaleya xo de vano Zarîfa Xanime şer nêwazena û mabênê şarî de sey ‘Dayika Aşitîye’ (e.m. 2020: r. 81) yena şînasnayîş û kilama xo de seba her di hetan aşitî wazena û heyfa xo bi merdeyan biyara zî kilama aye de waştîşê heyfgirewtiş esto. Kilame ra beşa waştîşê heyfgirewtiş:

*Merdena Mursa û Miftêfa Axayê mi rê,
Sa beno zalimo Necîb Axayê Oxîye,
Biko tesela mi ke aşîra Wextî ra biriye,
Çekû sanenû domanê çewreşî mîye.*

*Qewxa ce nêvisnenû danû pero,
Kenû fenda Gaxmutî û Kirjîye,*

Zarîfa Xanime na beşa kilame de dîyar kena ke eke qesasê lajanê aye bi hetê eşîra Wextenan nêyero girewtîş a do çekan bida domananê çewrê serrîyan û bi no hawayî qesasê lajanê xo bigira. La Zarîfa Xanime eynî wextî de nameyê merdeyan ê her di hetan ke no şerî de ameyê kiştîş zî ana ziwan û heyfa xo pê ana. Kilame de seba fehmkerdîşê edetanê ê wextan agahîyê balkêş zî estê. Mesela veyva Zarîfa Xanime ke bi mergê mêrdeyê xo bîya vîya, malo ke mêrdeyê aye ra mendo bar kena û bena cîya. Zarîfa Xanime wazena ke xeberêk biersawa keynaya xo û aye înan ser o hayîdar bikera.

*Elçîyê bîyarê birusnê Xozolo vesaye,
Olî kenê bêro Fîdane waye.
Vaze mevinde bêro birayê ti kiştîyo,
Veyva to bîya vîya,
Bara xo gureta bena cayê.
Hala bê bara birayê xo çi dana ci,*

Zarîfa Xanime, eynî wextî de kilame de sebebê destpêkerdîşê şerî zî kena.

*Ser û severe cênc û rowallûnê,
Naver-boverî a biza kora dizdîye.*

Ma na beşa kilame de vînenê ke şerê mabênê her di eşîran semedê biza kore ameyo meydan û pêrodayîşê mabênê her di eşîran bîyo şerê mabênê eşîran û gelek kesî ameyê kiştîş. Zarîfa Xanime, bi hawayêko eceb hem wazena heyfa lajan û mêrdeyê xo bigera hem zî wazena ke no şer biqedîyo. A zî zana ke eke no şer dewam bikero do hema gelek kesî bêrê kiştîş û gelek kesî zî bêwayîr bimanê. Her çiqas hetê aye yo daytîye heyfe biwazo zî hetê aye yo merdîmatî zî qedîyayîşê no şer wazeno. Yan zî hetê daytîye nêwazeno hinî kes bimiro û dayikî biberme.

Hewayê Zegerîye

*Zegerîye, Zegerîye,
Mursa û Mistefa axayê mi Zegerîye.
Biko urzê duzmû xo mîye sanê,*

Era mîlîsî ver kuye.
Bextê sima yê peyênû rê,
Qersuna polate vejîye.
De wayî wayî wayî,
Mursa û Mistefa Axayê mi wayî
Şêrûnê naver-boverî ra sarê nanê ra,
Biko zê roza Xorim Dûjîye,
Dirvetya Mistefa Axayê mi serkut gîrê davî,
Mursa Axayê mi to têpîya kerde newîye.
Ma cênî kerdî çê Alû,
Mineta ma qewul nêbîye,
Ser û sevevê cênc û rowalûnê,
Naver-boverî a biza kora dizdîye.
De wayî wayî wayî
Mursa û Mistefa Axayê mi wayî,
Qersûna polate qerez a,
Cenc û rowalê naver-boverî berdî qedênayî,

Zegerîye Zegerîye,
Mursa û Mistefa Axayê mi sona şûye,
Dayê qersuna polate,
Ma çê Alê Hesê Kurî rê vejîye,
Mursa û Mistefa Axayê mi ke,
Xo pîstêne têra wertê aşîrû de fetelîyêne,
To hên zonêne ke zê veyvika newîye,
Çekî gîrê dêne kewtêne çimê qewxa,
Zeke verg verdano ve surîye,
De wayî wayî wayî,
Mursa û Mistefa Axayê mi wayî,
Merdena Mursa û Mistefa Axayê mi rê,
Sa beno zalimo Necîb Axayê Oxîye,
Biko tesela mi ke aşîra Wextî ra birîye,
Çekû sanenû domonê çewreşî mîye.

*Qewxa ce nêvisnenû danû pero,
Kenû fenda Gaxmutî û Kirjîye,*

*Zegerîya sertîmale ver de,
Mursa û Mistefa Axayê mi çekemî.
Xiremale xirava heqîye,
Kewta wertê aşira Alû û Wextî,
Biko qesasê to, cêrîyo to ser a,
Heq zoneno çixase ke dismen o.
Hot xanû ser o jûyo lazê Hesê Gemî,
Naver-bover ra xortî sarê nanê ra,
Qentulûnê odû ra beşlî benê kêmi,
Zeke dewlete ra taşîldar vejîno yeno,
Keno arê vergî û qamçur û semî.
Qawxa Alû û Wextî ya, danê pero,
Naver ra amo kîstene, Ismaîlo lazê Silê Hemî,
Daye qewxa kerda verê çemî.
Bover ra amo kîstene, tornê Hesênê Seyîdî,
Bover ra kilît bîyo çêverê Hesênê Gemî,
De wayî wayî wayî
Mursa û Mistefa Axayê mi wayî,
Qersuna polate qerez a,
Xortê naver-boverî berdî qedênayî,
Mi bojiye Hesên Axayê xo do ra,
Xizirê serê dengiz û deryayî.*

*Zegerîye Zegerîye,
Mursa û Mistefa Axayê mi sona raye,
Elçiyê bîyarê birusnê Xozolo vesaye,
Olî kenê bêro Fîdana waye.
Vaze mevindo bêro birayê to kîşîyo,
Veyva to bîya vîya,
Bara xo gureta bena caye (cîyaye).*

*Hala bê bara birayê xo çi dana ci,
 Heq kerena (kena) çutir fîna ra raye.
 Zalimê dişmenî Oxîye ra têpîya,
 Newe de na ro ma sarê puşîya şîyaye,
 De wayî wayî wayî
 Mursa û Mistefa Axaye mi wayî
 Biko Heq çê sevevî rê nêverdo,
 Son û sodir ax û waxê min o,
 Gonî astûnê mi de bîya jûyaye.
 Çila momine bizêrî bifetelî,
 Câncenya Mursa û Mistefa Axayê xo,
 Reyna nêvênenû cayê.
 Biko lazê canikû-camêrdû dayîma mirenê,
 Ez ra merdena sima ver nêkuno,
 Veyva mi tern û tejî ya, ax bîya vîyaye.*

*Zegerîye Zegerîye sertîmale ver de,
 Mursa û Mistefa Axayê mi sono kemer o.
 Xirava Heqî kewta wertê aşîra Alû û Wextî,
 Ser û sevevê xo merata biza dizdîye ser o.
 Kes çîn o na hewa binusno/yazmîş kero,
 Sey Qajî Gemike de saîr o, ci rê bêro,
 Vazê hûnde ke wes o, Heqî ke nas keno,
 Tarva mi giran a, na hewa vînî mekero.*

*Qese û qeyde: Zarîfa Xanime (Cênîya Alê Hesê Kurî ya.)
 Arêkerdox: Saît Bakşî (Seyîdê Kalî)
 Şeklo Peyên: Saît Bakşî (Bakşî, 2019: 288-291)*

1.2.2.2. Maya Silê Sûrî û Kilama Silê Sûrî

Maya Silê Sûrî ser o çi heyf ke destê ma de qet agahîyî çîn ê; ne namêyê şayîre ne zî cuya aye ser o. Şayîre, kilamêk eşta lajê xo Silê Sûrî ser o ke şerê mabênê eşîran de qewimîyayo û tîya de ameyo kiştiş. Saît Bakşî ke kîtabê xo de kilamê Dêrsim nîşanê

ma dayê û hîkayeyê kilaman de têna behsê cu û mergê lajê şayîre kerdo. Ma Bakşî ra musenê ke Silê Sûrî bi xo zî şayîr bîyo û keman zî cenito (Bakşî, 2019: 204). Şayîre badê mergê lajê xo şîwareyêk vata û waşt bi na şîwareye dejê zerreya xo rehet bikera. Ma şîwareye ra vînenê ke şayîre, lajê xo sey mêrxas û dişmenanê xo zî sey merdimê xiraban nîşan daya. Heta lajê aye, çime aye ra hinde mêrxas o ke eke nêameyêne kiştîş o do şerê mabênê Dêrsimijan û dewlete de zî ca bigirewtêne û mêrxasîya xo nîşan bidayêne.

*Silo Sur ke weş vîyêne hîris û heştî de,
Tirkû çadirî nîyardêne gilê koyê Sûrî (Bakşî, 2019: 205)*

Şayîre, çend cayanê şîwareye de hem vateyanê xo ana ziwan hem zî herinda lajê xo qisey kena û wazena fikr û dejanê xo bi no hawayî bare bikera.

*Borginîye biveso, Silêmanê mi leya sulile,
Maye vana: "Duzmûnê lazê mi bîyarê,
Miye sanî eve xo destî asurme berzî vile."
Vano: "Dayê roza duzman û asurmî nîya,
Ti kemanê mi mi rê bîya dirvetîya mi jêde xorî ya,
Nanû ro serê dirvetîya xû ya kule
Dayê, hona ke ez wes ûne, reyna wuşîre tira kerîne.*

Şayîre, kilame de verê şerî ra bigire heta mergê lajê xo arda ziwan. Bi no hawayî hem hîs û fikrê xo ê mergê lajê xo ser o arda ziwan hem zî bi fekê lajê xo ra qisey kerda û bêçareyîya lajê xo bi dîyalogan ramojnaya. Bi goreyê şayîre, lajê aye sere ra heta peynî sey mêrxasan şer kerdo. Ma zanê ke Silê Sûrî eynî wextî de şayîr bîyo û ma kilame de zî vînenê ke daya ey kilama xo de zî behsê şayîrtîya ey kerda. Kilame de wexto ke Silê Sûrî fehm keno ke do bimiro, xo erzeno bexta kemana xo. Şayîr kilame de wazeno ke kemane birîna xo ser o runo. Beno ke daya şayîr, bi mergê lajê xo hinî fehm kerda ke o, mêrxas û şerwantîya xo ra zêder şayîrêko hol bi û şayîrtîye do ey merg ra zî dûr bîfinêne. Na kilame zî bi sayeyê şayîrê camerdan nêameya vîrîkerdiş. Na kilame rojê ma de zî bi hetê gelek hunermendan sey Saîd Bakşî (Ali Tanriverdi, 2021), Zelemele (Zelemele - Topic, 2024), Kardeş Türküler (Kalan Müzik, 2015) û Ferhat Tunçî (Ferhat Tunç - Topic, 2019) ameya vatiş. Her hunermend bi goreyê terzê xo, kilame şîrove kerda û vata.

Kılama Silê Sûrî

*Way de biko, biko, biko, şêrê mi Silêman o,
Xatirê aşîra xo bizone, zerê aşîre to ra nêmano.
Vano nêvano gos ro maya kore nênano,
Biko hesarê xo vinde, her kes to rê têsano.
Dayê eke bîye tamame, feleko kal reseno,
Dismenî ra raver, dest û pawûnê morwextî girê dano.
Vana: "Biko raya koyî ra meso, qol verenîya to der o,
Biko çê zalimê dismenî biveso,
Silêman Axayê mi naye ra bêguman o."
Vana: "Biko mi va sê ten pêneşeseno,
Poncas ten verenîya to nêno,
Teper nêkeno hal ve hal to ra nênano,
Ewro vengê tifongû yeno ko de miz û duman o."*

*Ondêrê koyî romerdî yo, Silêmanê mi hîrî,
Ewro ko de tifong erjîno, gulvang dano dûra dûrî.
Maye vana "Ez ve kore vîne, ez vajî ewro,
Ko de qol şîyo verenîya Silê minê Surî."
Vana "Biko ti morwextode qolay nîya,
Hala reyê dest berze qevda sesadirî."
Vano: "Dayê dismen o, dismenî ra rejû nêveno,
îngîlîzê min o kol mi ra fisto dûrî,
Ver û pey ra ez kerdû wertê kila adirî.
Dayê dirvetîya mi jêde xorî ya,
Dest û bêçika mi nêzenê qevda sesadirî,"
Sima Silêman Axayê mi kîsenê,
Rozê ke kewtû tenge, şêrê mi anê ra xo vîrî,
Silo Sûr ke wes vîyêne hîris û heştî de,
Tirkû çadirî nîyardêne gilê Koyê Sûrî.*

Vesayîya Borgînîye, Silêmanê mi sona şûye,

*De bîye, bîye, bîye, cîgerê mi bîye,
Silêman Axayê mi ame sarê to ser cêrîye,
Dayê ti ve Heq kena kemanê mi ve
îngîlîzê mi ra mi de mezele fiye.
Kam o ke merdena mi rê sa beno,
Vazê, wele ve merdîye sima ro vone,
Silêman Axayê mi kîşîyo eve bêbextîye.
Biko to rê derd û merax mevo, to ra tepîya,
Hukmatî lawo şîya sano aşîre mîye,
Dayê ti meberve dustê lazê to ra,
Neçe çêrû, sefkan û postî sano hardê dîna vesayîye.
Dîna bos a, bêfaydî ya, keşî rê nevîya milk û tapuye.*

*Borgînîye biveso, Silêmanê mi leya sulile,
Maye vana: "Duzmûnê lazê mi bîyarê,
Mîye sanî eve xo destî asurme berzî vile."
Vano: "Dayê roza duzmun û asurmî nîya,
Ti kemanê mi mi rê bîya dirvetîya mi jêde xorî ya
Nanû ro serê dirvetîya xû ya kule
Dayê, hona ke ez wes ûne, reyna wuşîre tira kerîn
Aşîrû ra vezenê wele ve merdîyê sima ro vone,
Sile Surî sare no ra, çila Aşîra Wextû kerda melul
Way de bîye, bîye, bîye, Silêmanê mi bîye,
To ve aşîrû ra dêne pêro corû na nêvîye,
Ser û sevevê na qewxa gavarê ûwa Gînîye.
"Dayê mi vera selam ro Lazê Alê Hesê Kurî kere
Vazê bîyaro ra xo vîrî qewxa Textê Zegerîye,
Birayê to kîşîya dirveta to xorîye vîye.
Xatirê birayîye ra mi ve xo destî melem virast,
Naro dirveta to, dirveta to kerde hedîye.
Daye mi nêzona ke merdo. Wext urzeno ra,
Mi rê keno bêbextîye û babaxîye."*

*Meratê koyî romerdî yo, Silêmanê mi gavan o,
 Sona hardê Pilvankî meke giranîye hardê ocaxan o.
 Silêmanê mi Îsmailî ra menê çiçegê cematan o,
 Xidê Lajî ra menê doman o, melemê serê derdan o,
 Biko Uşênî ra menê, cahîl o hona estîrê rîyê xo nêzano,
 Hesenî ra menê hef o Begê Avasan o,
 Qeremanî ra menê wertê ma de Îqrar Îman o.
 Lazê mi ke verê tifongê xo hetê kamî ra kerdo,
 Heq dîna de esto dayma wes ranêverdano.
 Darê Heqî aşîrû ver de ronê xismê ordî û tavuran o,
 Eke kuno çimê qewxa eve virarû ra beşlî ano.
 Silêman Axayê mi sarê no ra tîfkulturê fekê xo gulvang nêdano.
 Biko sarê xo berz ke pepûg mi rê biwano.
 Ax de biko, biko, biko şêrê mi Silêman o.*

*Vesayê koyî romerdî yo, Silêmanê mi verde henî yo,
 Biko, ko meso mi hewnêde xiravin to rê dîyo.
 Qesê aşîre û dismenî, to ser o jûyo
 Vanê: "Bîyarê Silê Sûrî bikîşenê, Endî serê loda bicêrîyo."
 Vano: "Dayê ti meverve aşîra bêbext a,
 Morwexto hewl û çêr, ci rê lazim nîyo,
 Aşîrê Dêrsimî amê pêser zuvînî salix danê,
 Heq kenê Silo Sûro ke vanê kamîjî yo?"
 Maye vana: "Darê Heqî aşîrû ver de ronê,
 Tekê lazê mi wertê aşîrû de çînî yo.
 Sima veng ro Silêman Axayê mi kerdêne,
 Xo rê bidîyêne camordo hewl û qolay kamejî yo."
 Vano: "Daye morwexto ke urzeno ra,
 Morwextê xû yê hewlî rê bêbextîye keno,
 Heq zoneno ke wertê aşîrû de, O kî şeref û namus nîyo."
 Qese û qeyde: Maya Silê Sûrî
 Arêkerdox: Saît Bakşî (Seyîde Kalî)
 Şeklo Peyên: Saît Bakşî (Bakşî, 2019) (Bakşî, 2019: r. 206-209).*

1.2.2.3. Şayîr Wakile û Kilama Çuxure

Çi heyf ke seke şayîrê cinîyî ê bînan ser o agahîyê çîn ê, Şayîr Wakile, kam a, çi wext ameya dinya, sewbîn kilamê aye estê yan nê û cewabê ûsn persan zî tu agahîyê ma çîn ê. Şayîr Wakile na şîwareye, kişîyayîşê hîrê bira û keyeyê înan ser o vata. Nê hîrê birayî her çiqas wextê qirkerdişî de hetê dewlete bigirê zî badê qirkerdişê Dêrsim, bi destê lêşkeran ameyê kiştiş. Nê hîrê birayî, Hesên Axa, Mehmed Axa û Sulî Axa, axayê Çuxure bîyê. Bi goreyê tayê kesên keyeyê înan ra hîris û di, bi goreyê ê bînan zî çewres kesî bi hetê lêşkerê Dewleta Tirkîye ameyê gulekerdiş. Kilame de, nameyê cumhurîyet, qumandarê lêşkeran o Celal Bayar û cayê şer û qirkerdişî rast bi rast raverenê. Şayîr Wakile, şîwareye de gelek cayan de çekuya qirkerdişî şuxulnena û leşkerî ke înan qirkerdê zî nîşan dana.

Eskerê tirkû amo dişmeno kan o,

Ma qir keno ma ra az nêwerdano.

...

Vano: nê kafirî fermanê ma veto,

Ma qir keno, ma ra az nêverdano.

Zalim amo ma ra hef ceno,

Hefê çê Qirimoxlî Badînî ma ra cêno,

Morwext ke îsode xiravin keno,

Rew û herey vonê dene xo dano.

Şayîre tîya de dîyar kerda ke heyfa keyeyê Qirimoxlî ameya girewtiş. Yanî ma fehm kenê ke nê her hîrê axayê Çuxure bi no hawayî cezayê xo dîyê. Seke kilame de zî ravîyerenê heyfê keyeyê Qirimoxlîyan ameyo girewtiş. Wextê qirkerdişî de leyê dewlete de cayê xo girewtê la badê qirkerdişî na hewe dora înan ameya û dewlet nê her hîrê axayî û keyeyê înan qirkerdê. Şayîr Wakile, kilame de kerdene axayan û dewlete bi fekê axa û keyeyê înan dana vatiş. Bêcareyîya axayan û fehmkerdişê înan no yo ke do bi destê dişmeno kan(!) qirbibê, nê hemeyî mabênê kilame de cayê xo girewtê û şayîre heme fikr û hîsê înan hewna bi fekê înan daya vatiş.

Kilama Axawûne Çuxure

Ax Mîro, Mîro, Mîro, Mîrê welatî,

Way Bego, Bego, Bego, Begê welatî.
Ondêr pîs o, pîs o, pîs o, qanunê hukmatî,
Merata Kirmancîye darîya we,
No ro Qanunê Cumuretî.
Heq Tala çîkê xo pano,
Bivesno, qanunê hukmatî.
Şûne dîyarê merata Çuxure,
Çê mîrî pêro kerdê topî,
Dorme de sanê pê sungîyê polatî.
Mîrûnê mi vera kerdê kosteq û satî.
Sulî Axa vano: "No zalim amo,
Tersa mi çi ke nafa ma qir keno,
Pîl û qizê ma werte ra keno pakî."
Hesen Axa vano: "Bira ti meterse,
Jêde zor kero ma naza ra,
Surgin keno, ax surginê welatî."
Celal Bayar ferman veto,
Axir makîneyî ardê, ver ve ma nê ro,
Vera nayvê ma ra sifrîyê polatî.
Hen ke nay ve ma ra, zerr û cîgerê ma, Ma zere de potî.

Çuxure biveso, mîrê mi sona ra û kare,
Sodir o, şûne dîyarê ondêra Çuxure,
Tede yeno vengê şîn û şuware.
Mîrûnê mi Çuxure kerda îsîze,
Goçê xo gureto şîyê,
Verê Kertê Mazgêrî ware,
Dewûz û morêvayî amê Çuxure,
Zuvînî ra kerda hese û bare.
Celal Bayar ferman veto,
Axir makîneyî ardê nê ro,
Cênc û cayîl û vejîrî qir kerdê
Pêro kerdê têver û têvirare.

*Fidan Xanime lazê xûyê qizî ra,
Vana "Cîgera mi ti bê mi virare"
Sulî Axa vano: "Efkarê virare meke,
No zalim nika ma qir keno,
Sima keno bêcîger û bêsitare."
Vana: "Qidayê Axayê xo cêno,
Ti hen mevaze zor o derdê cîgera hare."
Ax dîna, dîna, dîna, bos a bêtîvare,
Dîna Heqî keşî de nêna,
Fetelîna yena sona zê şîya dare,
Mîrûnê mi sima dîna guretîvî,
Ça pêro kerdîvî xo virare.
Çerxê ondêra dîna fetelîno,
Yeno sonû jê çerxê şîya dare.*

*Çuxure biveso sono cado kan o,
Sulî Axa vejîyo ro qonaxû ser,
Mîrê mi xo tadano,
Vano: "Esker na wo Jêle ra nika yeno,
Tidarek bîvênê ewro ma rê meyman o.
Amo Çuxura vesayîye de nîsto ro,
Ma rê meyman o, giran o."*

*Fidan Xanime vana: "Qidayê axayê xo bizêrî,
Bêbextê qumandanî înat kerdo,
Çay û gewa ma nêrimeno
Rîyê xo ma ra çarneno,
Zalim ma ra xorî heredano,
Cixara esta wertê bêçîkû fetelîno,
Xayîn, xayîn ma de nîyadano."
Şulî Axa, ax keno dano zonûnê xo ro,
Vano: "Nê kafîrî fermanê ma veto,
Ma qir keno, ma ra az nêverdano.*

*Zalim amo ma ra hefû cêno,
 Hefê çê Qirimoxlî Badinî ma ra cêno,
 Morwext ke îsode xiravin keno,
 Rew û herey vonê denê xo dano.
 Hesên Axa vano: "Sulî Beg urzo ra,
 Ero Mayîna Qire nîso pay rano,
 Şêro Mazra Xarpêtî de, leyê Avdilê Uşên Paşay de,
 Derdê ma û heqa mîletê Kirmancîye rê,
 Begê mi zê zarancî biwano."
 Mêrata Çuxure biveso mîrê mi gavan o,
 Hesên Axa vano: "Xeverê birusnê,
 Sulî Axay ra vazê mevîndo bêro,
 Birayê ma wo pîl o hala ma ra se vano.
 Eskerê tirkû amo dismeno kan o,
 Ma qir keno ma ra az nêwerdano."
 Heq zoneno ke derdê axlerûnê Çuxure,
 Çor qatî derdû ra cor o, zaf giran o.
 Pepûg bêro Çuxura wesayîye de ronîso,
 Cênc û cayîlû û vejîrû rê mirdî biwano.
 Zalim Heq adirê to weda ro,
 Çîkê xo ve çê to ra no,
 Felek ke bêro serê lozina morwextî,
 Çevres tenî ra ci ra çor tenû,
 Şuwanê mal û gayî caverdano.
 Sulî Axa vano: "Tidarekê xo bîvenê.
 Pîl û qizê Dêrsimîyo ke naver-bover ra qir kerdo,
 Pêro şehîd o olan o,
 Goçê ma qenterê nast û dostî ra,
 Abinawerx leminê ca nêmano."*

Qese û qeyde: Sair Wakile

*Arêkerdox: Saît Bakşî (Seyîdê Kalî) Şeklo Peyên: Saît Bakşî (Seyîdê Kalî)
 (Bakşî, 2019: 213-215)*

1.3. Perwerdeya Şayîran: Şayîr û Şagird

Dinya de tu kar/meslek çînî yê ke bêperwerde bê. Seba her meslekî perwerdeyêka taybet esta. Helbet seba şayîran zî no qaîde derbasdar⁹ o. La seke ma zanê mabênê şayîranê verînan de wendiş û nuştîş tay bî heta çîn bî, perwerdeya înan zî bi qaîdeyanê kulturê şayîrtîye ra ameyêne meydan. Ongî, seba şagirdîye wîna vato: “Murîdî ke sey şagirdîye ya, bi rêbazanê: goşdarîkerdiş, dibarekerdişî qiseyê ke goşdarî biyê, bi vatişê ke hinî biyê qalib ra afirnayîşê vatişê (deyîş) orjînal yan zî serwerîya (hukimranî) vateyê verînan û newe ra rêzkerdişê înan, domnayîş yena meydan.” (Ong, 2010: 10) Şagirdîye zî sey murîdî ya û şagirdî şayîran ra îlmanê no huner musenê. Şagirdî, seba ke perwerdeya xo bigirê û bibê şayîr, cayê şayîrêko pîl de edet, tore û qaîdeyê şayîrtîye musenê û şarê xo ke seba îcrakerdişê şayîrtîye unsûro bingeyin o şinasnenê. No şinasnayîş cayê îcrakerdişî de zêder yeno meydan. Coka tîya de şayîrî hem kilamanê xo vanê hem zî meseleyê ke şarî ser o tesîr kerdê û serebûtê rojane ke do bibê babetê kilamanê şayîran musenê.

Şayîro hoste, edetan musneno xortanê ke cayê îcrakerdişê kilaman de goşdarê înan ê û no rayiro bizahmet de rêberîya înan keno. Endamê şayîrê xortî bi baldarî goş nanê şayîro hoste ser o û ey teqlîd kenê. Şayîrê xortî, tim û tim dibare kenê ke seba heme taybetîyanê uslûbî fehm bikerê, bi no qaîdeyî wazenê bibê wayîrê vatişêko bêqusur. Heta ke heme taybetî û teknîkê vatişî yê kilamêk, bêxeta bimusê û îcra bikerê (Taş, 2022: 39).

Seke seba her karî, hunerê merdîman muhîm ê, seba şayîrtî zî nê qaîde vîyartbar ê. Şagirdê ke wazenê/waştêne bibê şayîr, ganî bala xo bidêne qaîdeyê şayîrtîye û helbet seba musayîşê qaîdeyanê şayîrtîye, qabilîyetê înan zî bibêne.

Kulturê şayîrtîye de, pêwendîya şayîr û şagirdî edetêko kan o ke wextanê verînan ra heta rojê ma berdewama estene xo kerdo. Berdewamîya edetê şayîrtî, esasî de girêdayîya pêwendîya şagirdîye ya. Coka seba ke şayîrêk bibo şayîrêko hoste ganî cayê hosteyêk de, qaîde û uslûbê nê edetan bimusê. Badê nê hemeyan ganî îrtîcalê şayîr bihêz bo. Seba ke bîla qaîdeyê resen ê heme qaîdeyê bînî, bi hetê hostayêk (şayîrêk) yenê nîşandayîş, ihtîmal nîyo ke şayîrêk xo bi xo perwerde bikero yan zî bîla edetê hoste-şagird bimusê. Wexto ke ma no hetî ra ewnîyenê ci, yeno zanayîş ke şayîrê pîlî hetê hosteyêko pîl de perwerde biyê (Kardaş, 2017: 192).

⁹ Vîyartbar, muteber.

Bi goreyê Kardaşî, zafî şayîrî keyeyê xo ra şayîrtîyê musayê û wînasî dest bi şayîrtîye kerdê. Yanî perwerdeya şagirdîye pîlanê xo ra dîyê, keyeyê xo de bîyê şagirdê baw yan ap yan zî bapîrê xo. Kardaş, seba ke têkilîya hoste-şayîr û muhîmîya na perwerdeye ramojno, şayîrê pîlî sey nimûneyan nîşan dayo. Şakîro şagirdê Reso, Reso zî şagirdê Evdalê Zeynikê bi û rojê ma de zî gelek şayîrî Şakîro sey hosteyê xo qebul kenê û bi teqlîdkerdişê ey dest bi şayîrtîye kenê (e.b. 2017: 192). Her çiqas şiklê perwerdeye bêro bedilnayîş zî zafî şayîrî bi teqlîdkerdişê şayîrêk, hosteyêk ra perwerdeya vatişî musayê.

Seba şayîr û şagirdan vîr, her çî yo ke heme çîyê ke musayê, bîyê şahîdê înan yan zî eşnawitê tîya de ca genê. Coka şayîranê verînan de wendiş û nuştîş çîn bîyê û ê vîrê xo sey embar bi kar ardenê. Firat Taş, bala ma anceno vateyê Sandersî yê vîrê şayîran ser o. Bi goreyê Sandersî, kulturê fekkî de, metodê musayîş, şuxulnayîş û hewilnayîşê agahîyan kulturê nuştîş ra cîya yê. Kulturê fekkîyan de musayîş mumkin nîyo, seba ke zîhn, zîhnê wendewaran¹⁰ ra cîya yeno gureyayîş, vatişî bi baldarî yenê goşdarîkerdiş û bi sayeyê dibarekerdişî zîhnî de ca genê (Taş, 2022: 14). Yanî, seba ke kilame vîrê şayîran de ca bigira, şayîrî ganî heta ke ezber bikerê dibare şert o.

No tewir musayîş, seba şayîr û şagirdan hem rehetîye hem zî zorîye ardo meydan. Rehetîye arda meydan coka şayîrî, wexto ke beşêka kilame xovîrî ra bikerê eşkenê bi goreyê babeta kilame çekuyê neweyan bi kar bîyarê, zehmetîye arda meydan ke kilama orjînal bi wextî ameya bedilyayîş û beno ke gelek beşê kilaman orjînalîya xo rê zaf kewtê dûrî. Bi no hawayî bi wextî gelek varyantê kilaman vejîyenê meydan. “Metnê nuşteki de eke cayêk de xeletî-kêmasî bibo şansê agerayîş û rastkerdiş esto la metno fekkî de rewşêka wîna mumkin nîya û metno fekkî de dibareyî karê agerayîş û rastkerdiş o zîhnî kenê” (Ong, 2012: 53). Eke şayîr xo vîrî kero seba ke nêşkeno mabên bido kilame xo, bi xo cayo ke xo vîrî ra kerdo afirneno. Seba afirnayîşêko wînasî zî ganî afirmendîya şayîr xurt bo. Afirmendîya xurt zî bi perwerdeyêka hol yena meydan. Yanî bi goşdarîkerdiş û teqlîdkerdişê hosteyê xo.

Seke ma corî de behs ci kerd gelek mîsyonî estê ke şayîrî girewtê xo ser yan zî bi wextî xo bi xo bîyê barê înan. Înan ra yewî zî mamostetî ya. Şayîrî, seba ke hunerê

¹⁰ Kesê ke wendiş û nuştîşê înan estê.

xo bimusnê şagirdanê xo û rêberîya înan bikerê sey mamosteyê ewroyîn şagirdê xo perwerde kerdê. qaîde û edetê şayîrtîye musnayê şagirdanê xo.

Ma ci rê fehm kenê ke şayîrî, bîla neqilkariya xo, eynî wextî de mamosteyê kultur û tarîxê xo bîyê. Wendekaranê xo ewil derheqê serebût û bîyayeyan ser o hayîdar kerdê; yanî bi hawayêko teorik amade kerdê; dima ra derbasê hetê înan ê pêşkêşîyê şayîrtîye bîyê. Nika zî heme dinyaye de, zaningehan de beşê muzîke de, hem perwerdehiya teorik hem zî perwerdeya bikarardişê veng û enstrumanan estê (Güney & Erol, 2019: 131).

Güney û Erol berdewama vateyê xo de behsê dîyafram û goşdankan zî kenê. Bi goreyê vateyê înan, verê cû zî şayîrî hayîdarê dîyaframî bî û perwerdeya şagirdan de şuxulnayîşe dîyaframî ser o vindertê. Û wexto ke kilamanê xo vanê, seba ke têkilîya xo û teber bibirnê û raywanîyêka ver bi hîsan bikerê, goşê xo bi destê xo padenê ke wa teber ra veng nêşnawê (e.m. 2019: 131). Wexto ke ma ewnîyenê konservatuarê ewroyîn ra ma vînenê ke hetê perwerdekerdişê şagird û wendekaran ra tayê hetan ra manenê yewbînan. Her di terzê perwerdeyan de zî ewil hetê teknîkî ra perwerde vînenê dima ra dest bi vatişî kenê. Goşdankê ke ewro studyoyê muzîkî de yenê şuxulnayîş zî hewna destê şayîran anê vîrê ma ke seba kêmkardişê vengo ke teber ra yeno bibirnê.

Bêguman beşêka xurt a kulturê fekkî bi sayeyê şayîr û şagirdanê înan berdewam kerdo. Seke taybetîyê şayîrtîye estê wîna taybetîyê şagirdan zî estê ke bi înan dîyar benê hela şagirdî do bibê şayîrê hol yan zî do şagirdîye caverdê.

Şagirdîye de, (şagirdî) ke şayîrêk ra perwerdeya şagirdîye diyê, taybetîya tewr girîng ke ganî şagirdan de biba, vengweşîya înan a. Coka îcrakerdişî de taybetîya tewr girîng ke goşdarî ewnîyenê ci vengweşîya înan a. Bîla na, kilamê biawaz de şuxulnayîşê vengê înan, vîrê xo de qeydkerdişê kilame zî girîng ê. Şagirdê ke ganî wayîrê qebîliyetê sey kilam û meqamê şayîranê cîya-cîyayan biwenê bê, ganî cematana de şayîran hol teqîb bikerê û xo amade bikerê. Şagirdîye de ke wextê perwerdeya şagirdîye vînenê, sebat û lebat lazim o, ganî şagird mintiqayêk hol bişinasno, zana, bisebr, wayîrê şexsîyet û edeb bo û diqetê cilûbergê xo bikero (Öz, 2003: 95).

Şagirdê ke wayîrê nê taybetîyan ê, dima ra cayê şayîrêk de perwerdeya şayîrtîye vînenê û dest bi şayîrtîye kenê. Eke nê şagirdî wayîrê qebîliyet bê bi wextî hinî têna kilamê şayîranê bînan nêvanê, kilamanê xo afirnenê. Wexto ke ma ewnîyenê şayîranê Kirmancan ê vîrînan ra ma vînenê ke nê yan keyeyê xo ra şayîrtîye musaye yan zî cayê şayîrêk de şagirdîye kerdê. Dewa Sey Qajîyî a Gêmike de ke sey Gêmika Seydu

(seydayan) yena zanayîş, gelek pîr û seyda estbîyê. Dêrsim de zafî şayîrî hem şayîrtî kerdêne hem zî pîrtî. Sey Qajî zî înan ra yewî bi.

GêMike û derdora aye seba edetê şayîrtîye çimeyêko hêzdar a. GêMike, Dêrûye, Warê Mirî Gêliya Misku, Civrak, Balix, Koyê Serî, Kêskeware, Dalev ûsn cayan ra Bava Qaqimî û serserra XX.î de zî şayîrê pîlî -Sey Qaj, Sa Heyder û Welîyê Uşenê Kalmemî- û şayîrê ma ê bînî vejîyayê. Mabênê înan de Îsmayîlê Îmamî, Memedo Derg, Ximare, Bava Qazimê Seydhesenê Dewreşê Wexteni, Şukrîye Qajî, Wuşenê Kalmemî, Memedo Qol, Heyderê Alî Dostî, Alîyo Şa, Bava Gulim, Feratê Dalevî, Mursawo Areyiz, û Saît Bakşî zî estê... Mıntıqayê wîna yê ke têde ocax û mekanê pîroz estê, seba ziwan û kultur zî cayê muhîm ê. Ziwan û unsûrê bingeyinê zîwanî, zafî bi hetê bawerîye yenê pawitiş... (Cengiz, 2010: 37-38).

Ma vateyê Cengiz ra fehm kenê ke dewa GêMike seba pîr û bawerîye cayêko gelek muhîm a û tîya ra gelek şayîrî vejîyayê. La Cengiz eşkera nêkerdo ke nê şayîrî senîn perwerde dîyê. Beno ke nê şayîrî yan şayîrê keyeyê xo ra yanî baw, ap û bapîranê xo ra şagirdîye kerdê û bîyê şayîr yan zî pîranê xo ra musayê yanî pîrê ke ceman de şayîrtîye kerdê. Çi heyf ke Cengiz nê agahîye nêdayo û ma rastîye nêzanê. Cengiz, tîya de dîyar kerdo ke ziwan û bingeyê ey bi hetê bawerîye ameyo pawitiş. Ma no vateyê Cengiz ra fehm kenê ke wextê verînan de îbadetî yanî cemê ke ameyê girêdayîş bi ziwanê Kirmanckî bîyê. Ê dua û gulbangî ke ceman de ameyê vatiş bêguman bi ziwanê Kirmanckî bîyê. Ê bi no hawayî ziwan û bingeyê ey hem neqlê neslo bîn bîyê hem zî berdewamê estene xo kerdê. La ma zanê ke ziwanê kirmanckî, ewro semedê bi sebebê cîya-cîyayan sey siyaset, asîmîlebîyayîş û nêzanayîşê ziwan ûsn çî heyf ke ziwan, hem cûya rojane de hem zî roj û merasîmê taybetan de hinî zaf tay yeno şuxulnayîş. Tesîrê ziwanê serdestan her hetî ra tesîrê merdîman kerdo û ziwanê îbadetî zî têde yo. Seke yeno zanayîş semedê sebebê xiraban gelek cayan de cemî bi nimitkî yenê girêdayîş. Beno ke hema tayê cayan de yan zî ceman de ke pîrê îxtîyar înan girêdanê, ziwanê Kirmanckî yeno şuxulnayîş.

Sey Qajîyî hem şayîrêko pîl hem zî seyda bî ke cem girêdayêne. Ê ey ra zî hem şagirdê ey hem zî talîbê ey estbîyê. Cengiz, nameyê ê kesan dayo ke hem şagirdê Sey Qajî yê hem zî kesê ke seba korîya ey ci rê refakat kerdê û eynî wext de tera şayîrtîye musayê.

Kesê ke Sey Qajîyî rê refakat kerdê nê yê: Meme Yivişî, Memedo Derg, Bava Îmam, Alî, Bava Bilisk û Îsmailê Îmamî. Kesê sey Memedo Derg û Bava Bilisk ke şagirdê Sey Qajîyî biyê, tembûrê xo bi profesyonelî îcra kerdê. Nê her di îcrakerî zî veyve û sohbetê de ke tembûr têde cenîyêne, werîştêne pay û reqs kerdêne û tembûrê xo serê şatike (pey milî) de cenitêne û îcrakerîya xo nîşan dayêne. Sey Qajîyî tembûr bi profesyonelî îcra kerdêne la qet şov nêkerdêne. Coka mesulîyetê ey ê seydatî û şayîrtîye bibî...Memedo Derg 38î de ameyo qetilkardiş. Ey zêdêr veyveyan de kilamê eşqî vatêne û bi kilamanê reqsî edetê şayîrtîye domnayêne. Bava Biliskî, 17 serrî şagirdîya Sey Qajîyî kerdo. O zî sey Memedo Dergî kilamanê eşq û reqsî vatêne. Îmam Özmen, kilamê Sey Qajîyî têna bi hawayê otantik vatêne... Sey Qajî, ardo ziwan ke mabênê şagirdanê ey de do tewr hol birazayê ey o Îsmailê Îmamî edetê kilamvatişî bidomno. No tespîtêko raşt o. Badê Sey Qajî mabênê keyeyê ey de Îsmailê Îmamî eşîran ra dawet girewtê û kilamê newe vatê (e.b. 2010, 46-47).

Û ma hewna Cengiz ra musenê ke bawê Sey Qajîyî, Baba Sey Welî zî pîr bi. “Baba Sey Welî pîr bi, cem girê dayêne û tembûrê cemê Heqiye cenitêne. Seba ke murşîd û kesêko namdar bî rey-rey keyeyê xo de têna, rey-rey zî meymananê xo rê tembûr cenitêne, beyt û kilaman vatêne.” (e.b. 2010: 419) Sey Qajîyî, domantîya xo de bi tembûrê bawê xo dest bi cenitişê tembûr kerdo. Ma vînenê ke bawê Sey Qajîyî, Baba Sey Welî zî şayîr biyo û eke ma pîrtîya keyeyê Sey Qajîyî bifikirê ma eşkenê vajê ke şayîrtîye keyeyê înan de az ra hewilyayo azo bîn. Çi heyf ke ma kilamê Sey Welîyî dîyê. Beno ke wayîrê gelek kilamê verîn ke sey kilamê Sey Qajîyî yan zî ê şayîranê bînan ameyê nîşandayîş, ê Sey Welî bibê.

Şayîro Dêrsimij o Silo Qizî zî keyeyê xo ra şayîrtîye musayo. Ey, hem keman cenito hem zî kilamî vatê. Ma roportajo ke Ayrılmaz û Taş bi Silê Qizî kerdo ra, şayîr kamî ra şayîrtîye musayo û çi wext dest bi şayîrtîye kerdo, şagirdê kamî biyo musenê. Ewil kemane ci rê persenê û Silo Qiz zî vano, kalik û bawê ey zî kemane cenitêne û înan ra musayo. Pîrika ey 21e Adare de şîya çîta xo darêk de girê daya û dare ra mirad waşt (beno ke na dare, dara zîyaretî ya). Miradê aye qebûl biyo û azê înan biyê şayîr. Kalik, baw, ap û detzayê ey heme biyê şayîr. Destpêkerdişê cenitişê kemane persenê û şayîr zî cewabê perse înan dano. Şayîr, hema panc-şes serrî biyo dest pê kerdo û hêdî hêdî muusayo. Şayîr hema des serrî biyo, bawê ey, ey berdo veyveyan, ê wextan de def û zirna çîn biyê. Şayîr nê veyveyan de keman cenito û kilamî vatê û şar zî bi hewes goş dayêne ey ser. Bawê şayîr qijkekîya ey de şîyo rehmet. Silo Qizî roportaj de dîyar

kerdo ke vengê ey o verîn semedê îxtîyarîya ey nêmeno, eke bimendêne înan do bivînenê (Ayrılmaz, Taş, 2009).¹¹

Ma vateyê Silo Qizî ra zî musenê ke o zî keyeyê xo ra şayîrtîye musayo û şagirdê bawê xo bîyo. Hem bawê ey hem zî apê ey şayîr bîyê. Silo Qizî qijkekîya xo ra nat keman cenito û kilamî vatê. Û semedê îxtîyarîya xo hinî nêşkayo performansêko weş îcra bikero.

Ma Cengiz û Taşî ra musenê ke şayîrê pîlan ra o Sa Heyder zî şagirdê Sey Qajî bîyo. Sey Qajîyî kilama xo a Sevdîn (Hewa Sa Heyder û Hervê Wurişî) zî mergê şagirdê xo yo Sa Heyderî ser o vata (Cengiz, 2010: 304). Sa Heyderî, sey hosteyê xo kilamê şer û dînî ra zêdêr bala xo daya eşqî ser o û babeta eşqî ser o kilamê xo afirnayê. Xora Sa Heyder sey şayîrê eşqî ameyo şinasnayîş û wîna bîyo namdar. Bi goreyê Taşî, Sa Heyder şermayayo ke hosteyê xo Sey Qajî hetî de kilaman vajo û qet destê xo dergê tembûre nêkerdo (Taş, 2016: 17-60). La Tornêcengi zî vato ke Sa Heyder cayê hosteyê xo Sey Qajîyî de hem cenitişê tembûr hem zî keman musayo (Tornêcengi, 2025: 7). Ma tu cayî de seba kemancenitişê Sey Qajîyî agahîyî nêdîyê. Beno ke Sa Heyder hosteyê xo ra cenitişê tembûr musayo la keman cenitişê ey ser o sewbîn cayî de agahî çîn a. Çi heyf ke ma nêzanê şagirdîya Sa Heyderî, cayê Sey Qajî de çi wext dest pê kerda û çend serrî dewam kerda. A ke ma Taş û Tornêcengi û Cengizî ra musayê, ma zanê ke Sey Qajî hosteyê Sa Heyderî bîyo û mergê Sa Heyderî ser o kilamêk vata.

Şayîr Uşenê Kalmemî, keyeyê xo ra şayîrtîye musayo. Hem baw hem zî bapîrê ey şayîr bîyê, heta o tembûro ke Kalmemî şuxulnayo înan ra mendo. Dewrê Sey Qajîyî de xortêk bîyo û dest bi şayîrtîye kerdo. Bi goreyê vateyê Bakşîyî, ey kilamê Sey Qajî û Sa Heyderî, înan ra goşdarî kerdo, musayo û vato. Bi wextî şagirdîya ey cayê xo daya şayîrtîye û Kalmemî gelek kilamê erjayî afirnayê (Bakşî, 2019).

Şayîro pîl o Saîd Bakşî ke bi sayeyê ey gelek kilamî resayê rojê ma, şagirdê kesî nêbîyo, Bakşî bi goşdarîkerdişê şayîrê bînan şayîrtîye musayo û xo bi xo, xo perwerde kerdo.

Dewa Civrakî de o wext zaf şaîr û deyîrbazê hewl û delalî bî, ê ge-gane ameyêne Balix de zî bîyêne meyman; kilamî vatêne, tamir (tembûr) cinitêne. O wext ez doman bîya

¹¹ Roportajo ke Hüseyin Ayrılmaz û Cemal Taş bi Silo Qizî kerdo ra.

labêlê ez zaf tesîrê ê şaîran û deyîrvajan de menda. Semedê nê meraqê xo ra, sifteyo ke vewre vareyêne, ray û welaxî bîyêne kapan û ma dewa civrakî de keyeyan ra axmê bîyêne, ez şîyêne keyeyanê ê hostayanê ke tamir cinitêne û kilamî vatêne, ez uca de mendêne; çike gore mi seneta înan vînitêne û hesnayêne zaf firsetêde hewl bî. Înan ke tamir, keman cinitêne, kilamî vatêne, mi ê zaf hewes ra goşdarî kerdêne. Mi ke towa înan ra guretêne, kerdêne goşanê xo, dima ra zî o hewesê domantîya xo ra, mi xo bi xo vatêne, saz cinitêne, kilamî vatêne. No semed ra ê şaîranê ma yê pîlan ez zaf tesîrê xo de verdane. Hetan ke mektebo veren qedîna, nê nîya dewam kerd... Labêlê çîqa ke mi mekteb de wendêne hewesê deyîrbazîye mi de nêqedîya, mi ancîna xo vîr a nêkerd, mi dewam kerd (Aydın, 2013: 9-10).

Bakşîyî qijkekîya xo de şayîrî şînasnayê, performansê înan temaşa kerdê û goş nayo kilamanê înan ser o. Bakşî, hema ê wextan de zerre kewto deyîrbazî yanî şayîrtîye û dima şîyo. Eynî wextî de Bakşîyî seba komkerdiş û qeydkerdişê kilaman de kedêka zaf pîl daya.

Bakşîyî, dewamê vateyê xo de ey seba qeydkerdişê kilaman senîn kedêk daya, îzeh kerdo. Bakşî, seba ke kilaman kom bikero û înan vîndîbîyayîşî ra bixelisno, her cayî de gerayo kilamê verînan û ê ke nê kilaman zanê. Ê merdimê ke înan ra kilaman goşdarî kerdê û musayê ra, derheqa kilaman de agahîyî kom kerdê. Kilamê ke kom kerdê nuştê, tayê zî vatê û kasetan de qeyd kerdê. Ê kilamê ke şayîr zanayêne heme bi xo ardê pêser û repertuvarêk ardo meydan. Bi kilamê xo ke bi xo afîrnayê, repertuvarê xo kerdo hîra (e.b. 2013: 11). Ma vateyê Bakşîyî ra zî fehm kenê ke terz û perwerdeya şayîrtîye a Bakşîyî, şagirdanê bînan ra aqityena. Şayîr bi goşdarîkerdişê şayîran, şayîrtîye musayo. Helbet sey Bakşîyî sewbîna şayîrî zî estê ke xo bi xo şayîrtîye musayê û aver berdê. Çîyo ke şagirdîya Bakşî de bala ma anceno, hewes û ezîmê ey o. Çünke seba musayîşê kilaman hinde têwgerayo û nê kilamê ke musayo sey şagirdê bînan têna vîrê xo de nêdepiştê, kilamê ke musayo yan zî eşnawito rast bi rast nuştê û kilamî qeyd kerdo. Bi no hawayî gelek kilamê ke Bakşî nuştê/qeyd kerdê vîndîbîyayîş û vîrîbîyayîşî ra xelisyayê.

Şayîro bîn o Dewrêş Baba zî sey Saît Bakşîyî xo bi xo, xo perwerde kerdo û bîyo şayîr. Ma kîtabê Çîçekî o Dewrêş Babayî ser o nuştê ra û roportajê ke bi merdim û embazanê ey de kerdê ra musenê ke Dewrêş Babayî zî xo bi xo dest bi şayîrtîye kerdo. Hewna ma roportajan ra musenê ke o çî wext dest bi kilamvatişî kerdo û bînê tesîrê kameya şayîran de mendo.

-Dewrêş Baba key dest kerdo ci kilamî vatê? Yanî no meraxê xo key ra bî esto. -Qijîye de. Qijîye de jî Dewrêş Babayî vatêne. Waxto ke ey vatêne ma xo rê goş nê ser. -Dewrêş Babayî goş nê kamcî hunermenda ser? Kilamê kamcî hunermenda çê ma de vatêne? -O waxt kesetî çînê bî bawo. Teze ju radyo (Eriwan) vejîyaybî, tu yo kurmancî vatêne. Dewrêş Babayî goş nê ser, juyo ke weşê de amêne kaxite ra nivisnêne... -Baba Dewrêşî goştariya kamcî hunermendan kerdêne? -Şakîro ra zaf hes kerdêne. Şakîro pîl ama, Şakîrê Bedîhê, Şahê Dengbêjan. Zoharo goş nê ser. Mahsunî (Şerîf) ra zaf hes kerdêne; ci rê helîyayêne qedîyêne. Ju kî Silo Qiz bî, Dêrsim ra, kasete dê, bantê dê, vengê dê îta kewt destê morwexta, ma dînlemîş (goşdarî) kerd, Baba Dewrêş xo ra şîyêne. Baba Dewrêşî dene zanîyanê xo ra vatêne. ‘Halla ke to dengbêj a!’ Tabî Silo Qiz, mi nêdîyo ama. Baba Dewrêş zaf hesret bî, Silo Qijî rê (Çîçek, 2024: 36-103).

Ma nê roportajan ra ke bi cinîya Dewrêş Baba a Gulîzar Babaye, embaz û şinasîyê ey ameyê kerdiş ra musenê ke Dewrêş Baba zî sey Saît Bakşîyî kilamê ke musayo nuştê û bi no hawayî ezber kerdê. Lajê şayîr o Îmam Baba zî dîyar kerdo ke Dewrêş Baba xortanîya xo ra nat kilaman vatêne, nuştêne û kerdêne hazir (e.b. 2014: 84).

Cemalê Dursî ke şayîro Gimgimij o, destpêkerdişê xo yo şayîrtîye ardo ziwan. Baw û kalikê Dursî zî şayîr bîyê (şayîr tîya de çekuya dengbêj şuxulnayo). Badê dibistane, o veyveyan de gerayo û kilamî vatê (Çîçek, 2024: 13). Dursîyî, veyveyan de kilamê ke wextê xortanîya ey de namdar bîyê û veyveyan de ameyêne vatiş, vatê. Cewabê persê Çîçek o ti goşdariya kamîya şayîran kerdê, dayo:

Welatê ma de dengbêjê zaf namdar bîy. Ez kî reşto ci şairê pîlê dengbêj Evdalê Zeynike, ju jî Xelîl Çavuş ra Eşref bîyo Uskura ra. O şairêde zaf hewl bî. Pîyê mi a welat de namlî bî, Mistê Dursî vatêne ey ra, kilamê ke pîyê mi vatêne kesî nivatêne. Yanî howt saatî Kilama Memê Ala, Kilama Kerr Ê Kulekî Hîrê Saatî-Hîrê Saatî Nêm, Kilama Hesenê Alîkî, Kilama Dewrêşê Evdî, Kilama Xezala Memdalî Axay, Kilama Bedranî, mesela Rizgan Axayî, Hemze Pelîwanî...nê kilamî zaf derg ê ve tarîxî yê. nê kulî kilama, hebê mesela amêne vatene. Nê kilamî pîyê mi vatêne. Yanî her kesî nê kilamî nizanitên... (e.b. 2024: 13-17).

Ma vateyanê Cemal Dursîyî ra fehm kenê ke Dursî, keyeyê xo ra yanî baw û bapîrê xo ra şayîrtîye musayo û şagirdê înan bîyo. Ê hewna sey Dursîyî gelek xortê vengweşî ke waştêne bibê şayîr veyveyan de kilamî vatê û bi no hawayî şayîrtîye

kerdê. Mabênê nê merdîman ra ke embazê ey ê û veyveyan de pîya kilam vatê; Alî Ekber, dewa Emera ra Usênî Cemedî, dewa Kuzike ra Hesê Farizî, Şema ra Şukê Çaçî, Alê Qerê Talî û Uskuraya Qije ra Kekilê Dugîtî kilamê veyveyî vatêne. Bawê şayîr Mustafa Dursî zî gelek kilam û destanê Kurdan zanayêne û înan neqlê lajê xo yanî azo ke ey dima ameyo kerdê (e.b. 2024: 13-17)

Radyoyî û hacetê vengqeydkerdişî sey teybî, wexto ke cuya şarî de cayê xo girêwtê, seba şayîran û kulturê şayîrtîye hem averşiyayîşî ardê meydan hem zî seba şayîr û şagirdan rayirêko newe akerdê. Radyo û teybî seba kulturê fekkî xizmetê gelek erjayî kerdê. Coka bi sayeyê înan gelek berhemê folklorik ameyê arêdayîş û vîndîbîyayîşî ra xelisayê. Vengê gelek şayîran bi sayeyê nê hacetan resayê gelek merdîman û berhemê kulturê fekkî hewna bi sayeyê nê hacetan ameyê qeydkerdiş. Gelek şayîrî ke têna mintiqayanê xo de ameyêne şinasnayîş hewna bi nê hacetan sinorê mintiqayanê xo ra derbas bîyê û vengê xo resnayê zafî cayê welat û merdîman. Zafî şayîrî bi sayeyê nê hacetan bîyê namdar û xo vîrîbîyayîşî ra zî rizgar kerdê û kilamê înan zî çimeyê kulturê şayîrtîye de cayê xo girewtê. La çi heyf ke no modernîte û averşiyayîşê teknoloji seba kulturê şayîrtî rewşêka bîn ardê meydan û cayê şayîran û girîngîya şayîrtîye bin ra bedilnayê.

Bi averşiyayîşê modernîte û soyoekonomî seke cuya merdîman bedilya, waştayî ke merdimî ewilîye danê ci zî bedilîyayê. Şarî hinî ewilîye dayêne çîyanê bînan û bi no hawayî kultur û edetê merdîman zî bedilîyayê. Kulturê şayîrtîye zî nê bedilîyayîşan ra pareya xo girewt û bi vîyartişê wextî bedilîya. Mabênê nê bedilîyayîşan de bêguman muhîmîya şayîran û henerê înan zî estê. Coka şayîrî wextanê verînan de, mabênê şarî de sey merdimê erjayî aseyêne la bi modernîteye hem cu hem zî waştîşê merdîman bedilîyayê û şayîrî popularîterîya xo kerdê vindî. Ey ra zî meyla xortan ke ewil şayîrtîye ser o bî û şayîran sey kesane payeberz vînayêne bîyê kê. Bi no hawayî şayîrtî hinî bala xortan nêanta û şagirdîye zî hinî bi goreyê wextanê verînan nêameya tercih kerdiş. Ê xortê ke meyla înan hema zî şayîrtîye ser o bî zî bi hawayêko cîya hinî perwerde dîyê.

Hüseyin Öz, tezê xo yo lîsanso berz de behsê bedilîyayîşê perwerdeya şagirdan kerdo û bi gelek şayîran zî roportajî kerdê. Öz, tezê xo de zî derg û dila behs ci kerdo ke badê awanbîyayîşê Komara Tirkîye, cuya şayîran û hunera şayîrtîye de gelek bedilîyayîşî ameyê meydan. Heta serranê 1960yî, şayîrî seba rewşê siyasiyî gelek zorî

dîyê û cayê îcrakerdişê înan zî bedilîyayê. Seba ke babeta tezê ma nîyo, ma do behsê nê rewşê sîyasîyî mekerê. Coka kê-m-zêde na babete û sebebê înan yenê zanayîş. Badê serranê 1960yî zî hem cayê îcrakerdişê şayîrtîye hem zî bi hacetanê vengqeydkerdişî rewşa şayîran û hunerê şayîrtîye gelek bedilîyayê. Zafî şayîrî hinî perwerdeya şagirdîye nêgirewtê. Bi radyo û bandanê şayîran, goşdarîyê vengê şayîran kerdê û kilamanê înan ezber kerdê. Bi no hawayî perwerdeya înan zî kulturê şagirdîye ra dûr bî û na rewşe bîya sebeb ke ê şayîr ra zêder biyê deyîrbazî. Bi no hawayî afirnayîşê înan o kilaman bîyo kor û ê afirnayîş ra zêder kilamê şayîranê bînan ezber kerdê û wînasî mabênê şarî de bîyê namdar. Şagirdî hinî xo bi xo, bi radyo û bandan xo perwerde kerdê û edet û toreyê şagirdîye ra kewtê dûrî. Nê wextan de hem xebatê folklorik ke hinî bi qeydkerdişê vengê îcrakeran ameyê meydan, bîyê asan û gelek berhemî arîdîyayê hem zî ca û qîmeta şayîran ke wextanê verînan de mabênê şarî de dîyêne ci, bedilîyayê. Şarî, hinî şayîran ra bi goreyê waştîşê xo, înan ra kilaman waştêne, vengê înan qeyd kerdêne û dima ra zî nê kilaman vila kerdêne (Öz, 2003: 99-112). Şayîro Muşij o Hosrof ke Öz bi ey roportaj kerdo, no qeydkerdişê veng û kilamanê xo ser o wîna vato: “Xora badê teybe seba ke qîmeta vengê mi nêmend mi hînî lez bi lez qeyd nêkerd.” (e.b. 2003: 111) Öz dewam kerdo û qeydkerdişê vengê şayîran ser o şîroveyekê wîna kerda: “Karê dekerdiş û rotişê bandî ke hetane serranê 1970yî dewam kerdo, bingeya şayîrtîye bedilnayo. Şayîrê ke mekanê înan bedilîyayê, cayanê banddekerdişî (keyeyî, odayê otêlan, qewexaneyî, dikanê bandroşan ûsn) de kilamanê xo vatêne. Seba ke bi goreyê waştîşê qeydkerdoxan vatêne, afîrmendîya înan roj bi roj kêmiyayêne” (e.b. 2003: 111). Badê serranê 1980an bi darbeya leşkerî mekanê îcrakerdişê kilaman bîyê tay. Badê serranê 1990an her çiqas zexto ke Kurdî ser o bi, hindena bîbo şenik zî çi heyf ke heta nê serran cuya şarî de gelek çiyî ameyê bedilîyayîş ke kulturê şayîrtîye zî mabênê înan de yo. Coka cayê şayîr û şayîrtîye sey wextane verînan nêbîyê û tesîrê înan zî roj bi roj kêmiyayo û rojê ma de şayîrî û şayîrtîye hinî sey hunero kan û nostalji yenê vînayîş.

Ma şayîranê ra ke ma corî de behs bi şagirdî û destpêkerdişê înan o şayîrtîye kerdê, vînenê ke; înan ra Sa Heyderî, Sey Qajîyî ra perwerdeya şagirdîye dîya. Uşenê Kalmemî, keyeyê xo ra perwerdeye dîya û bi wextî şayîrtîya xo aver berda. Cemalê Dursîyî zî keyeyê xo ra yanî baw û bapîrê xo ra perwerdeya şagirdîye dîya û bi kilamvatişê xo yê veyveyan de şayîrtîya xo aver berda. Saît Bakşî zî bi goşdarîkerdişê

şayîranê pîlan xo bi xo şayîrtîye musayo. Dewrêş Baba zî bi goşdarîkerdişê radyoya Erîwane û şayîranê bînan şayîrtîye musayo. Ma vînenê ke terz û şiklê destpêkerdişê nê şayîran a şayîrtîye cîya yê. Û çî heyf ke perwerde û şagirdîya ê şayîrê bînan ke kilamê înan destê ma de yê ser o qet agahîyî çîn ê. Beno ke gelek şayîrî sey Sey Qajî, Silo Qiz û Cemalê Dursîyî keyeyê xo ra musayê yan zî sey Saît Bakşîyî bi goşdarîkerdişê şayîranê bînan dest pê kerdê. Ma zanê ke bi teknoloji şiklê perwerdeya şayîrtîye zî bedilîyaya û gelek şayîrî zî bi sayeyê hacetanê teknolojik şayîrtîye musayê.

Sey Qajî, seba şagird û şayîran manîyêko vato û bi no manî ferqê şayîr û şagird zî ramojnayo. Û ma manî ra fehm kenê ke seba hostebîyayîşê şagirdan wext û perwerde gelek muhîm ê.

“Karê sagirti xamo

Karê sayiri tamo

Sagird çekunê ho vêsнено

Sayir çekunê ho pêsneno

Dima, dina-âlem hesneno” (Cengiz, 2010:229¹²).

1.4. Kulturê Şayîran de Cayê Enstrumanan

*“Wakila mi! Kilamê de qeyd astor o, qese şîware (siwar) yo
Şîwareya ke bê astorî mend mejilê (menzîlê) xo tarî yo”*

Sey Qajî

No vate ey şayîro pîl o Dêrsimij Sey Qajîyî yo. Sey Qajî bi no vateyê xo wextê kilamvatişî de girîngiya melodî ardo ziwan.

Bi goreyê Sey Qajîyî têkilîya melodî (muzîk) û vateyî manenê têkilîya astor û siwarî. Siwaro ke bê astor bimano nêşkeno bireso menzil. Rayir de maneno. Vateyo ke bê melodî mendo zî mehkûmê vîrraşîyayîş o. Nêşkeno bireso dûr, misêwîyê xo biresno az ra azo bîn, domnayîşê xo bipawo. Hetê zanist ra zî no nêrîn rast o. Bi sayeyê kevneşopî

¹² Karê şagird xam o, karê şayîrî tam o, şagird çekuyanê xo veşneno, şayîr çekuyanê xo pêsneno, dima, dinya-alem hesneno.

(edetan), hewilyayîşê vate o az ra azo bîn de, rolê melodîye zaf o. Eke vate siwar bo melodî zî astorê vate yo (Cengiz, 2010: 223-224).

Şayîrê elewîyî ke na xebata ma de ca girewtê, zafêrê înan enstruman şuxulnayê û melodîye xo bi nê enstrumanan ardê meydan. Elewîyê Dêrsimijan de, tembûr enstrumanêko taybet û girîng o û ê merdimê ke tembûr cenenê, bi goreyê bawerîya xo gelek manayî dayê tembûr.

Vateyî (deyîş) û duwazî ke wextê cemî de bi tembûr yenê vatiş, nameyê diwês îmaman tede derbas benê û destan û hikayeyê dramatik ê, bale ancenê hetê bawerîya mîstîk û mîtolojîk. Seba ke hêzdarîya awanîya bawerî ya ke bi tembûr şîkl girewta bêra fehmkerdîş ganî bi kilmasî behsê tayê nîşanan bêrê dayîş. Mabênê şarî de nîşanê pîroz ke dîyenê tembûr estê; Sey binamekerdişê tembûr o ‘Qurana Têlin’, berzî de pawitişê ey, verê cenitiş û badê cenitişî hîrê rey maçkerdiş û çarenayîşê ey, hewcedarê modelî fehmkerdîşêko ontolojîk o mabênê awanîya fîzîkî a tembûr û pergala bawerîya Elewîti de ronayîşê analojîyek keno (Erdoğan & Kara & Mengüç, 2019: 508).

Nuştekarê na xebate seba ke têkilîya tembûr û pîrozbiyayîşê ey o mabênê Elewîyan de baş bêrê fehmkerdîş, bi çend kesan roportajî zî kerdê. Ê Merdimî ke bi înan roportajî ameyê kerdîş, na têkilîye gelek hetan ra îzeh kerdê. Ma do nê roportajan ra o ke şîklê tembûr ser o bawerîya Elewîyan û pîrozbiyayîşê tembûr îzeh kerdo, nîşan bidê.

Tewirê tembûro verîn ke Dêrsim de ameyêne şuxulnayîş ke mabênê şîklê ey û sîstemê bawerîye de têkilîye ameya ronayîş, KK-5 wîna îzeh keno: ‘Ma de manayo tembûr esto. Mesela diwês hebî perdeyê ey estbî. Diwês îmamî nîşan dayêne. Hîrê hebî goşê ey estbî. Vana (tembûr) Homa, Muhamed, Alî. Biewne, zerreyê no tembûr de kemerbestê hîrêyinî, pancinî, hewtinî hewtêsînî û çewresînî zî estê. Cerê ey de suxberê ey estê, cayê têkilîya telan esto, ê hemeyî wesfê, nameyê ewlîyayan ê. Têlî bê, qulikî bê, goşî bê, sine bê. Nê hemeyî nîşanê Ehlibeytî yê (e.m. 2019: 514).

Ma na xebate ra fehm kenê ke seke ca û manayê tembûran ê mabênê Elewîyan de taybet ê, wînasî şîkl û têlê temburî zî wayîrê mana yê. Hewna ma na xebate ra fehm kerd ke bi wextî bi teknîkê modern ke tembûr yeno viraştîş şîklê tembûr bedilyayê û yewiyêke ameya meydan. Eynî wextî de manayê ke dîyayê tembur û muzîko ke bi tembûr yeno cenitiş zî bi modernbiyayîşî ameyê bedilyayîş.

Bi goreyê efsaneyê Kurdê Ehl-î Heq (Yaresan) ê Îran: wexto ke Homa merdim afirna, nimitî (sir) zî pa pif ci kerd. La seba ke merdim nêşke no nimitî yan zî vateyî bikirişo, xo ra girewt û pifê tembûr kerd. Merdim têna wexto ke tembûr biceno eşkeno bireso no vateyo ke nême ey o. Bi tembûr têna beytî yenê cenitiş û zikir yeno kerdiş. Tembûr û ê ke tembûr cenenê yenê pîrozkerdiş. No rituel ke verê Îslamî de bibi hema zî mabênê tayê Kurdan û Farisan de dewam keno. Eynî wextî de Elewî û Ezîdîyan de zî dewam keno (Can, 2014: 6-7)¹³.

Tembûr cenitiş mabênê şayîranê Elewîyan de sey edetêko kan yeno vînayîş. Şayîrê Elewîyî hem wextanê keyfkerdişî de hem zî wextanê îbadet kerdişî de tembûr cenitêne/cenenê. Wekto ke cem girê dayêne hem kilaman vatêne hem zî tembûr cenitêne û ey ra zî sey merdimê pîroz amayêne qebûlkerdiş. Seke mabênê Elewîyanê Dêrsim û Yaresanan de hetê bawerî ra pêmendişî estê, hetê bikarardişê enstruman ra zî pêmendişêk esto. Her di komî zî wextê cemgirêdayîş û kilamvatişî de temburan bi kar anê. Mutlu Can kitabê Hamzeh o Yaresan (Ehli Hak) ra derheqê tembûr de nê vateyan hewilnayo: “Gama ke bi nameyê “Fekr-o Zekr” duayê murekebat ênê kerdene, yew enstrumano ke sey tembûr name dîyeno ci êno xebitnayîş. No tembûr pîroz o û dest bi dest hetanî ke tekrar kewt destê pîrodayoxî her kes dest paneno ey ra û ey bi hurmet maç keno (Can, 2022: 152)”. Seke ma zanê sey Yaresanan mabênê Elewîyan de zî tembûr enstrumanêko pîroz o. Her çiqas mabênê înan de hetê şiklê sey cemî û dua û gulbangan, îkramê ke wextê cemî de dîyenê cemat ûsn cîyayî bibê zî girîngîya ke dîyena tembûr her diyan de zî seypê yê. Û Can dewam keno û tarîxê tembûr û her di koman de cayê tembûr ser o fikranê xo û vateyê Alay hewilneno:

Mefhûmê ke her diyînan de zî ortax ê nê yê: Seyîd, delîl, tembûr, cem. Xusûsen muzîko ke bi tembûrî êno viraştene her di bawerîyan de elementanê muhîman yê hemparan ra yo û kokê nê tradîsyonî reseno verê dewrê Îslamîyetî. Dewrê Îslamîyetî ra pey no tradîsyon nêbîyo vîndî û estena xo bi rituel, motif û bawerîyanê newîyan ramito û ewro warêkê cîyayî de bi tezahuranê cîya- cîyayan ciwîyeno (e.m. 2022: 152-153).

Ma fehm kenê ke hem Elewîyan de hem zî Yaresanan de tembûr, hem girîngîya xo paweno û wextê îbadetkerdişî de yanî cemî de rolêko taybet geno xo ser hem zî her diyan manayo ke danê tembûr, wextanê verînan ra ameyo heta rojê ma. Beno ke

¹³ Nuştekar na xebata xo watsappî ser o min rê erşawit.

şuxulnayîşê tembûrê Elewîyan edetêk bîyo ke têna cemgirêdayîşî de ameyêne şuxulnayîş û dima ra derbasê cuya rojane bîyo yan zî tam verapeyê (ters) ey.

Şayîrê Kirmanckî (bi taybetî ê Elewîyî), wexto ke kilamanê xo vatêne enstrumanan zî cenitêne. Çi heyf ke destê ma de vengê şayîrê pîl ê Dêrsimijî sey Sey Qajî, Sa Heyder û Uşênê Kalmemîyî çîn ê. Nê şayîrî enstruman cenitêne û beno ke kilamê înan hindena aqilê şayîran û şarî de mendêne û bi sayeyê şayîrê binan heta rojê ma ameyê. Taybetîya nê şayîran a bîn zî bawerîya înan a. Şayîrê ke ma do na xebata xo de behsê înan û kilamanê înan bikê zafî Elewî yê û yeno zanayîş ke Elewîyan de enstrumanî pîroz ê û heta wextê cemgirêdayîşî de zî enstruman şuxulnenê. Alî Aydın Çîçek, girîngîya enstruman a seba şayîranê elewîyan wîna ardo ziwan:

Xisusen kirmancanê elewîyan de tenbûr (tembûr) cayêko zaf muhîm de yo û seba elewîyanê yew enstrumanêko pîroz o. Her çi ra ver tenbur yew enstrumanê dînî yo û ceman de êno cinitene, pê deyîş û gulbangî ênê vatene. Ma eşkenîme vajîme ke wareyê edebîyatê fekkî de têna kirmancanê elewî ney, pêro kurdî gelek averşîyaye yê. labelê ferqe na ya ke kirmancanê sûnîyan medreseyan de wendo bi kirmanckî nuştî, eserê nuşteki vetê meydan. Kirmancanê elewîyan têna dengbêjî/deyîrbazî estê, elewî dengbêjan/deyîrbaz ra şayîr/sayîr vanê. Sey Qajî, Bava Kakim, Sayîder nê şayîranê namdaranê wînasîyan ra çend kes ê. Edebîyatê kirmanckî yê fekkî de deyîr û şîrê nê şaîran cayêko muhîm genê (Çîçek, 2024: 18).

Daîmî Cengiz, kîtabê xo de o ke Sey Qajî ser o nuştî, beşa Dêrsimî de Edetê Şayîrtî û Sey Qajî de bala ma anceno dînanê verînan. Bi goreyê Cengiz: dînanê verînan ê ke verê dînanê semavîyan de (Zerduştî sey mîsale ramojnayo) estbîyê, enstruman ameyêne şuxulnayîş. Metnê nê dînan bi awayê şîrkî (manzum-lîrîk) bîyê. Nê enstrumanî ke desê mabedanê Zerduştî de û ê Hîtîtan de ameyê vînayîş, manenê enstrumanê ewroyin. Pîrozbîyayîşê enstrumananê Elewîyan zî maneno ê nê dînan. Bi goreyê Cengizî Yaresanî ke ê zî sey Elewîyan ê, wexto ke kilaman vanê enstruman cenênê, şayîranê xo ra vanê ‘baba/babê’ û ê cinîyan ra zî vanê ‘dayê/xatun’ û nê sifatî dima ra zî derbasê Elewîyî û Bektaşîyî bîyê (Cengiz, 2010: 179-180). Wexto ke ma ewnîyenê şayîranê kirmancan ê elewîyan ra, ma vînenê ke zafî enstruman cenitêne.

“Sey Qajî wîna vatêne: Wexto ke meyma ameyêne, bawê mi (Sey Welî) tembûr cenitêne. Wexto ke ey tembûr caverdêne, mi tembûr girewtêne destê xo û germîya giştanê bawê xo o tîlî ser o, mi tîlî (perde) hîskerdêne û cenitêne. Mi şelpe cenitêne

(e.b. 2010: 103)”. No vate beşa ropertajo ke Cengizî bi birarzayê Sey Qajîyî kerdo, uja ra ameyo girewtîş. Sey Qajî hem şayîrtîye hem zî şuxulnayîşê tembûre bawê xo ra musayo. Sey Qajî tembûrê xo ser o manîyî zî vatê (e.b. 2010: 217-18).

Vazo, thomîrê mi vazo

Wo mi rê ewlado, lazo

Tomîr cînitene saredezo

Wonca ki cînonu, kam sa vano vazo (e.b. r. 217)

"Thomîrê mi thomîrê cemê haqiye

Çhopol dano xîravînêni u neqiye

Dest kon tiro, jiveno, nalenno

Hata ke sewa haqi ma sero şikiye" (e.b. r. 218)

Şayîro bîn o Dêrsimîj Uşênê Kalmemî hem tembûr hem zî keman cenîtene. Bi goreyê vateyê Bakşîyî, Uşênê Kalmemî, xortanîya xo de bapîr û bawê xo ra musayo. Coka ê zî tembûr cenîtene û kilaman vatene. Tembûro ke Uşênê Kalmemî cenîtene tembûro ke bapîr û bawê ey ra mendo... “Uşênê Kalmemî eynî wextî de hosteyêko pîl o keman bi. Zaf weş keman cenîtene û bi cenitîşê kemanî şîwareyan vatene” (Bakşi, 2019: 44-63). Silo Qizî zî keman cenîtene. “Kemane kotî ra kewt to dest? – kemane verde ra (caver) kalikê mi cenito, pîyê mi cenîtene, ez zî înan ra musawa... To ke dest fit kemane çend serrî bîya (to çi wext dest bi cenitîşê kemane kerd)?- Ez hema doman bîyo. Pîyê mi ez berdene veyvero fetilnene. Hema panc-şeş serrî bîya mi dest pê kerd” (Ayrılmaz- Taş, 2009). Roportajo ke Hüseyin Ayrılmaz û Cemal Taşî bi Silo Qizî kerdo ra ma musenê ke baw û kalikê Silo Qizî zî keman cenîtene. Û Silo Qizî bawê xo ra hem cenitîşê kemanî hem zî şayîrtîye musayo. Ma no roportajî ra musenê ke Silo Qizî, bi sayeyê şayîrtîya xo û kemancenitîşê xo, wextê qirkerdişê Dêrsimî de destê eskeran ra û kişîyayîş ra xelisyayo. Şayîrê Dêrsimîj ê Bava Bedrîyî keman, Hüseyin Doğanay, Mahmut Baran, Saîd Bakşî û Qemero Areîzî zî tembûr cenîtene (Taş, 2016-17: 36, 44, 48, 54). Şayîro Gimgimîj o Dewreş Babayî zî tembûr cenîtene. “Dewêş Baba bi tenbur muzîkê xo inşa keno, tayê cayan de zî mey û zurna zî kasetanê ey de ca girewto” (Çiçek, 2024: 19).

Tembûr cenitiş, Dêrsim de az ra hewilyayo azo bîn û heta roja ma ameyo. La enstrumano bîn o keman seba Dêrsimijan enstrumanêko xerîb bîyo. Martin Greveyî xebata xo ya Aşîk or Dengbêj de şayîranê Dêrsimî ser o agahîyî dayê, gelek cigêrayîşî û roportajî kerdê. Greveyî:

Hozatî de keman ameyêne cenitiş. Bi vateyê Özcan Kahramanî, bapîrê ey Zeynel Kahramanî (1930-2012) keman cenitêne. Alî Baranî ra hewilneno ke bawê ey Mahmut Baran hem tembûr hem zî keman cenitêne. Alî Baranî: Kemanê bawê mi bibi, tay gird bi. Ermenîyan ey ra vatêne ‘biraça’. Seke yeno zanayîş Almanî zî tê ra vanê ‘biraça’ (bratche yanî viyola)... Greveyî: Keman koca ra ameyo Dêrsimî? Alî baran: Zaf kesî mi ra persayê. Mi wîna eşnawitbî; Ê wextan de têkilîya şarê ma û Ermenîyan bibî. Têkilîya Ermenîyan bi Rusan û bi welatê Surîye û Iraq zî bibî... Mi tu çimeyêk nuşteki yan zî îkonografîk nêdîyî ke wextanê verînan ê mintiqayî roşnî bikerê. Beno ke keman bi hetê Ermenîyanê Xalpetî ke uja de orkestra ronaye bîya, uja ra ameyo Dêrsimî (Greve, 2019: 114-116).

Seke yeno zanayîş verê koçê mecburî o Ermenîyan, gelek Ermenî nê mintiqayan de cuyayêne û zafî zî badê koçî remayê Dêrsimî û xo eştê bextê Elewîyan. Verê koçî zî seke Ermenî û Kurdî gelek cayan de pîya cuyayêne; Dêrsim de zî pîya bîyê. Yanî têkilîya Kurdan (Kirmancan) bi Ermenîyan, a Ermenîyan zî bi şaranê binan bîya. Beno ke keman bi sayeyê Ermenîyan resaya şayîrê Dêrsimijan û cu û hunerê înan de ca girewto.

BEŞA DIYINE

2. KILAM

“Kelame, nameyo pêardeyî ya ke kokê kelm ra ameya, zafhûmara kelîme ya û ferhengî de yena maneyê “birîndarkerdiş û girewtişê bîn tesîrê xo”. Yena maneyê vateyo ke yew fikrî bi temamî bandêrkerdişî (Îslam Ansiklopedisi).

Heto bîn ra her çiqas Tirkî de herinda çekuya kelame, mefhûmê ‘vate’ bêro şuxulnayîşî zî ziwanê Erebî de vate, herinda çekuya ‘kavl’ yeno şuxulnayîş. Na çarçewaye de Îbn Manzûr, bale anceno cîyayîya vateyê çekuyanê ‘kelam’ û ‘kavl’. Bi goreyê ey kelame, vateyo ke xo rê bes o û no mefhum herinda çekuya cumle yeno şuxulnayîş; kavl ke maneyê ‘vate’ de yo zî xo bi xo rê bes nêbeno û cumleyêk de têna cuzêk îfade keno (Türkmen, 2014: 28).

Çekuya kilame û çekuya kelame têkildarê yewbînan û beno ke ewil kelame bi xo ameyêne şuxulnayîş û bi wextî formê kilame girewta. Seba ke bi dînê Îslam têkilîya Ereb û Kurdan xurt a, gelek çukuyî derbasê ziwanê ma bîyê. Kelame yena manayê ‘Vateyê Homa’ û ‘vateyo pîroz’ la kilame; Bi melodî, awaz, aheng û rîtmê xo bingeyê hîkayeyan ana meydan. Kelame sey mîtolojî û logos muhtewaya hîkayeye nîşan dana, kilame pê destane, hîkayeye, form û peymeyê melodî girêdayî ya (Pariltı, 2006: 79-80) Kilaman de zî çekuyêk ra zêdêr vateyêk esto, yanî vateyê şayîran. Şayîrî, kilaman de fikr û hîsanê xo anê ziwan. Vateyo ke bi şiklê nezm yanî şîr yeno dîzaynkerdiş, bi melodîyo ke bi goreyê mintîqa û terzê şayîr şiklê geno û yeno vatiş. No vatiş de aheng û rîtmê ke şayîr bi goreyê hîkayeya kilame dîzayn keno, estê.

Çekuya kilame tayê mintîqayan de sey lawike û deyîre zî bi name bena. Ferhengê Kirmanckî o Gruba Xebatê Vateyî de seba maneyê her hîrê çekuyan zî eyînê çekuye ameya dayîş (Vate, 2009: 137-270- 291)¹⁴. Ferhengê Roşan Lezgînî de zî seba her hîrê çekuyan manayê cîya estê (Lezgîn, 2024: 53-122-113).¹⁵

Kirmancî, muziko ke îcra kenê înan sey ‘lawike’, ‘deyîre’ û ‘kilame’ bi name kenê. La şumûlê înan bi goreyê mintîqayan bedilyeno. Mesela Çoligî de, ê ke govendan de

¹⁴ Ferhengê Vate de seba her hîrê çekuyan zî ‘türkü’ya ziwanê Tirkî ameya şuxulnayîş.

¹⁵ Ferhengê Roşan Lezgînî de seba her hîrê çekuyan sewbîn maneyê cîya bi ziwanê Tirkî ameyê dayîş: ‘Deyîre: şarkî, lawike: aşk şarkısı, türkü, ağıt, kilame: şarkî, uzun hava’

vajîyenê sey ‘lawike’, ê ke govendî nîyê sey ‘deyîre’ û ê ke klasîkê kurmancî yê zî sey ‘kilame’ name girewtê. Kuriyê ke muzîkê fekkî arê dano, kilaman sey; sîyasî, egîdî û lorî, govend, xeribîye û deyîrê zêr/koyî panc beşan de kategorize kerdê. Pîran de zî seba heme kilaman çekuya ‘deyîre’, îcarakeranê înan ra zî çekuya deyîrbaz şuxulyena. Dêrsim de, seba heme kilaman lawik yena vatiş... Deyîra Govendî, ê kilamê hempar ê ke mabênê Kurdan de yenê vatiş. Ê xebatê muzîk û folklorik virazîyayê ke mintiqayê cîya-cîyayan ke Kurdî têde cuyenê, behsê na tewirê bîya. Taybetîya nê kilaman a ya ke bi goreyê rîtmanê govendan yenê îcra kerdiş (Beltekin, 2019: 240-241).

Seke Beltekin zî xebata xo de dîyar kerdo, her mintiqaye de seba kilaman nameyêko bîn ameyo şuxulnayîş. Kilame, deyîre û lawike. Kardaş zî xebata xo de pênasê kilame dayo û ê tewirê bînî sey binbeşê kilame nîşan dayo.

Kilame, tayê mintiqayan de nameyêko pêroyî ê berhemê fekkî ê kulturê şayîran û anonim bêra şuxulnayîş zî tayê mintiqayan de zî seba hîkayeyê ke sey kilame vajîyena, yena şuxulnayîş. Kilame, cîya-cîya mintiqayan de seba nameyêko pêroyî yena şuxulnayîş, wexto ke ê nameyê bîn zî yenê vatiş reyna na name yena şuxulnayîş. Sey kilamê dîlan (veyve), kilamê eşqî biname benê (Kardaş, 2017: 116).

Kardaş, lawikî zî binbeşê kilaman de nîşan dayê. Seba ke şumûlê çekuyanê deyîr û lawik teng û bisinor ê û şumûlê çekuya kilame zêdêr a û dîyalekta bînan de zî na çekuye yena şuxulnayîş, ma zî do çekuya kilame tercih bikê ke seba heme tewiran û sey nameyê sereke bi kar bîyarê.

Şayîrî, wexto ke kilamanê xo afirnenê û vanê, melzemeyê kilamanê xo gelek çîyan ra genê. Seke şayîrî tesîrê şarê xo kenê, şar zî wîna şayîran ser o tesîrê xo keno. Têkilîya ke mabênê kilamanê şayîran û şar û cûya şarî esta gelek xurt a. Coka şar, hem bezreyê kilaman hem zî erdê kilaman bi xo yo. Şayîr eke hol biewno înan, ristim gelek beno xurt û dare bena hêzdar. Yanî kilamê şayîran, hetê binge ra xurt bê zergunbîyayîşê înan zî beno asan. Ma ewro bi sayeyê xebatanê folklorî bîyê wayirê gelek agahîyan. Ma tesîrkerdişê şayîr û şar o yewbînan ser o, tesîrê şarî a kilamanê şayîran ser o zî bi nê xebatan musenê. Hewna ma bi nê xebatan şayîr û kilamanê înan şinasnenê.

Bingeyê kilamanê şayîran, şar û cûya şarî ya. Serebûtê ke şayîr bi xo cuyayo, şar cuyayo û yan zî bîyê şahîdê înan, bîyê babetê kilamanê şayîran. Terz û awazê her şayîrî –her çiqas eynî mintiqaye de bicuyê û bin tesîrê yewbînan de bimanê zî- cîya yê.

Helbet nêrîna şayîran a dinya û serebûtan zî bîya sebeba afirnayîşê terzêko newe. Û şayîrî, kilamanê xo bi goreyê terz û awazê xo vanê. Seke her merdim wayîrê hîs û nêrînanê taybet o, şayîrî zî wîna yê û nê taybetîyî seba hunermendîya înan muhîm ê. Şayîrî, eşkenê serebûtêka rojane bi qasê hunermendîya xo newe ra biafirnê û bi terzê xo vajê, şeklêko newe bidê serebûte û bi serebûtan û kesanê binan girêbidê û kilamanê xo pêşkeşê goşdaran bikerê. Serebûtê rojane ra bigire heta tebîet, eşq, pêrodayîşê merdiman û şerî benê babetê kilamanê şayîran. Şayîrê ke na xebata ma de do bi kilamanê xo ca bigirê, kilamanê xo de ca dayê bawerîya xo zî. Tayê şayîrî kilamanê xo de behsê kesê ke Elewîtiye de pîroz ê sey Xizir, Derweş Baba, Munzur Baba ûsn û cayê ke seba înan pîroz ê, kerdê.

Wexto ke ma ewnîyenê tarîxê şayîrtî ra çi heyf ke ma bitemamî nêzanê ke şayîrtî senîn û bi çi hawayî dest pê kerda û bi wextî bedilyayîşê senîn ameyê meydan. Semedê ereydestpêkerdişê nuştîşî ma nê agahîyan ra xebardar nîyê. La ma cuya şayîran ra zî fam kenê ke şayîrtîye wextanê kanan ra heta rojê ma ameya. Coka her şayîr, hosteyan ra no huner musayê.

Sey heme unsûranê kulturê fekkî, zanayîş û texmînerdişê tarîxê şayîrtîye zî zaf zehmet o. Wexto ke merdim ewnîyeno rêçanê tarîxî ê hikayeyê ke ameyê vatiş, mimkûn nîyo ke merdim bireso tarîxêko zaf verîn. Kilamê ke behsê verê serranê 1800an kenê, zaf nîyê. La wexto ke merdim ewnîyeno uslûb, şikl û motîfê ke ameyê şuxulnayîş, merdim eşkeno vajo ke kokê no edetî reseno wextanê zaf kanan (Taş, 2022: 23).

Çi heyf ke şayîrê sey Sey Qajî û Sa Heyderî ûsn yanî şayîrê vêrinî ke ma nameyê înan û berhemê înan zanê, se serrî cover cuyayê û şayîrê ke verê înan cuyayê ser o qet agahîya ma çîn a. Şayîro tewr vêrin o Kirmanckî ke ma cuya ey zananê Sey Qajî yo (1860-1936). La ma zanê ke bawê Sey Qajîyî zî seyîd bîyo û Sey Qajî bi tembûrê bawê xo cenitişê tembûre musayo. Û helbet bawê ey zî şayîrêko bîn ra yan zî bawê xo ra... Beno ke Sey Qajîyî kilamê bawê xo zî vatê la bi wextî ê kilamî zî ameyê vîrîkerdiş yan zî kilamê ke sey ê Sey Qajî yê, ameyê nîşan dayîş.

Wexto ke şayîrî kilamanê xo afirnayêne binê tesîrê gelek çîyan de mendêne. Şayîro tewr verîn ke ma cuya ey ser o wayîrê agahîyan ê, Sey Qajî yo. La verê ey şayîrî kilamanê xo kameya babetan ser o vatêne nîno zanayîş. Sey Qajîyî kilamanê xo gelek babetan ser o afirnayê. Kilamê Sey Qajîyî her çiqas zêdêr babeta şerî ser o bê zî babetê sewbînan ser o zî kilamê xo afirnayê, babetê sey: şerê yewin o dinyaye, şerê mabênê

Rusan û Osmanîyan (Sey Qajî, seba ke xortê Dêrsimijî beşdarê nê şeran bîyê û uja de ameyê kıştîş, o semed ra nê şeran ser o kilam vatê), eşq, hewrêş, şerê ke mabênê eşîran de qewimîyayê, dînî, mîtolojîk (Kilama Roze, Cengiz na agahiye hewilneno ma ke nêyeno zanayîş na kilame a kam a la Sey Qajî na kilame vata û bi sayeyê ey resaya Uşênê Kalmemî û keynaya Sey Qajî), mergê tebîî, mergê qezayî, hîcîw, hemberê axatîye û hepîsxane (Cengiz, 2010). Wexto ke ma ewnîyenê babetê kilamê Sey Qajîyî, ma vînenê ke şayîr, kilamê xo dej û keder ser o munitê û wîna vatê. Şayîro bîn o Sa Heyderî zî kilamê xo babeta eşqî ser o vatê. “Dêrsim de seke Sey Qajî hosteyê kilamanê dej û zerrîzîzan bi, Sa Heyder zî hosteyê kilamanê eşq û heskerdişî bi” (Bakşî, 2019: 31). Destpêkerdişê şayîrtîya Sa Heyderî ser o meselêk esta. Maya Sa Heyderî destê ey gena û bena cayê Sey Qajîyî û ci rê vana: Bava Sey Qajî, vengê no lajêkî hem zaf weş o hem nîşanê şayîran têde esto. Zemanêk cayê to de vîndero, hem to ra kilaman hem zî tembûr bimuso. La Sey Qajî nêwazeno (Taş, 2016-17: 60). La ma nêzanê ke Sa Heyder hewna çî wext agerayo cayê Sey Qajîyî û bîyo şagirdê ey.

Şayîrî, eynî wextî de mintiqaya ke têde cuyêne yan zî mintiqayê ke nêzdîyê înan bî –beno ke zafî şayîrî şîyê cayanê gelek dûrî- gerayêne û tîya de zî kilamê xo îcra kerdêne. Hem şarê mintiqayanê ke şîyê ci, cayo ke têra ameyê ra xeberdar kerdêne hem zî ê cayan ra xeberan berdêne mintiqaya xo.

Mabênê şarê Kurdan de ê ke semedê rewşanê cîya sey erdnîgarî, sîyasî û aborî yewbînan ra dûr kewtê, sazîyo ke mabênê înan de têkilî nayo ro, înan qiyetêk ser o kom kerdê, şayîr û kilamê înan ê. Bi sayeyê nê gerayîşê înan û kilamanê înan mabênê komelî de vîrêko hempar virazîyayo hem rojevêka ganî ameya ca û hem zî şuxulê çapemenîye îcra kerdê (Çelik, 2022: 96).

Çelik, xebata xo de behsê xeberdarkerdişê şayîran yanî rojnamegerîya înan kerdo. Sebebê cîya-cîyayî ke semedê înan Kurdî yewbînan ra dûr kewtê –helbet mabênê na sebebê de zorîyê rewşê resanê ê wextan zî estê- bi sayeyê şayîran yewbînan û mintiqayanê bînan ra zî bînenê hayîdar. Çelik dewam kerdo û bi hunerê şayîrtîye, caardişê şayîran ê rewşanê cîya-cîya wîna rêz kerdê:

- (Şayîr) Bi no karê kilamvatişî mabênê komelî de bîyo wesîleyê ke dewijî cayêk de kom bibê.
- Bi sayeyê kilaman şenahîyêk virazîyaya û wext weş derbas bîyo.

- Şayîrî wexto ke qala mesela xo kerdê, goşdar hem serebutê tarîxî hem zî qewimîyayeyê newe ê mintiqayê binan musayê.
- Şayîrî bi kilamanê xo, hişmendîyêka tarîxî û komelî caardêne.
- Bi ziwanê edebî o ke bi huneranê edebî xemilîyayo, têwdayo ziwanê şarî û astê qiseykerdişî kerdo xurt (e.m. 2022: 96).

Seke terz û awazê her şayîr cîya yê, mabênê terz û şiklê kilamanê înan de zî cîyayî estê. Kilamê şayîranê kirmancan de bibo nêbo qafiye bi hawayêko eşkera xo nîşan dana. Estbîyayîşê qafiye zî hem ezberkerdişê kilame keno asan hem zî kilaman de estbîyayîşê qafiye ahengêk virazeno û goşdarîkerdişê kilame de hezêko melodik dano goşdaran. Zafî kilamê kirmancî de qafiye estê. Tornêcengi, kilamanê kirmancî de estbîyayîşê qafiye wîna îzeh keno:

Heqa ahenge na lawîkan de qesey keme, gere kemera qorî xo vira nêkeme. Na qesa literaturê sarê (şarê) bini de esta-çina pê nêzonen, hama ma de esta. Ostayî (hosteyî) tawo ke dês nanêro, kemerêda xu ya bîrnayîye benê kose de nanêro. Kemere bini têde hiza aye de ninêro. Na sayîye de diwar hem rîndek aseno, hem ki rast sono. Na kemere ra vanê kemera qorî.¹⁶ Lawîkanê Dêrsimi de sair qesade xo ya rinde serê her birrî de nano ro u indi qafiya xo gore aye virazeno. Misalê na mesela zaf ê (Tornêcengi, 1992,e.29).

*Fêma Fêma Xelil Begê mî **hênî** yo*

*Ostorê Xelil Begê mî nawo **yeno***

*Şiwariyê seri sero **niyo***

*Osto, şiwariyê serê **ku** yo?*

*Va ke ‘Çê Miri de meser **biyo**’*

*De Mire Mire adır (e) de çê to **kuyo***

*Qemişîye ro Xelil Begê mî meke mîsayivê **tû** yo*

*Axîrê wertê sîma de iqrarê **Eli** yo*

*Adîrê Oli de çê Miri **kuyo** (e.b. 1992: 29)*

Tornêcengi seba ke ahenk, qafiye û kemera qorî hol bêrê fehmkerdiş, kilama Xelil Begê Fêma nîşan dayo û kilame ser o kemera qorî îzeh kerdo. Çekuyê corin ke

¹⁶ Dêsi de her rêzê kerayî yan kîremîtî yan pîrketan ra vajîyeno.

ma bi goreyê ê bînan sîyayêr nîşan dayê, çekuyê kemera qorî ê kilame yê. Bi goreyê Tornêcengi kilamê Dêrsim hetê ahenk ronayîş ra dewlemend ê (e.b. 1992: 29). Ma vateyê Tornêcengiyî ra fehm kenê ke şayîrê kîrmanckî gelek girîngî dayê aheng û qafiye. Kilamê xo bi goreyê çekuya kemera qorî ke her kilame de esta, munitê. Helbet taybetîyê wîna şayîrê dîyalektanê bînan de zî estê û înan zî bi goreyê terzê xo kilamanê xo afirnayê. Û wînasî hostatîya xo nîşan dayê. Tornêcengi, hostatîya şayîran ser o wîna vano:

Kîrmanciye de keso ke lawîkan imiskeno (îcra keno), cî ra vanê sair ya sayir. Musiqî u qesê kılaman zuvin ra cêra nêbenê. Qesanê şîerê (şîîr) oncenê meqamê ser u ebe qeydê vanê. Sere de keso ke qesanê lawîke imiskeno, xora osteyê maqamî yo kî. Yanî wayrê na hunerî zu kes o u cîra vanê sair. Tavi ne şîere nuşîya, ne kî maqamê lawîke onciyo nota ser (e.b. 1992: 22-23).

Tornêcengi, tîya de hem ma kam rê vanê şayîr hem zî têkilîya ke mabênê musîqî û qîseyê kılaman de yê, nîşanê ma dayo. Tornêcengi behsê semedê nênuştîşê kılaman maqaman, vîndîbîyayîşê kılaman kerdo û bala ma anto rolê şayîran o hewilkarîya înan zî. Ma eşkenê seba nîşandayîşê çekuya qorîyî numuneyan bizêdnê. Çend numuneyî:

-Kilama Dewrêş Babayî a ‘Heserê Welatî ra:

Mi va: "Bêrî şorê Waranê Dîyarî,

Cîranî seba qurbanê benê top, sonê ware wertê malê şanî,

Kewtê ra mi vîrî cîranê bav û kalî."

Mi va: "Nasîb bo, ez şopê welatî ser de,

Ez bêrî bêrî, bêrî bêrî, bêrî bêrî, qewm bi bêrî."

Mi va: "Ez şopê welatî ser de, ez bêrî bêrî, bêrî bêrî, dost bi bêrî." (Çîçek, 2024:131)

-Kilama Cemalê Dursîyî a ‘Uskira Biveşo’ ra:

Lê daye rebene Uskura biveşo bextê min û to rê kemer û dar o

No bînamuso zerê mi ewro to rê zê vergo har o

Bêqelw û bêqerare, derba ke to da can û cîgera mi ra

Bi meravê Girê Boxayî bo xilasa mi çîn a, ez birîndar o

Xilasa mi çîn a ez birîndar o, birîna xo ra zaf xedar o

Kes bi hal û meraqê min û to nizano

Zerê mi veşeno, cîgerê mi jan danê, ez ewro derdê xo to rê vano
Dîlber yaman ma qa zonê to lal nîyo cêreno, (Çiçek,2024: 25)

-Kilama Sey Qajîyî A Beyîta Sile Feqîrî ra beşêk:

*De urze urze Silo feqîr sodir o,
Zalimo bolug başî amo nîsto ro mi ser o,
Mi va: "No zalim mi kata beno?"
Damawo ezo heşîro Silo feqîr o,
Ez fîstûne ra raye berdo.
Vanê "Beme vilê to dame piro!"
Hermê xu yê raştî ser de mi nîyada,
Juyo nîsto ro ostorê qirî rameno ververê mi ro
Nur û cema de mi ser kerd, bira Bozatli Xizir o.
Va ke: "Dest û paye to gîrê dê, To kata benê Silo Feqîro?"
Mi va: "Ne zalimî huske soyna mi,
Benê binê Kotere de vilê mi danê piro." (Bakşî, 2019:362)*

Nê her hîrê şayîrî zî sewbîn wextî de cuyayê. La wexto ke ma ewnîyenê kilamanê înan ra ma vînenê ke kilamê her hîrê şayîran de zî kemera qorî ke Tornêcengi behs ci keno estê. Û kemera qorî ahengêk dayo kilaman û seba ezberkerdişî rehetîyêk daya şayîran.

Şayîrî, bêguman bi kilamanê xo, şarê wextê xo û badê xo ser o gelek tesîr kerdê. Bi sayeyê cematî ke tîya de hunerê xo îcra kerdêne gelek agahî zî dayêne şarî. Kilamê şayîranê Elewîyan tîya de kilamê şayîran ê mintiqayanê binan ra abiryanê. Coka şayîrê Kirmanckî ê elewî wextê îbadetî/cemgirêdayîşî de zî kilam vanê. Seke ma zanê mabênê Kurdanê sunnîyan de, wextê îbadetkerdişî de kilam nêyenê vatiş. Îlahî, qesîde, mewlud (mewludî bi meqamê xo yê taybet yenê vatiş û meqamê înan melodîk ê) ûsn tewîrî wextê îbadetî ra wetêr, badê îbadetî yenê vatiş. La kurdê elewî eksê sunnîyan wextê îbadetî de gulbang yanî kilamê xo yê îbadetî vanê û cem girêdanê.

2.1. Tewirê Kilaman û Kategorîzekerdişê Kilaman

Şayîrî, her çiqas eynî mintiqaye de bicuyê û binê tesîrê yewbînan de bimanê zî wayîrê terzêk ê. Tayê şayîrê Dêrsimî tembûr tayê zî keman cenitêne û kilamanê xo bi no awayî vanê. Bêguman bi wextî babet û awayê kilaman zî bedilyayê. La wexto ke ma ewnîyenê kilamê şayîrê wextê vêrinan ra ma vînenê ke her çiqas mintiqayî cîya bê zî hema-hema heme kilamê şayîran de babetî manenê yewbînan. Mesela mabênê mintiqaya Serhedî û mintiqaya Dêrsimî de ferqo sey mezhebî esto. Helbet no ferq tesîrê xo tayê kilaman ser o zî kerdo. Coka kilamê şayîranê Dêrsimî de nameyê ca û kesê ke seba înan pîroz ê derbas benê û wexto ke îbadetî kerdêne (cem girê dayêne) zî kilaman vatêne. La wexto ke ma ewnîyenê babetê kilamanê verînan ra ma vînenê ke şayîrî eynî çîyan ser o kilamê xo afirênê. Coka Kurdê Tirkîyeye her çiqas sewbîn mintiqayan de bibê zî eynî cuye cuyayê yan zî dejê ke antê bingeyê înan eynî bîyê.

Kilamî, bi goreyê babetanê xo yenê kategorîzekerdiş. La çarçewaya nê kategorîyan gelek teng a. Coka, xebatê ke kilaman ser o bîyê bisinor ê û kilamî gelek erey ameyê nuştîş. Süleyman Özî tezê xo de kategorîzeyê kilaman wîna kerdo:

Babetê kilamê şayîran ke bi goreyê wextê xo ke ê têde cuyayê şîrovê kenê, fikr û hîsê şarî ê hemverê pêrodayîşê serokê eşîran û axayan, şerê wextê xo, koç, erdlerz û serebûtê sey înan ê. Wexto ke ma bi goreyê babet û vatişê şayîran ê tewr verînan kilaman tetkît bikê, tewir û mîsaleyê kilaman wîna yê:

- Kilamê axayanê eşîran
- Kilamê ke serebûtanê tarîxî ser o yê
- Kilamê ke axayan ser o yê,
- Kilamê ke nêrînê şarî ê serebûtanê tarîxî ser o yê,
- Kilamê yaban û eşqî,
- Kilamê xerîbîye û koçî,
- Kilamê leşkerîye (Öz, 2003: 55).

Şayîro Dêrsimij o Saît Bakşî zî kategorîzekerdişê kilaman bi no hawayî kerdo û zafbiyayîşê varyantê kilaman ser o zî nêrîna xo ardo ziwan:

- Kilam û beyte ke bawerîye ser o yê
- Şîwareyî

- Kilamê eşqî

- Berhemê ke mal û milk ser o yê

- Berhemê tēmîyaneyî

- Kilamê govende

- Kilamê ke qirqerdişê 38î ser o yê (şîwareyê ke qirkerdişê Dêrsimî ser o ameyê vatiş (Bakşî, 2019: 134).

Bakşî, dîyar keno ke zafî kilamî bi wextî bîyê vîndî. Coka şayîrê ke nê kilaman îcra kerdê wendiş û nuştişê înan çîn bîyê û şarê Dêrsimî zî wayîrê nê kilaman nêvejîyayo. Kilamî bi sayeyê şayîranê binan ke nê kilamî vatê heta rojê ma ameyê. La tayê kilaman de alozîyêk vejîyaya yan zî tayê kilamî xelet ameyê vatiş, ey ra zî gelek varyantê nê kilaman estê (e.b. 2019: 133-34).

Wexto ke ma ewnîyenê nê kategorizekerdişan ra ma vînenê ke tayê ferqê înan bibê zî eynî yê. Kategorîzekerdişê kilaman bi goreyê babetê înan bînenê û babetê kilamê şayîran zî bêguman bi goreyê wextanê ke ê kilamanê xo îcra kenê bedilyenê. Seba ke wextanê verînan de gelek şerî bîyê, şayîrî zî kilamanê xo vêşî na babete ser o afirnayêne. Çelikî, babetê kilamanê şayîran ser o nêrînenê xo ardê zîwan û kilamî wîna kategorize kerdê:

Ey ra zî şayîrî, seke kilamanê xo de qala mesel, destan û serebutanê tarîxî kenê eynî şikl de qala serebutanê rojane ê sey şer, eşq, keynaremnaş, heskerdiş, bêbextîye zî kenê. Sey nê meseleyê komelî, serebutê tabîî ê sey afat, bela, qeza, xela, erdlîzî zî benê babetê kilaman. Ey ra zî merdim eşkeno bi goreyê serekê muhîm, babetê kilaman wîna kategorize bikero:

- Destan

- Serebutê tarîxî

- Şer

- Eşq/heskerdiş

- Gosîmetê/afatê tabîî

- Kilamê dawetan (Çelik, 2022: 96).

Kîtabê ‘Tayê Lawikê Dêrsimî’ ke destê ma de yo û berhemo tewr kan o şayîr û kilaman ser o yo, kategorîzekerdişê kilaman zî têde esto û nuştekar kilaman ser o agahîyê balkêşan zî dano:

Mordem ke lawikanê Dêrsimî cêno çimi ver, her hetê ine sero sarê xo qefelneno, vineno ke hetê sevebê vatene ra zuvini ra ciya yê. Tema u sînetê edebi, hata qeyde u tayê xîsletê bini gegane kunê têwerte. Zuvini ra cêra nêbenê. Onca zi xeta qalinda wertê na ca wo nêdarina we, qe vindi nêbena. Ebe halê xo lawikê Dêrsimî benê ponc cayi (Tornêcengi, 1992: 18-19).

Seke Tornêcengi zî ardo ziwan, her çiqas babetê kilaman cîya bê zî, hetê vatiş û temayê înan manenê yewbînan. Bi goreyê Tornêcengi Dêrsim de panc tewirê kilaman estê. Nê tewirî:

- Şiwari
- Lawikê¹⁷ ciniyan u hezkerdene
- Lawikê dini yan bêyiti
- Lawikê yareniye (jêdêrî heywanan ser o vaciyê)
- Lawikê têwerte ra (yanê ê yê ke nêkunê werteyê niyê serênan) (e.b. 1992: 18-19)

Tornêcengi dewam keno û kilamanê veyveyan ser o zî agahî dano. Bi goreyê Tornêcengi, kilamê veyveyan, seba meqamê xo kilaman ra cîya yê û sey ‘qeyd’ bi name benê. Ê hewna Tornêcengi seba çekuya kilame, çekuya lawike şuxulnaya û deyîre yan zî lawikê veyveyan zî sey qeyd nîşan dayê (e.b. 1992: 18-19).

Beltekin zî xebata xo ya Muzikê Zazayan de kategorîzekerdişê kilaman wîna kerdo:

- Deyîrê/Kilamê Govend
- Musîqîyo Dînî (Qesîde, Îlahî, Mewlîd, Beyit ûsn)
- Lawik, Deyîr, Kilam
- Kilamê Eşqî

¹⁷ Seba ke Tornêcengi, herinda çekuya kilam lawik şuxulnaya, ma zî tîya de lawik şuxulna.

- Kilamê Hesretî
- Deyîrê/ Kilamê Koyî
- Egîdî
- Kilamê Karî: Meşkî, Dêşî, Vayî ûsn
- Sîyasî
- Lorî
- Şîwareyî (Beltekin, 2019: 240-241)

Seke ma corî de ard ziwan, mabênê şayîranê her mintiqaye de ferqî estê. La wexto ke ma ewnîyenê babet û hawayê kilaman ma vînenê ke binge de manenê yewbînan û şayîrî eynî çimeyan ser o kilamê xo afirnayê. Taybetîyê kilamê şayîrê her şarî cîya yê. Özi taybetîyê kilamê şayîrê kurdan wîna ardê ziwan:

Şayîrî, şer û qehremanîya mintiqaye sey destanî, mergî sey trajîk, eşq û cîyabîyayîşî sey dramatik û têkilîyê bîn ê komelî bi hawayê lîrik vanê, Wexto ke şayîrî taybetîyê kulturê mintiqayî ke bi kulturê bînan manenê yewbînan vejenê meydan, mabênê nê kulturan de benê pirdêk ke têkilîya kulturê şarê mintiqayî û cîhanî nane ro. Temayê ke vatişê şayîran de ê ke bi eynî uslûb vanê, bimanê yewbînan zî bi hawayê taybetîyê vatişî ê melodîk, kulturê fekkî o cîhanî de wayirê taybetîyêka cîya yê (Öz: 2003: 93).

Dinyaye de, mabênê gelek şaranê cîya-cîyayan de şayîrî estê û kulturê şarê xo o fekkî hewilnenê. Sey hawayê vatişî, cayê îcrakerdişî, babetê kilaman ûsn taybetîyî şikl danê şayîran û hunermendîya înan ser o tesir kenê. Seba çekuya kilame mintiqayê ke kirmancî tede cuyenê çend çekuyê bîn şuxulnayîş. Nê nameyan ra yewî zî çekuya ‘qeyde’ ya. Bi taybetî ma kilamanê verînan de rastê na çekuye yenê. Sey Qajîyî manîyanê xo de çekuya qeyde şuxulnaya. Manîyê Sey Qajî a ‘*Wakila mi! Kilamê de qeyd astor o, qese şîware (siwar) yo. Şîwareya ke bê astorî mend mejilê (menzîlê) xo tarî yo*’ û ‘*Wakila mi! To qeyde xo rind ca û berje kerdo, qeyde to tam o. Sayiro ke na qeydî ser a qeyde vazo kam o? Belkî sayîr nîyo sagirto xam o.*’ (Cengiz, 2010: 226) de, çekuya qeyde hem seba kilame hem zî muzîk ameya şuxulnayîş. Sey Qajîyî kilama xo ya Welat Welat de zî seba kilame, çekuya qeyde şuxulnaya. ‘*Sey Qajî nîsto ro, xo ser qeyde vano*’ (Bakşi, 2019: 308). Uşenê Kalmemîyî zî kilama xo a Derê Laçî de çekuya qeyde şuxulnayo. ‘*Îvis Axayî mi xo sano dîyarê Pulê Pîl Xatûne, Hem dano*

pêro hem qeydû vano’ (e.b. 2019: 144) Kilama Êre Serê Koyê Ma De zî Qemero Areyîzî çekuya qeyde şuxulnaya. ‘*Dama ko laiko Kirmanco, ništo ro zerrê xo vero qeyde vano vana: "qıdaê roê xo bijêri, ništo ro mûn u xo ser qeydu vano*’ (Taş, 2016-17: 168). Saît Bakşî û Tornêcengi zî kîtabanê xo de çekuya qeyde şuxulnayê.

Bîla çekuya kilame û qeyde, Kirmanckî de seba kilame, çekuyê lawike û deyîre zî yenê vatiş. La seke ma cor de zî behs ci kerd seba kilaman her mintiqaye de nameyêko bîn yeno şuxulnayîş. La hema-hema heme xebat û cigêrayîşan de kilame sey beşa sereke, ê bînî zî sey binbeşê kilame ameyê vînayîş û qebûlkerdiş. Ey ra ma zî na xebata xo de kilame sey beşa sereke nîşan da û no name şuxulna.

2.1.1. Kilamê Şerî

Wexto ke ma ewnîyenê pênas û cayê îcrakerdişî û sebebê îcrakerdişê şîwareyan ma vînenê ke zafêrê înan, mergê ke şeran ameyê meydan ser o vajîyayê. Şîwareyî helbet mergê tebîî ser o zî ameyê vatiş la wexto ke ma ewnîyenê babetê kilamanê verînan ra ma vînenê ke zafêr şeran ser o yê.

Mabênê Kurdan de şerê mabênê eşîran de ke peynî de gelek kesî yenê kiştiş zî babetê kilamê şeran ê. Nê tewirê kilaman de rûmet, cesaret û qehremanîya keyeyî yan zî eşîre bi hawayêko efsûnî yenê vatiş; wînasî kesê bîn ê hemverî zî bi nefret û xirabî yenê teswîrkerdiş. Bi înan ma vînenê ke babetê penaberîye û sirgune zî şîwareyan de dîyar benê (Kaynar, 2018: 71).

Şayîrî, şîwareyî eştê merdeyan ser o ke şerê mabênê eşîran de qewimîyayê. Hem zî seba merdeyan ke şerê bi artêşê dewletê ameyê meydan ser o vajîyayê. Seke ma zanê wextanê verînan de şarê Kurd hem mabênê xo de hem zî bi şaranê bînan ke seba bindestkerdişî eştê welat ser o, şerê xedar kerdê. Nê şeran de gelek merdimî ameyê kiştiş. Seke ma corî de behs ci kerd, wextanê verînan de merdimê merdeyan nêwaştêne nê merdeyê înan nê zî dişmenê înan bêrê vîrîkerdiş, Ey ra zî banga şayîran kerdêne û ci ra waştêne ke wa kilam bierzê înan ser o. Ê şayîrî zî yan cinazeyan de yan zî badê wextêk kilam eştêne merdeyan ser o û bi no hawayî ê merdeyî nêameyêne vîrîkerdiş û dejê wayirê merdeyan zî bîyêne tay. Yanî şîwareyî, babetê xo zafêr şeran ra girewtê.

Şîwareyî, exleb semedê cîyayî yenê vatiş. Kilamê şayîran ê şîwareyî bi eynî hawayî rewşanê dramatik ê sey merg, cîyayî, evine ûsn ser o yenê vatiş. Şayîrî kilamanê xo de gelek reyan şîwareyan rêberanê komelî ser o vanê ke exleb bi bêbextî yenê kiştiş. Kilamê ke nê tewir ê, wexto qehreman yeno kiştiş bi hawayêko teswîrî û kronolojîk

îfade kenê. Eke qehreman bi hawayêko xedar bêro kiştiş nefreto hemverê qetîl û keyeyê ey yeno vatiş (e.m. 2018: 71).

Kaynar, dewam keno û Kizildemirî ra hewilneno ke: “Gelek reyan seba ke keso merde nêyero xovîrrakerdiş, şayîrêk yeno wezîfekerdiş û keso merde ser o kilame vano. Şîwareyanê bi no hawayî de şayîr, bi taybet fekê daya keso ke ameyo kiştiş ra şîwareye vano” (e.m. 2018: 71). Seke Kaynarî zî dîyar kerdo şîwareyî exleb seba şeran ameyê vatiş.

Ê kilamê ke behsê serebûtanê tarîxî kenê, şayîr bi goreyê kulturê cayo ke têde cuyeno teswîrê cayê serebûta pêrodayîşî-şerî keno, şiklê behskerdişê qehremanî, îfadeyê reqemkî ke yenê bikarardiş, destpêkerdişê kilame û mergê qehremanî sey qerqot (îskelet) sabît ê. Wexto ke kilamêka newe afirnenê têna nameyê kes, ca û serebûtan bedilyenê, bîla înan qerqot yan eynî maneno yan zî bedilyayîşê qij yenê meydan. Na rewşe, mabênê hunermendan de ke komelê înan hema derbasê kulturê nuşteki nêbîyê, eynî gureyî kenê, seba vîrîardişê serebute qedeyêko asan o (Kardaş, 2012: 204).

Seke Kardaşî zî behs ci kerdo seba afirnayîşê kilame qerqoto ke şayîr bi kar bîyaro, amade yo. Nameyê cayan, xirabîya dişmenan, mêrxasîya merdîman ûsn mefhûmî kilaman de sey qerqot ê û no qede zî seba şayîran afirnayîşê kilaman keno asan.

Berhemê ke înan de şer yeno munitiş, eşkeno bi di tewiran bêro vatiş; yew babeta şerî mabênê berhemêko hîra de cayêko qij gena. Babete wazena wa evîn ba la hewna zî şer têde esto. Şer berheman de gelek kilm ca geno û binyatgerîya komelî bi heme forman xo dîyar keno. Komel bi heme dewlemendîya xo, xo formule û mikemel keno û xo pêşkêşê merdîman keno... Şer, no kontekstî de babeta bingeşî nîyo. Têna berhemê babete xemilneno. Di, berhemê edebîyatê fekkî ke zafêr babeta şerî ser o yenê munitiş, wayîrê taybetmendîyê cîya yê. Babeta şerî de tayê serebûtê merdimatî, evînî, tebîetî, erdnîgarî û sosyalî pîya yenê munitiş (Öz & Cizîrî, 2019: 800-801).

Kilamê eşqî de babeta sereke, eşq bi xo yo û kilame, babeta eşqî ser o yena munitiş û şikl gena. La kilamê şeran de eger şer seba eşq biqewimîyo, behsê eşq û eşiqan zî yeno kerdiş. Kilame de behsê eşiqan ke eger nêşkê eşqê xo bidê qebulkerdiş û biremê, kesê ke hemverê înan de vindertê, cayo ke têra remayê û cayo ke do xo biresnê ci yan zî keso ke do wayîrê înan bivejo zî benê. Nê çîyî zî rey-rey benê sebebê pêrodayîşan yan zî şeran. La eger kilame rast bi rast behsê şeran bikera na hewe qehremanîya şerwanan vejîyena meydan û pesnê înan yena dayîş.

Şer, babeta pêroyî geno binê baskê xo û serebûtan newe ra format keno. Serebûtê bîn ke rasterast bi babeta şerî girêdayî nîyê, babeta şerî xemilnenê, kenê ke wa şer bêro serfkerdişî, bêro qurtnayîşî. Yan zî raştîya şer a hunerî mohra xo dana berheman ro. Serebûtê ke şer têde nêbiyê babetê bingeysin ê, sey mîsala mîzahî yan zî sey mîsala ziwanî mabênê berheman de ca genê. No wext zî şer serebûto pîl xemilneno û yew pêroyîya komelî vejeno hemverê merdiman (e.m. 2019: 800-801).

Seke yeno zanayîş tarîxê heme kurdan de çi heyf ke şerî estê. Wazenê nê mabênê eşîran de bê wazenê bi dewletan bê bi her hawayî ameyê meydan û helbet zî cuya şarî de tesîrê zaf pîl kerdê. Şayîrî zî ke neynikê komelî yê, nê şerî kilaman de ardê ziwan. Seke Öz û Cizîrîyî zî ardê ziwan, zafî kilaman de şerî ke babetê sereke ê berheman nêyê zî bi rewşêka eceb berheman de cayê xo girewtê.

Ma eşkenê berhema tewr namdar a eşqî Mem û Zîn sey mîsale ramojnê. Na destana eşqî zî bi sayeyê şayîran heta rojê ma ameya. Na destane dewra Xanî de zî vajîyaya û Xanî mesnewîya xo destana Memê Alanî ser o newe ra û bi goreyê fikrê xo yê tesewîfî û mîlî monita.

Xanî çend cayan de piştrast kerdo ke yewî ey ra na destane vata û hîkayeya evîndaran ey ver ro rakerda. Ge-ge no kesî ra vano: neqqaşê rîpelanê hîkayeye! Ge-ge zî Rawî yan zî çîrokbêj. Ge-ge zî vano: zanayo kokim. Ge-ge zî name dano ci: nêçîrwanê weşxeberan! Ge-ge zî sehhafe cildê mecazî. Ge-ge zî pîr û tîmîyankerê aqil-mend. Ge-ge zî name nano pa: matemîyan zî keso ke merdeyêko ser o şîwareye girêdayo! Ge-ge zî: agahdarê deweranê bînî! (Dost, 2021: 144).

Xanîyî destana Memê Alanî şayîrêk ra goşdarî kerda û berhema xo de pesna şayîrî dayo. Her di berheman de zî yanî hem Memê Alanî de hem zî Mem û Zîne de, babeta sereke eşq ba zî seke Öz û Cizîrîyî zî ardê ziwan, babeta şerî (mêrxasîya Mem ser o) cayê xo girewta. “Seke sebebê vejîyayîşê şer bend û pênerkerdişê baw û eşîran bi, yew zî sebebê şer û pêrodayîşî zî cinîyî bîyê. Cinîyî gelek reyan bîyê sebeb yan zî maneyê vejîyayîşê şer û pêrodayîşî yê (tarîxê kurdan de sebebê gelek şer û pêrodayîşan remnayîşê keynayan bi) (Öz & Cizîrî, 2019: 801).” Öz û Cizîrî, dewam kenê û seba ke fikrê xo yê tîkîliya şer û cinîyan xurt bikerê vateyê Alakomî zî hewilnenê; “Merdimê ke nêşkayêne cinî yan zî keynayanê xo bipawê rûmeta înan komelî de gelekî benê zeîf. Seba pawitişê rûmet û şerefê xo, bêhêvî şer vetêne (e.m. 2019: 801).” Mem û Zîna Ehmedê Xanîyî de zî şer çîn bo zî Zîne bîya sebeb ke pêrodayîşî vejê û helbet

hesûdîya Bekoyî zî sebebo bîn o. La wexto ke ma bi gelemperî ewnîyenê mesnewîya Xaniyî ra ma vînenê ke sebebo sereke Zîne yanî eşq a. Destana Memê Alanî de zî sebeba sereke hewna Zîne bi xo ya. Coka Mem welatê Mexrîbî ra seba eşqê Zîne ameyo Cizîra Botan û tîya de ameyo kiştiş. Û peynî de zî seba ke ameyo kiştiş embazê ey o Beglî eşto Cizîra Botan ser û bajar serûbin kerdo. Her çiqas di berheman de babeta sereke eşq ba zî, babeta pêrodayîş/şer xo rê cayêk dîya û beşêk de behsê na babeta şerî bîya. La helbet ma nêşkenê sebebê vejîyayîşê heme şeran para cinîyan bikê. Coka mabênê eşîran de xiyamet û seba serdestîye zî pêrodayîş/şerî vejîyayê û helbet şerê ke bi dewletan vejîyayê bitemamî seba serdestî, otorîteronayîş, xopawitiş û azadîye bîyê. Sebebê şeran her çi bê zî çi heyf ke toreyê şayîran de bi hezaran kilamê şerî estê û hezaran ra zêdêr merdimî nê şeran de merdê û merdimî kiştê. Eke ma biewnê tarîxê xo yo yeno zanayîş ra ma vînenê ke tarîxê ma de gelek şerî ameyê meydan û ma zanê ke şayîrî serebûtanê ke şarî ser o tesîr kerdê ser o kilamê şerî vatê. Ma şîwareyê ke merdeyan ser o ameyê girêdayîşî zî bigirê verê çîmanê xo, ma eşkenê texmîn bikê ke gelek kilamî ameyê vatiş, La çi heyf ke zaf taye kilamî resayê rojê ma.

Ma kilamanê şeran de ke resayê rojê ma ra musenê ke zafî kilaman de hem behsê şîdeto ke dewlete û terefîrê aye şuxulnayo benê hem zî nameyê cayanê ke şer ameyo meydan. Kilamanê şayîran de şîdeto ke bi hetê dewlete û terefîrê aye ameyê meydan, rey-rey bi detayan rey-rey zî bi kilmasî behsê înan bîyê. La wexto ke ma ewnîyenê şahîdanê ke behsê qirkerdişê kenê ma şîdeto ke dewlete bi kar ardo rast bi rast vînenê (Tîrgîl, 2026: 14-27, Taş, 2023). Hem na hûmara kovara Vateyî de hem zî kîtabê Taşî de roportajê ke bi şahîdanê Qirkerdişê Dêrsimî bîyê estê. Kîtabê Taşî bi temamî roportajan ra ameyo meydan û şahîdî behsê Şahan Axayî ra bigire Koyê Jêlî heta têkilîyê Seyîd Rizayî bi şerwan û eşîran zî kerdê. Ma xatireyanê şahîdan ra ke gelek agahîyî dayê, derheqê qirkerdişî ser o zafî çîyan musenê: eşîrî ke bîyê terefîrê dewlete û hemverê şarê xo de şer kerdê û peynî de zî sirgun bîyê, nameyê xortê Dêrsimîjan ke hemverê dewlete de vindertê û ameyê kiştiş, bêçaretîya înan û helbet zî şîdeto ke Dêrsimîjî dîyê. Ma roportajo ke bi torna Seyîd Rizayî ya Cemîla bîyo ra nê hemeyan ser o benê hayîdar. Cemîla keynaya Şixesen a û wextê qirkerdişî de des serrî bîya. Cemîla behsê senîn ver bi Derê Laçî şîyê û xo uja de nimitê, eskerî senîn hêrîşê înan kerdê û mergê Elîşêr Efendîyî, badê qirkerdişî senîn sirgun bîya, kerda û hewna Cemîla bîya şahîdê qirbîyayîşê keyeyê xo û cesedê bawê xo dîya ke sereyê ey cira bîyo (Taş,

2023: 234-251). Bêguman serecirakerdiş têna seba fehmkkerdişê şîdet û wehşetê qirkerdişê eşkeno bibo delil. Kilamanê şayîran de zî nê hemeyî tay-tay ca genê.

Bîla şiklê şîdetan û nameyê faîl û şerwanan kilaman de nameyê cayê caardişê şîdet û xoverdayîşî zî ravêrenê. Yanî nameyê mekanan. Jan Assman, kîtabê xo de behsê girîngiya mekanan o seba şaran û vîrê înan kerdo. Bi goreyê ey mekanî seba komelan têna sehneyê têkilîya zereyî nîyê, eynî wext de komelî wazenê ke seba semboldayîşê nasnameyê xo û deyxdayîşê xatirayanê xo mekanan biafirnê û înan garantî bikerê. Komel û mekan pîya cuyêka sembolik virazenê û komel mekanê xo ra dûr bikewo zî bi hawayêko sembolik mekanê pîrozî newe ra anê vîrî û no pîyabîyayîşî ganî depîşneno (Assman, 2022: 47).

Pîrozîyayîşê mekanan bi manayo ke komel dana înan ra yeno meydan. Têna kilamê şeran de na rewşe çîn a. Ma heme tewirê kilaman de rastê nameyê cayan ameyê. Nê rey-rey cayê pîroz ê, rey-rey zî nameyê dew, e ko, mintîqa ûsn cayan ê. La kilamê şeran de nameyê mekanan hindena muhîm ê. Coka komel tîya de serebûtêk cuyayo ke seba înan bîyo trawma. Şayîrî, kilaman de bi vatişê nameyê mekanan hem vîrê komelî ganî depîşnenê hem zî seba ke nê mekanan de şîdetêk ameyo meydan hinî tîya seba komelî bîyê cayê pîrozî. Coka merdimê ke nê mekanan de merdê, hinî seba înan tîya mekano peyin o û seba mendeyan zî nê mekanî cayê xovîrardişê merdeyan nê. Delikayayî zi xebata xo de a ke kilama “Geliyê Zîlan” yanî cayo bîn ke hewna qirkerdişê Kurdan têde ameyo meydan, behsê mekanan kerdo. “Mekano ke şer têde qewimîyayo, merdimî têde ameyê kiştîş û bîyo ‘qesebxane’, wezîfeyê goristanêk geno xo ser ke verkoleyê¹⁸ ey nêasenê, bi ey ra, temsil û praatikê ey ê vatişî bi sayeyê nameyan ci rê benê verkole” (Delikaya, 2024: 26). Ma na xebate ra zî fehîm kenê ke mekanî, seba vîrê komelan gelek muhîm ê. Mekanî hinî seba komelo ke serebûte cuyayo, wezîfeyê abîdeyan û goristanan genê.

Kilamê şeran de zî nameyê mekanan raverenê. Mekan rey-rey têna bîyo şikeftêk rey-rey zî çem û koyê Dêrsimî. Bi kilame de vîyartişê nê nameyê mekanan, ma eşkenê hîkayeya kilame ke şayîrî anê ziwan sereyê xo de ganî bikê û kilame û hîkayeya aye hindena hol fehîm bikê. Ma do kilamanê şerî ra çend heban sey mîsalan nîşan bidê:

¹⁸ Kerreya mezeli.

ZORO DERDÊ CÎGERA HARE

*Dêrsimî ver a sona kare,
Mordem ke sono dîyarê Dêrsimî,
Cêr o yeno vengê şîn û şuware.
Cênû xo do ve dewursû (derguşû) ser o,
Vanê zor o zor o derdê cîgera hare.
No zalim bhinîn o ferman veto,
Xortê Dêrsimî qir kerdê,
Cêr û cor kerdê têvirare.
Neçê cênc û rowalî,
Kerdê bêciger û bêsitare.*

*Dêrsimî ser o miz û duman o,
Deyme ser o roşt û tîjî nêveno.
Sertîmalo ûsar nawo ame,
Derdê ma rê pepug û sosin bêro,
Gile kowû ra nîso de biwano.
Kamî zowtî da ve piro va ke:
Mirodê perîne çim de bimano.
Vato: Dêrsim de az nêmano.
Dismeno cira rêjî nêveno,
Zalim dismen o, dismeno kan o.*

Qese: Dr.Şivan (Sait Kirmızıtoprak)

Qeyde: Sait Bakşi (Seyîde Kal)

Vatox û Şeklo peyên: Sait Bakşi (Bakşî, 2019:139)

Her çiqas na kilame sey kilama Sey Qajîyî ameya nîşandayîş zî, ma kîtabê Cengizî ra zanê ke Sey Qajî verê qirkeşdişî merdo. Ey ra zî ma eşkenê vajê ke na kilame anonîm a. Kilame gelek kilm a la seba îzehkerdişê qirkerdişî bes a. Cumleyê cerinî giranîya qirkerdişî nîşan danê:

*'No zalim bhinîn o ferman veto,
Xortê Dêrsimî qir kerdê,*

Cêr û cor kerdê têvirare. '

'Mirodê perîne çim de bimana.

Vato: Dêrsim de az nêmano. '

Cesedê xortê ke ameyê kiştiş hem cer hem zî cor de yanî her ca de ameyê pêsereştiş. Eskerî hinde merdim kiştê ke bi goreyê şayîrî hinî az nêmando. Kerdena dewlete ver a pepuke ke sey mîlçika derd û elemî yena zanayîş, ameya merdeyan ser o û seba înan wenda. Şayîr pepuke sey şahîdê qirkerdişî ramojnaya û bi wendişê aye giranîya qirkerdişî nîşan dayo. Bila pepuke hewna dîyar kerdo ke vengê şîn û şîwareyan cer ra resayo heta cor yanî her ca.

Kilama Derê Laçî

Halo, halo, halê ma yaman o

Ordî onto ma ser dormê ma qapan o

Zalim cayêde raye welaxe ma nêdano

Ordîyê çevesayî zof o, ver ve ver ano

Hala bêrê şêrê dîyarê Derê Laçî, têde şînûşîvan o

Gayê min ê şîyayî danê pêro, têdê miz û duma o

Serênîya ma gureta, binênîya ma jîndan o

Hên ke zuvînî qir keme, Çemê Munzurî cendegû-lesû ano

Lowo pêro de ma pêro dîme

Merdene ma rê kayê camêrdan o

Heq adirê aşîrî wedaro, kes ma rê Alaqutare nêvano

Bextê aşîrû birijîyo kes ma rê Alaqutare nêvano

Îvisê Sey Kalî vano:

"Pêro de ma pêro dîme

Layo na qewxa aşîrû nîya

Merevê kirmancîn û zalimûnê tirkan o

Destê xo ra xo mecêrê, sar ma rê xirave vano

Bextê camêrdû rê kes deyma xirave nêvano."

Derê Laçî ver de Îvis Axayê mi gavan o.

Ordîyê çevesayî zof o, mezal ma nêdano

Ordîyê zalimî zaf o, ver ve ver ano,

*Dormê ma gureto, çaralî qapan o,
Hala bêrê Qemerê Hesenî,
Verê mixara de gino waro,
Malo şêrê min o berano.
Hesê Gewe persena, xismê ordu tavuran o.
Hemedê Civralî dano pêro,
Son ve son beşlî ve hermî ser o ano.
Hesenê Kalê Qoncî persenê kuno qewxa,
Gayê min o şîya, dormê ordî de çîvî dano.
Alîyo Qiz, lazê Hemê Mirzê Silî,
Heq zoneno ke wergê qataran o.
Pepûg bêro roso cênc û cayîlûnê ma rê biwano.
Halo, halo, halo, halê ma yaman o,
Hala reyê gostê, Îvis Axayê mi sa vano,
Îvis Axayî mi xo sano dîyarê Pulê Pîl Xatûne,
Hem dano pêro hem qeydû vano.
Alay qumandanî xo sano dîyarê Alatole,
Bêbext pusula ra ma de nîyadano.
Gos de vengê Îvis Axayê mi yeno,
Hala şêrê mi cavê alayû çutir dano:
"Zalimî hîrê ordî ontê ma ser,
Nêvano axir dîn û îslam o,
Heqî ke dest da ma dame pêro,
Nafa ordiyê to ra tek neferî ranêverdanû.
Aşîrû ra vazenê nika ke teselîya xo,
Ma demenû ra gurete, meste bêro,
Halê sima zê halê hermenîyan o."*

*Derê Laçî ver de, Îvis Axayê mi çêtû,
Derê Laçî ver de cayîlê mi çêtû.
Hala bêrê şêrê dîyarê Derê Laçî,
Asmên ra roz vineto.
Merdena koyî persenê,*

*Ma rê çêf û saltenet o.
Kam ke ma ra Derê Laçî de bimiroy,
Roza des û di îmamûnê axrete de cayê xo cenet o.
Bextê camêrdû rê deyme xirave mevaze,
Ma do pêro hefê xu yê hot bedelî gureto.
Qir keme, qir nêkeme nêqedîno ordîyê dewlet o.*

*Derê Laçî verdê Îvis Axayê mi şûya sûre,
Îvis Axayê mi dest û boji semernê we,
Kewto wertê ordî yû tavure.
Biko lerze meke raver meso rew memire.
Ordîyê zalimî zaf o,
Dîna ma ser o kerda sozîya sûre.
Ewro peyser amo qolê hetê petere.
Ordî zor kerdo Îvis Axayê mi,
Meterîs o, xo biçarne peyê kemere,
Maye vana: "Heq beno heqê mi,
Kîstena Îvis Axayê mi nafa bena zure.
Dîna de ontene nêna tarva cîgere,
Bêrê min û na betere.
Qersuna polate ke gine ro Îvis Axayê mi,
Eskerê tirkû xir bî kewt ve dere,
Kam may û pîyê to rê bêro, biko na xeverê?"
Vano: "Bawo, meyîtê mi ca meverde tey berê.
Qirkerdena ma demenû, Aşîrû rê bîyo risvet û pere."*

*Qese û qeyde: Welîyê Uşenê Îmami
Arêkerdox: Saît Bakşî (Seyîdê Kalî)
Şeklo Peyên: Saît Bakşî (Seyîdê Kalî) (Bakşî, 2019: 143-145)*

Na kilame bi hetê Uşenê Kalmemîyî ameya afirnayîş û ma nêzanê şayîrî bi şahîdîya xo na kilame afirnaya yan bi vateyanê şahîdan bîyo şahîd û na kilame vata. Na kilame gelek namdar a Qirkerdişê Dêrsimî ya û bi hetê gelek şayîr û hunermendan

ameya vatiş¹⁹. Seba ke wextê xo de nêameya nuştîş û bi hetê şayîranê bînan ra zî ameya vatiş, sewbîn varyantê na kilame zî estê. Kilame behsê şerê mabênê Eşîra Demenan û Dewleta Tirkîya kena. Kilame de Demenanî bi hawayêko mêrxasî şerê xo kerdê û verê dewlete de vindertê.

Mintiqayê Derê Laçî girêdayîyê Pulurî yo û bi koyanê xo yê pîl îmkan nêdayo ke hêrîşê dewlete bikewê uja û gelek şar û şerwanî tîya de, zereyê şikeftan de xo nimitê. Dewlete fehm kerdo ke nêşkana bi eskeran uja zept bikera û peynîya xoverdayîşî biyara. Ey ra zî bi teyareyan, nê cayan bomba kerda û bi gazanê jehrînan merdimê ke xo uja de nimitê, kişt. Zafî merdimî, seba kenêwwaşêne bikewê bikewê destê eskeran, xo eştê Munzurî. Dewlete, bi no hawayî eşkaya peynîya xoverdayîşî biyara û verê şerwanan ke bi mêrxasî şer kerdê vîndera (Bakşî, 2019: 141).

Yektan Tûrkyılmazî, na kilame ser o nuştayêko balkêş nuşt: ‘Asmên ra Roz Vîneto’. Tûrkyılmaz, serê de Dêrsim ser o agahîyan dano û samedê hêrîşê dewlete bi cumleyêk îzeh keno. ‘Xo bindest nêkerdiş’ yanî xo bîne îdareyê dewlete nêeştîş û na rewşe sey hunerêk vînen. Dêrsim ke bi koyanê xo sinorê xo dîyar kerd bi û nê koyan ra ravêrtîş zor bi û bi cuya xo ya kovîyane û esîl bale antêne xo ser. Ê ey ra zî aktorê modernkerdişî waştêne; senîn bena wa bîba wazeno pê şîdet zî bibo, ganî bibenê ehîl û biamêne tedawî kerdiş. Pîlê Dêrsim, sey Ermenîyan nêbîyê û zaneyêne ke dewlete do bierza înan ser o. Wexto ke hêrîşê dewlete dest pê kerd, tayê eşîrî hemverê dewlete de vindertê, tayê sey mîlîsan hetê dewlete de ca girewtê û tayê zî nêbîyê terefîr û têna şahîdîye kerdê. La aqîbeta zafînan eynî bî. Badê agahîyan, Tûrkyılmazî dest bi şîroveya kilame kerdo û bi vateyê ‘na kilame seba ma wendoxan vatişêko xorî yo ke ma pa sereyê xo danê desan ro’ bandora kilame ardo ziwan. Coka kilame de şer şîdeto ke dewlete bi kar ardo rast bi rast ramojnaya û ê wendoxî nêeşkayê sey şayîrê kilame, bi perwerdeya xo ne şîdetê dewlete û qirkerdişî ser o wîna binusê ne zî xoverdayîşê şerwanan bi hawayêko hunerkî bîyarê ziwan. Şayîr newende bi û trajedîyê qirkerdiş bi kilamêk nîşan dabi (Bianet, 2017).

Şayîr kilame de behsê şîdeto ke artêşê dewlete bi kar ardo û senîn bi gelek hêzan hêrîşê Derê Laçîyî kerdo bi nê beşanê kilame nîşan dayo.

‘Ordî onto ma ser dormê ma qapan o

¹⁹ Silo Qiz, Ferhat Tunç, Umut Altınçağ, Kemal Kahraman û Maviş Güneşer.

*Zalim cayêde raye welaxe ma nêdano
 Ordîyê çevesayî zof o, ver ve ver ano'
 'Serênîya ma gureta, binênîya ma jîndan o'
 'Ordîyê çevesayî zof o, mezal ma nêdano
 Ordîyê zalimî zaf o, ver ve ver ano,
 Dormê ma gureto, çaralî qapan o'
 'Zalimî hîrê ordî ontê ma ser,'
 'Qir keme, qir nêkeme nêqedîno ordîyê dewlet o.'*

Dewlete, bi gelek hêzanê xo hêrîşê Derê Laçîyî kerda û. Seke şayîrî zî ardo ziwan, artêşê ke ameyê uja têdima ameyê û gelek qelebalix bîyê. Dormeyê Derê Laçîyî girewtê û rayir nêdayê ke şar uja ra xo bixelisno. La hewna zî şerwanî sey mêrxasan bi nê artêşan şer kerdê.

*'Gayê min ê şîyayî danê pêro, têdê miz û duma o'
 'Derê Laçî ver de Îvîs Axayê mi gavan o.'
 'Îvîs Axayê mi dest û boji semernê we,
 Kewto wertê ordî yû tavure.'*

Îvîs Axa²⁰ ke şayîrî ey ser o mêrxasîya şerwanan nîşan dayo û o sey gavan²¹ ramojnayo ke artêş nêşkayo ey ra vîyaro û bikewo Derê Laçîyî. Şayîrî hewna seba ke pesna şerwanan bido û hêzê înan ramojno, înan sey 'gayê sîyayî' nîşan dayê. Bi birîndarbîyayîşê Îvîs Axayî, artêşî kewta Derê Laçîyî. Bîla Îvîs Axayî, şayîrî behsê kesanê bînan zî kerdo: Qemerê Hesenî, Hesê Gewe, Hemedê Civralî, Hesenê Kalê Qoncî, Alîyo Qiz, lazê Hemê Mirzê Silî. Nê şerwanî zî eynî sey Îvîs Axayî bi mêrxasî şer kerdê û şayîr seba ke cesaretê înan nîşan bido, vato:

'Merdene ma rê kayê camêrdan o'

Zafî eşîrî sey Eşîra Demenanan hemverê dewlete de vindertê û sere wedaritê. Şayîrî kilame de, ê eşîrê ke şerî ra dûr vindertê û sey temaşekerdoxan mergê şarê xo temaşe kerdê, rexne kerdê.

'Heq adirê aşîrî wedaro, kes ma rê Alaqutare nêvano

²⁰ Bakşî, kîtabê xo de dîyar kerdo ke Îvîs Axa, Derê Laçî de tewr verî de bi eskeran şer kerdo. Nameyê ey, Yîvîsê Sey Kalî yo. Bi goreyê çend merdiman na kilame, kilama daya Îvîs Axa ya ke lajê xo ser o vata. La Bakşî dîyar kerdo ke zafî kesî zî vatê ke na kilame a Kalmemî ya (Bakşî, 2019, r.141-142)

²¹ Cayo ke tê ra vîyartîş zor o.

Bextê aşîrû birijîyo kes ma rê Alaqutare nêvano

Nê eşîretî ne ameyê hetkarîye ne zî seba xelasa şarê xo duayî kerdê. Seke ma kilame Sahan Axayî de behs ci kerdo, zafî merdimî seba dewlete ra xelat girewtiş merdimê xo kiştê û sereyê înan cira kerdê. Zafî eşîrî terefîrê dewlete bîyê û seba gerreyê şarê xo kerdiş, dewlete ra rişwet girewtêne. Şayîr kilame de rast bi rast no gureyê eşîran ardo ziwan û dîyar kerdo ke eşîrî seba qirkerdişê Eşîra Demenan rişwet girewtê.

‘Qirkerdena ma demenû, Aşîrû rê bîyo risvet û pere.’

Şayîr kilame de Qirkerdişê Ermenîyan zî ardo ziwan û bi no qirkerdişî waşt ke eşîrê ke paşt a xo şanayê dewlete wa bi aye bawer nêbê. Coka wextê qirkerdişê Ermenîyan de heme Ermenîyî yan ameyê kiştîş yan zî surgun bîyê. Dewlete seba ke sîstemê xo yo newe bido qebulkerdiş na reye verê xo dabî kurdan ro û do heme xeteran orte ra wedaritêne. Badê nê eşîran ke sere wedaritê do rîyê xo bida bînan û ê eşîran zî sey Ermenîyan qir bikera.

‘Aşîrû ra vazenê nika ke teselîya xo,

Ma demenû ra gurete, meste bêro,

Halê sima zê halê hermenîyan o.

Kilame de tayê beşî estê ke seba fehmkardişê şîdetê qirkerdişî bes ê. Şayîr seba ke goşdarî, dîmenê qirkerdişê Dêrsimî sereyê xo de ganî bikerê, metaforê saco sûr şuxulnayo.

‘Dîna ma ser o kerda sozîya sûre.’

Hinî peynîya dinyaye seba merdimê ke Derî Laçîyî de yê ameya. Artêşî ke her hetî ra derdorê înan girewtê û xelasa înan nêmena. Yanî merg ra xelas çin o. Saco ke wexto beno sûr çîyê ke zereyê ey de yê pewjeno heta veşneno. Merdimê ke Derê Laçî de xo têde nimitêne û mergî ra xo pawitêne, hinî bîyo saco sûr ke bişîyêne çî hetî hewna zî merg ra nêxelisyayêne. Eke bikewtêne pêrodayîş do bi gule bimerdêne, eke seba xo nimitîşî bikewtêne şikeftan do bomba bivarayêne înan ser o, eke şerî cabiverdêne û Derê Laçîyî terk bikerdêne do bikewtêne destê eskeran ke derdora ûja girewtê. *‘Serênîya ma gureta, binênîya ma jîndan o’* Yanî her qede ê do bikewtêne zereyê no saco sûrî. Şayîr bêçarebîyayîşê ê merdiman bi metaforêko gelek xurt ardo ziwan.

‘Hên ke zûvînî qir keme, Çemê Munzurî cendegû-lesû ano’

Seke tîya ra zî dîyar o, her di terefî zî yewbînan ra gelek merdimî kiştî. Û Çemê Munzurî hinî nê cesedan kirşeno. Varyanto bîn a kilame de ke Dewrêş Babayî vata behsê keynekanê bakîreyan zî bîyo.

*‘Vanê: Çewres çêna bakira destê jubînî gureto,
Xo eştê çemê Muzurî’* (Çîçek, 2024a: 178)²²

Çewres keynayî seba ke nêkewê destê eskeran, mergî ra razî bîyê, destê yewbînan girewtê û xo eştê Çemê Munzurî. Yanî nê keynayî zî saco sûr ke do têde biveşê, bi xo weçinitê.

Ax Wayî Wayî

*Ax wayî wayî wayî wayî,
Lemine lemine lemine wayî
Aşîranê çêvesayenê bêrê tifong berzê,
Zalim kafîrê Qajî Pasayî,
Dardî we hîris û di padîsahî,
O ra têpiya sirê ard ve Qoçgîrîye,
Qozûn û Sey Rizayî.
Na zalim bî sevevê meyîtênê ma yê esmerî,
Çê Xidirê Alî, Uşênê Qereman Axayî,
Têde kowûnê Dêrsimî ra qir kerdî, qedênayî,
Lemine lemine axa û bavayî.
No çêvesaye çira nêverdo,
Nîyaz û qurvanê Qemerê Hemed Axayî.
Tirkû ostorî ardî berdî,
Serê Jêle ser o fîstî kayî.
Ewro de êndî mutajî non ra cê visayî.
Lemine lemine nîyaz û sa û peskes û rayî.*

*Ewro de qirtikî ser de yeno,
Leminê leminê çêfê çê Memed Axayî,
Bîyo sevevê ma, zalim o Avdile Usên Pasayî,*

²² No varyantê kilame, kîtabê Cemal Taş de zî bi nameyê Şêrê Dêsimî ca geno. (Taş, 2016-17, r.243)

Tayê kerdî peskes, Mistefa Kemalî rê rusnayî.
Aşîrêne çêvesayene,
Çê lazê Sowşen Axayî ma ra raver,
Kertê Avzere vesaye de rusnayî.
Azê ke pey de mendî surgin kerdî,
Qezû memleketû ra fetelnayî.
Ne laz ve pîra verdayî,
Ne maye ve çêna ra ne wa û birayî,
Pêro mazurênî û heşîrenî û,
Xerîvenî ra qir bî, qedîyayî.
Na dewa ma dewa çêverê tû ya,
Xizirê serê dengiz û deryayî,
Ti nêzû zonena Tuzik Bavayî,
Bava na qeşî rê kotî menda,
To çira sarê xo kerdê binê cilê şîyayî?
Aşîranê çêvesayene bêrê şêrê,
Dîyarê Harşîya vesayeye,
Lemine lemine tenga Memed û Mistefayî.
Qarşîyê dismenî de qonaxê sipeyî viraştî,
Axayê mi sima çutir caverdayî.
Xirava Heqî ya ke sima rê ame,
Sima çekî xo mîye ra kerdî eve xo dest,
Berdî Pilemurîya vesayîye de teslim kerdî, dayî.
Hala bêrê şêrê Tumê Gomê vesayî,
Lemine lemine melûlenî ya,
Hîrê xanunê Çê Dursin Axavî
Bêrê sêrê dîyarê Daxbegê vesayî,
Qir kerdî rêzê Çê Welê Kalî, ded û birarzayî.
Pancirasê vesayî de hefê mi bêro,
Nondayênîya Çê Îsmailê Silêman Axayî.
Hefê mi bêro pîl û qizê Çê Boz Axayî.
Askîrîgê vesayî de hefê mi bêro,
Kîstena Hiroxlu Axayî.

*Meçîya vesayîye de hefê mi bêro,
Xanê Çê Uşên Axayî.
Hala bêrê sêrê dîyarê Pardîya vesayîye,
Hefê mi bêro lazê Dewrêse Qemer Bavayî.
Mazra vesayîye de hefê mi bêro,
Domonûnê Çê Xidirê Îvîşî,
Hîrê rêzûnê Çê Hemêde Mistefayî.
Hîrê rêzûnê Çê Ferat Axayî.
Vilê Kewlê vesayî de,
Hefê mi bêro to Alîyê Keki.*

*Aşîrêne çêvesayêne Pilemurîya vesayîye de,
Vîst û di tenî qir kerdî.
Zonî na ro serê zerya Alî û Mistefayî.
Partê pangaloti ci ra guretî.
Cendegî dayî arê kerdî zerê zû xendekî,
Alîyê mi, Mistefayê mi, Îsmailê mi henî yo.
Nê bira no senê qanuno kor o, kutik o.
Na devr de wertê ma de no ro, ma rê vejîyo,
Veyvê di lazû jû kî pî yo,
Wertê ma de corû qe pîya nêvîyo.
Nê bira bira yê maye ma,
Heq de çêverê keşî nêkero,
Na raye qesasê Hermenî yo.
Leyê medaxî, topê kuraşî, qalivê savunî,
Keşî rê nasîv nêvîyo.
Ax lemine meyîte keşî nîyamo,
Verê çêverê keşî de tenasurî ser nêvîyo.
Dua ma ke Cenabê Heqî ra esta,
Îmza des û hot dugelû jû bo,
Jû rozê Anqara de,
Sarê nê gavurî ser o biqedîyo.*

Qese û qeyde: Hesenê Mexsî

Arêkerdox: Saît Bakşî (Seyîdê Kali)

Şeklo Peyên: Saît Bakşî (Seyîdê Kali) (Bakşî, 2019: 333-336)

Na kilame hem kîtabê Saît Bakşî de hem zî kîtabê Tornêcengiyî de ca gena. Na kilame de qirkerdişî, surgunî û halê şarî ser o agahîyê gelek girîng estê. Nameyê kes û axayê eşîrê ke ameyê kiştiş û nameyê keso ke serdarîya qirkerdişî kerdo heta nameyê keso ke fermanê qirkerdişî dayo rast bi rast ameyê vatiş. Na kilame behsê serebûtê ke verê qirkerdişî û badê ey ameyê meydan, kena.

Zalim kafîrê Qajî Pasayî,

Dardî we hîris û di padîsahî,

O ra têpiya sirê ard ve Qoçgîrîye,

Qozûn û Sey Rizayî.

Ma na beşa kilame ra zî vînenê ke şayîr, nameyê fermandarê qirkerdişî yanî serokê komara newe vato û seba ke sîstemê xo yo newe rono û astengê ke verê ey de yê werado çi kerdê ardo zîwan. Ewîl padîşahî dayo wera dima ra ra zî hêrîşê Dêrsimî ke seba sîstemê ey o newe asteng o, kerdo.

'Bîyo sevevê ma, zalim o Avdile Usên Pasayî,

Tayê kerdî peskes, Mistefa Kemalî rê rusnayî.'

Şayîr tîya de hewna rast bi rast nameyê fermandar û paşayo ke qirkerdişî de serdarê artêşî bîyo vato.

Kilame de merdimî û serokê eşîran ke ameyê qirkerdiş û şiklê qirbîyayîşê înan zî ca girewtê.

'Çê Xidirê Alî, Uşênê Qereman Axayî,'

'Nîyaz û qurvanê Qemerê Hemed Axayî.'

'Çê lazê Sowşen Axayî ma ra raver,'

'Lemine lemîne tenga Memed û Mistefayî.'

'Hîrê xanunê Çê Dursin Axavî

Bêrê sêrê dîyarê Daxbegê vesayî,

Qir kerdî rêzê Çê Welê Kalî, ded û birarzayî.'

'Nondayênîya Çê Îsmailê Silêman Axayî.

Hefê mi bêro pîl û qizê Çê Boz Axayî.'

'Kîstena Hiroxlu Axayî.'
'Xanê Çê Uşên Axayî.'
'Hefê mi bêro lazê Dewrêse Qemer Bavayî.'
'Domonûnê Çê Xidirê Îvîşî,
Hîrê rêzûnê Çê Hemêde Mistefayî.
Hîrê rêzûnê Çê Ferat Axayî.'
'Hefê mi bêro to Alîyê Kekî.'
'Alîyê mi, Mistefayê mi, Îsmailê mi henî yo'

Helbet nê nameyî hezaran ra têna nameyê çend kesan ê. Şayîr kilame de veng dano eşîrê ke hetê dewlete girewtê û hetkarîya eşîran yanî şarê xo nêameyê. Wexto ke veng dayo eşîran înan sey keyeveşayî biname kerdê û waştî ke wa bêrê û bibê şahîdê qirkerdişî û qirbîyayîyan. Eynî wextî de şayîrî, seba eşîrê ke çekê xo caverdayê û teslîmê dewlete kerdê, rexne kerdo. Şayîrî, kilame de behsê zîyaretan zî kerdo. Înan ra yew Zîyaretê Jêl o û o bîn zî Tuzik Bava yo. Bi goreyê şayîr, seba ke eskerê tirk bi astoranê xo şîyê serê koyê Jêlî, ziyaret hêrs bîyo. Coka Zîyaretê Jêl seba Dêrsimijan cayêko pîroz o û şarê uja bi astoran nêşîyêne serê koyî û kesê feqîrî ke uja ra nîyazî girewtêne, rizqê xo ra bîyê. Şayîr, kilame de gazîna Tuzik Bavayî keno. Coka Tuzik Bava bîyo şahîdê nê zulman la nêameyo hetkarîya înan. Ma kilame ra musenê ke ê eşîrê ke hetkarîya dewlete kerdê, badê qirkerdişî yan ameyê kiştîş yan zî surgun bîyê. Yanî dewlete eşîrê hêzdar ê Dêrsimî kerdê vila ke wa hewna serewenêdarê. Peynîya kilame de zî şayîr waştîşê xo ardo ziwan. Eger îmkân bîdiyo şarî do peynîya fermandarê qirkerdişî ke sey gawir biname kerdo, bîyarê.

Sahan

Xozati persena cade tomoşî
Heq adîr be Avdîla Pasay verdo
koto qerace mordeme pîlî
Sahan vano "Qedre cane xo bîzane
ma sero cerene qanune kafîrî"
Ax de biye biye, na be ma biye
Şahîne mî qoledexo gureto
şîyo basqîne alayîye

*Vano "Tersa mı sare mı ke talde kuyo
koune Dersimi de nêmano çêna u ceniye"
Ax ko romerdiyo bı heniyo
Esker nawo amo koye Dersimi muniyo
Sahan vano "Di sareyi viyarnay mı ra
jü ye Xanime wo, jü ye Alişer Efendi yo"
Şahane mı qolede xo gureto
şıyo geçe Koye Muziri
Vano "Lao bebexteni mekere
ma piya werdo qırbane Xıziri"
Aşiri merdena mı re qail nebene
Torne Babayi kerde imame seri
Xozati persena Qerexlan ra nato
Qanune Mistefa Kemali persena
çı çiyode bervato
Sahan vano "Laze Pırçoyi de misewre meso
Min u to cızıke zu maye lito"
Heqo ti keşi serde naye miyare
birayi sare birayi berdo çadire de roto
Şahane mı re efkar nebo
Heseni hefe to gureto
Ax de biye biye, Şahane mı biye
Şahane mı ke merdo nemerdo
şikiyo tılsıme Kırmancıye
Pane pane Şahane mı pane
Eskere Miste Kori amo ma qırrkeno
cigera mı pane!
Eskere Miste Kori amo ma qırrkeno
mecal cı mede pane!*

Areker u vatoz: Zılfi (Tornêcengi, 1992:76-77)

Na kilame kîtabê Cemal Taşî de zî ca gena (Taş, 202016-2017:224). Meseleya kilame her di kîtaban de zî ca girewta û manena yewbînan. Sahan Axa yan zî Şahan Axa, pîlê yanî axayê eşîra Bextêra bîyo. Verê Qirkerdişê Dêrsimî dewlete, Dêrsim de qerekolan virazêna û şarî ra zî wazena ke wa sîlahanê xo teslîm bikêre. Zafî eşîrî sîlahê xo teslîm kerdê ke mabênê înan de Uşen Axa ke embazê Sahan Axa bi, estbi. Badê teslîmkerdişê sîlahan eskerî şîyê keyeyê Uşen Axayî ke hinî sey terefgirê înan bi. Badê werdiş û şimitişê eskerî çim verdayê cinîyanê Uşen Axayî. Uşen Axa seba ke sîlehê xo teslîm kerd bi hinî bêhêz mendo û nêşkayo verê înan de vindero. Eskerî gelek îşkenceyê ey kerdê û badê şîyayîşê înan her di cinîyê Uşen Axa verê keyeyê xo de, xo darde kerdê (wîna fam beno ke eskerî dest eştê înan). Badê na mesele Sahan Axa û qolê ey hêrîşê qereqol kerdê û eskerî kiştê. Bi goreyê Sahanî, eskerî ewro dest eştê namusê Uşen Axa siba do bierzê o bînan, belkî namusê ey... Ey ra zî ganî şar namusê xo bipawo û verê înan de vindero. Dewlete bi Lajê Pirçoyî ke embazê Sahan o û Xidir ke dadî ra birayê Sahan o kewta têkilîye û her diyan anta hetê xo. Nê zî bi emrê dewlete Sahanî kiştê, sereyê ey cira kerdê û seba xelatgirewtîş, berdê û dayê dewlete (Tornêcengi, 1992: 78-79, Taş, 2023: 113-135).

Na kilame, seba fehmkerdişê serebûtan, xayintî û terefgirêwtîşê eşîran ê wextê qirkerdişî numuneyêka gelek muhîm a. Kilame sey anonîm êsena coka her di çimeyan de zî nameyê vatox yan zî arêkerdox ameyê nîşandayîş la nameyê şayîrê kilame nêameyo dayîş.

‘Eskere Miste Kori amo ma qırkeno’

‘Qanune Mistefa Kemali persena çî çiyode bervato’

Nê beşanê kilame ra zî ma vînenê ke şayîr hem rast bi rast nameyê serokkomare dewlete dayo hem zî nîyetê ey yanî fermana ke ey veta rast bi rast ardo ziwan.

‘Heq adır be Avdila Pasay verdo’

Kilame de nameyê General Abdullah Alpdoğanî ke qirkerdişî de ca girewto zî derbas beno. Tornêcengiyî dîyar kerdo ke general, Dêrsim de sey Qesabê Dêrsimî (Tornêcengi, 1992:77) ameyo binamekerdiş û şînasnayîş. Şayîr di beşane kilame de qesebbîyayîşê ey ke hinî tesîrê xo şarê Dêrsim ser o zî kerdo û şar zî hinî sey ey qesebtîye kerdê nîşan dayo.

‘Sahan vano "Di sareyi viyarnay mı ra

jü ye Xanime wo, jü ye Alişer Efendi yo”’

‘birayi sare birayi berdo çadire de roto’

Çi heyf ke şarê Dêrsimî ke wextê qirkerdişî de terefgirê dewlete biyê, biyê hemparê qirkerdişî û gelek zilmê şarê xo kerdê. Elîşêr û Zarîfe Xanime ke qirkerdişê Qoçgîrî ra xelisyabî û remabî Dêrsimî, tîya de bi destê merdimê xo ke terefgirê dewlete biyê ameyê kiştîş û sereyê înan zî ameyê cirakerdiş û seba xelatgirewtîşî dîyayê dewlete (Zazaki.net, 2009). Kilame de behsê serecirakerdişê sereyê her diyan û Sahan biyo. Seke ma corî de behs ci kerd bira û embazê Sahanî ey kiştê. Şayîrî, bi fekê Sahanî vengê embaz û birayê ey kerdo û seba ke înan îxanetê Sahan kerdê, înan rexne kerdo.

‘Vano "Lao bebexteni mekere

ma piya werdo qirbane Xizirî"’

‘Sahan vano "Laze Pırçoyi de misewre meso

Min u to cızıke zu maye lito"’

Wexto ke dewlete hêrişê Dêrsimî kerda û şarê uja hêdî hêdî biyo bawermendê dewlete û sîlehê xo teslîmê dewlete kerdo, eşîrê ke nêwaştêne teslîm bibê û hemverê dewlete de vinderê, Qurbana Xizirî²³ serebîrnayo û ser o sond wendo. Şayîrî na beşa corin de behsê no sondî kerdo. Birayê Sahanî ke kiştîşê Sahanî de ca girewto hewna hetê şayîrî ra ameyo rexnekerdiş ke ê çiçikê dayêke ra şit limitê yanî bira yê. Na kilame zilmê ke Dêrsimî de ameyê kerdiş û îxanetê ke ameyê meydan rast bi rast ramojnena goşdaran.

Meberve Pitê Mi Meberve!

Dûri ra dûri venge tîfango yeno

Pite mı newes o cızık neceno

Meberve pite mı meberve

Dısmen bervise to hesneno!

Dar u kemer deziya mı ver veseno

Qulva tariye de qe sodır nebena

Meberve pite mı meberve

Dısmen bervise to hesneno!

²³ Seba Qurbana Xizirî ser o agahîyê zêde biewnê: Çem (2010, : 41-50.)

*Ax lemune biye biye
Pite mın e çewreşi re biye
Zalimi pile ma qırkerde
Qıze ma fişt lona tariye
Vaji vaji eve heşiriye vaji
Na tari de çina çileka qaji
Veng ro pite mı birriyo
Oli ine re ki meverdo jüye aji*

Areker: Hawar Tornecengi (Tornêcengi, 1992:160)

Tornêcengî, îzehê na kilame de behsê meselêke kerdo. Wextê qırkerdişî de şarê Dêrsimî ke xo eskeran ra xelisnayo û remayo, xo şikeftan de nimito. Esker û mîlîsî ke gêrayê şarî, înan koca de dîyê uja de kiştê. Yeno zanayîş ke keynaya serokkomarê dewlete bi teyareye Dêrsimî û şikeftê ke eskerî nêşkayê xo biresnê ci bomba kerdê. Na kilame zî behsê şikefte de xonimitişê cinîyêke û gerguşê (bebek) aye keno. Tornêcengiye kîtabê xo de dîyar kerdo ke gerguşêk şikefte de dest bi bermayîş kerdo. Dadiya gerguşî nêşkaya gerguşî vindarna, bawê gerguşî zî seba ke merdimê ke xo şikefte de nimitê nêyerê vînayîş, gerguşî berdo xorinîya şikefte de fetisnayo. Badê biryayîşê vengê gerguşî, dadî û merdimê bîn zî şîyê gerguşî ser o û bermayê. Na kilame zî na mesele ser o ameya vatiş (e.b. 1992:162).

Ma kilame ra bêçareyîya şarê Dêrsimî vînenê. Coka bawêkî seba şaro ke xo nimito nêyero vînayîş û kiştiş, gerguşê xo fetisnayo û şaro ke şikefte de xo nimito, seba ke nêyerê vînayîş hemverê kiştişî de nêvinderto, nêşkayo vindero. Kilame, bi zewta dadîya gerguşî qedîyena. A Homa ra wazena ke zî no dejî biacê.

Kilama Xelîl Begî

*Da mîro mîro bêbexto mîro
Way mîro mîro xayîno mîro
Bêbextîne meke dismenê to Xizir o,
Xayîn çixa ke bikino,
Rozê eve xo gineno piro,
Memê Îlyaşî çekî girê dê,
Kîstena Xelîl Begê mi rê fetelîno,*

*Bira urze xo têrapîse,
Dikî veng danê, sodir o.*

*Feme, Feme Xelîl Begê mi weke.
Xelîl Begê mi şîyo bîyo meyman,
Meymanê memurê sola koreke.
Emîna Xanima, waye xevere rusna,
Vana: "Memur, Xelîl Begê mi yeno,
Ti ve Heq kena, uza elger meke.
Bêbextê mîrî Xelîl Begê mi rê,
Kerda duvara û deke,
Memê Îlyasî, Xelîl Begê mi ser o,
Kerda hasrete, kardî û çeke."
Vana: "Memê Îlyas bêbextênî meke.
Veng ro Camêrdî ke,
Sima çekê birayê mi cidenê, xo rê bidîyêne,
Kam bîyêne vosno qer, kam bîyêne voreke."
Way mîro mîro bêbextênî meke.*

*Feme, Feme, Xelîl Begê mi henî yo.
Ostorê Xelîl Begê mi na wo yeno,
Şûvarîye serê xo po nîyo.
Va ke: "Ostor, şûvarîye serê to kuyo?"
Va ke: "Çê zalimê mîrî de meser bîyo."
"Mi nêzona ke birayê mi şîyo,
Sola koreke de kîşîyo.
Mîro, adire Olî ve çê to kuyo.
Qemîsê Xelîl Begê mi meve, misayîvê tû yo,
Axir wertê sima de esto Îkrarê Elî yo.
Xezna çê Şowşen Begî zaf ê
Heq zalimê mîrî vîr a şîyo.
Xelîl Begê mi mekîse, xanî ser o jû yo.
Way mîro mîro bextê to birijîyo."*

*Feme Feme Xelîl Begê mi cad o.
Ostorê Xelîl Begê mi bonce tever,
Meraxlî yo, cinîso rado,
Bezna xu ya rindeke reyna,
Postîya ostorê kimetî ser o tado.
Miro, Hegi roza ke dato cira cemê ma do.
To Xelîl Begê mi do kîstene,
Ci ra çîn o domon û evlado.
Birayê mi ke kîşîyo, nêkîşîyo,
Çêverê odû-qonaxû,
Ondera Feme de kilît kerdo, cado.
Wayî mîro mîro Heq naye to rê nêverdo.*

*Feme Feme Xelîl Begê mi sono cêrd o.
Xelîl Begê mi şîyo Mamaxatûne,
Hona newe rîyê xo terdo.
Zalimê Mirî, Xelîl Begê mi qan kerdo,
Berdo Baxira Sipîye ser o,
Pîya sondê Heqî werdo.
Kamî ke sondê Heqî sikito,
Heq naye ci rê nêverdo.
Bêbextê mîrî birayê mi berdo,
Sola koreke de simsêr kerdo.
To, Xelîl Begê mi do kîstene,
Çêverê odû-qonaxû Feme de zerze kerdo,
Ax mîro mîro Heq naye to rê nêverdo.*

*Feme Feme Xelîl Begê mi kemer o, ris o,
Ostorê Xelîl Begê mi bonce tever,
Meraxlî yo, helmê ciniso.
Zenê Ostorê Kimetî zern o, gumuş o.
Xelîl Begê mi ve xo zerno xalîs o.*

Kila Olî ve çê mîrî ra nîso.
Mordem çutir dano kîstene,
Mordemê nîyanênî, komû-meclîsû.
Ax mîro mîro bêbexto mîro
Mordem çutir dano kîstene,
Mordeme nîyanênî, komû-meclîsû.
Feme Feme mîrê mi sonê kaşî
Evro berjînê Xelîl Begê mi de no ro,
Qalivê savînî û topê kuraşî.
Emîna Xanime, waye vana:
"Qomo, camêrdî daîma mirenê,
Mi hefê birayê xo nêgureto,
Bîne wayîrê merax û taşî.
No derd mi de bêro binê hardê Devrêşî."
Vano: "Waye to rê merax mevone,
Yîne eve bêbextênî day kîştene,
Nêçê axa û xortê bornê başî."
Bêbextê mîrî, Xelîl Begê mi do kîstene
Kerdo qolindê Memê Îlyaşî.

Qese qeyde: Şaîr Sey Qajî

Arêkerdox: Saît Bakşî (Seyîdê Kali

Şeklo Peyên: Saît Bakşî (Seyîdê Kalî) (Bakşî, 2019:156-159

Seba ke ma beşa şayîrî de behsê na kilame û şayîrê kilame kerdo, ma tîya de zêdêr ser o nêvindenê. Na kilame, şerê mabênê eşîran ser o, bi hetê Sey Qajîyî ameya vatiş. Ma îzehê Bakşîyî yo kilame ra vînenê ke Xelîl Beg semedê hêsûdiye ameyo kîştîş. Heyder Beg o qeymeqamê Pilemûrîye û Xelîl Begî pênêkerdê û Heyder Begî çim verdayo dewa Feme ke dewa Xelîl Begî ya. Heyder Begî waştî ke Xelîl Begî bikişo û destê ey ra dewe bigiro. La seba ke Xelîl Beg merdimêko bîaqil bîyo û qet nêkewto dafa ey. Heyder Begî zî seba ke şikê Xelîl Begî orte ra rakero, merdimî estê orte ke wa mabênê înan de aşitî virazê. Pîya vejîyayê zîyaretê Koyê Baxirî û uja de qurban dayê û bîyê misayîbê yewbînan. La hewna zî Heyder Begî fikrê kîştîşê ey

canêverdo û peynî de Xelîl Begî bi destê Memê Îlyâşî ke nameyê ey kilame de zî derbas bîyo, dayo kıştış. Seba ke Xelîl Beg meymânê Memê Îlyâşîyî bîyo û Xelîl Begî bawerîya xo bi mêmândarê xo ardo, çekê ey cayê ey de nêbîyê coka ey çekê xo cavêrdayê û bi hêrîşê Memê Îlyâşî ameyo kıştış (Bakşî, 2019: 154-156).

Na kilame, hem meseleya Xelîl Begî pêşkêşê goşdaran kerda hem zî nîşanê ma daya ke axayê eşîranê ê wextan senîn semedê hukmkerdişî yewbînan kıştê. Ma nêzanê ke badê Xelîl Begî kesê bînî zî ameyê kıştış yan nê. Sey Qajîyî şayîrtîya xo na kilame de nîşan daya û kilame de sere ra heta peynî, serebûte ardo ziwan û goşdarî zî kerdê şahîdê ê rojan û ê şeran.

2.1.2. Kilamê Eşqî

Şayîrî, kilamanê eşqî seba waştîyanê xo, keyneyanê rindan yan zî têna seba rindîye vatê. Kirmanckî de zî gelek kilamê eşqî ameyê vatiş. Nê kilaman ra tayê sey anonîm êsenê tayan de zî vatoxî yanî şayîrê înan dîyar ê.

Çimeyê sereke ê eşq û evine cinî ya. No hem hesret o hem zî erzû û waştîşêk o. Destpêka estbîyayîşê merdimatî ra heta rojê ma, no hesret û têkilî, bi şiklê erênî yan zî nêyînî aver şîyo û wîna dewam kerdo. Berhemanê eşq û evine de cinî timûtim ver de ya. Berhemê evine de cinî, eşq, heskerdiş û waştî ya. Hesrete nê her hîrê çekûyan ana têhet. Eke hesret çîn bo, îmkân çîn o ke nê her hîrê unsûrê bêrê têhet (Bakşî, 2019: 393).

Wexto ke ma ewnîyenê kilamanê Kirmanckî ra ma vînenê ke şayîrê eşqî o tewr namdar bêguman Sa Heyder o. “Dêrsim de Sey Qajî çiqas hosteyê kilamanê dejin û hîsdaran o, Sa Heyder zî hinde hosteyê kilamanê eşq û heskerdişî yo. O tarîxê Dêrsimî de bi kilamanê xo yê eşq û heskerdişî, bêguman tewr namdar o” (e.b. 2019: 33) Seke ma corî de zî dîyar kerd, Sa Heyder şagirdê Sey Qajîyî bîyo la sey hosteyê xo kilamê dejin yanî şîwareyî nêvatê û kilamê eşqî vatê. Sa Heyder kilama xo ya ‘Canî Canî’ de dîyar kerdo ke ey se û yew kilamî vatê.

Defter no ro gonulû ez biwanî.

Derde zerrî yo butu min û to rê

Benê name û nîşanî.

Mi seveta gonulû se û zû kilamî vatê

Kerdê tamamî. (e.b. 2019: 407)

Çi heyf ke nê se û yew kilaman ra ke Sa Heyder bi xo afirnayê, gelek tay kilamê ey resayê rojê ma. Beno ke ê kilamê ke sey anonîm êsenê ra zî zafî ê Sa Heyderî yê. Çîyo ke ma zanê Sa Heyderî, kilamê şer û şîwareyî nêvatê û rîyê xo açarnayo babeta eşqî ver o. Bakşî, berhemê xo de vateyê Yusuf Karagülî o ke Sa Heyderî ser o hewilnayo ma û ma vînenê ke Yusuf Karagülî, Sa Heyderî sey Karacaoğlanî dîyo (e.b. 2019: 394).

Sey temayê eşq, tebîet, xerîbiye, xurbet, kokimî, feqirî, cîyayî, hesret, merg ‘rindî’ û ‘şiklê rindî’ zî mabênê şîranê Karacaoğlanî de cayêko girîng girewtê û bi hostetî ameyê şuxulnayîş. Karacaoğlan, rindanê xo tebîetî ra, derdora ke têde cuyeno ra, têkilîya komelî ra cîya nêdepişneno. Bi înan, şîranê xo de gijikê, rîyê, bîrûyê, bijangê, çimê, fekê, pîrnika, dinanê, çareyê, vereka, sîneyê, destê, linga, paşnaya û bejna rindan ser o bidetay teswîr û teşbîhanê hêzdar keno (Altun, 2007: 218).

Sa Heyder zî kilamanê xo de behsê rindekîya waştîye yan zî keynekan keno. Kilama Canî Canî de seba ke rindekîya waştîya ey bêra fehmkerdîş bi gelek çîyanê erjayan mîsalan dano yanî teswîr keno.

Er, xebata xo de ya ke Karacaoğlan ser o kerda, Karacaoğlan û awirê ey ê eşqî ser o wîna vato:

Karacaoğlan ke rindî û eşq zerreya na dinya de manadar vînenê, bi goreyê ey merdimî seba heskerdiş û sînîyayîş ameyê na dinyaye. Heskerdiş, seba manadayîşê dinyaye krîtero muhîm o. Ganî Karacaoğlan ke rindî û rindeyan bi nê sifetan teswîr keno ra nêyero pawekerdîşê têna heskerdişê rindekêk çünke eşq baqî, waştî fanî ya” (Er, 2020: 189-190).

Ma no vate ra fehm kenê ke Karacaoğlan kilamanê xo de bi eşqo fanî waştî ke bi hawayêko nimitkî goşdaran rê behsê eşqo baqî zî bikero. Er dewam keno û bala ma anceno hetêko bîn a kilamanê Karacaoğlanî.

Bîla ey Karacaoğlan eksê Yunus Emre, Mevlana ûsn, wazeno ke destê xo pano zilfê waştîya xo depîşo, seba ke bikewo verarê aye, bikewo şiklê boye û bibo gul: seba ke bi waştîya xo ya qelew bigiro, bikewo şiklê hêlî: seba ke waştîya xo her tim bivîno û gewa aye de mesken bigiro, bibo mîlçik: seba ke bipîşyo mîyaneya aye, bibo kemero zerrîn: seba ke pîya rakewê, bibo doşek: seba ke destpanayîşê gijikê aye, bibo va: seba ke adirganê aye de biveşo, bibo kolî: heta seba ke aye ra qet cîya nêkewo, bibo şanêka bedenê aye (e.m. 2020: 190).

Karacaoğlan, waştö ke her çi qede bo zî xo biresno waştîye. Seke mîsala Karacaoğlan de zî êseno, kilamanê eşqî de erotîzm zî cayê xo rey-rey bi hawayêko nimitkî rey-rey zî rastbirast girewto. Helbet na rewşe kilamanê Kirmanckî de zî esto û şayîrî kilamanê xo de zaf hetan ra cinîyî sey objeyêka erotîzm nîşan dayê.

Her şayîr, sewbîn yew hîsê komelê xo ke têde cuyeno nîşan dano, vejeno meydan. Sewbîna zî ameyo vînayîş ke şayîrî, eşq, evine, heskerdiş û erotîzmî ke cuya merdîman de muhîm a û hewcedarîyê tewr bingeş û ganîyîya a merdîman a, bi xeyalê erotizmî kenê tîmîyan.. Tayê kilaman de eşq û badê ci xeyalê erotîk rey-rey bi hawayêko eşkera, rey-rey zî bi hawayêko nimitkî vajîyayê. Wexto ke kilamê şayîran, bi taybetî ê eşqî yenê wekenitiş, merdim rastê unsûrê erotîkî yeno, bitaybetî nê kilaman de sîneyê/çiçikê (sîne, memik, çije, pêşîr) cinîye û taybetîyê lêşê cinîya ke yena heskerdiş karakterize benê. Na rewşe, şiklê afirnayîşê pornografîk ra dûr vajîyenê û tayê wextan seke awanîya tebîî ya lêşî, bi hawayêko bêşerm kilaman de ca genê (Aksoy & Benek, 2019: 166-167).

Ma kilamanê eşqî de rastê erotîzmî yenê. Şayîrî, kilaman de seba ke pesna rindekîya waştîya xo bikerê, bi gelek çîyan teswîr kerdê û mîsaleyî dayê. Rey-rey waştîyî sey çiçeke ke wisar de newe vil dayê teswîr kerdê rey-rey zî rast bi rast behsê gerdan û rîyê aye kerdê. Ma kilamanê Sa Heyderî de rastê erotîzm yenê.

*“gozagûnê gerdanê şîşî (sipî) rake
Heto zû mezdan (mecîdiye) o
Heto zû çeregan (çeyrek) o
Ez xo rê tey nîyadano” (Bakşı, 2019: 406)²⁴*

*Vana: “Lawo gozaga gerdene şîşî, êre
Tî ra reyna xo rê sarê ro ser ne.” (e.b. 2019: 435)²⁵*

*Xo rê xojîyê hardê Padîşay vo kîvara mi ser a fetelîye.
Comêrdî²⁶ zû Gula rusna wertê Kirmancîye.
Erê ti rindêk a, rindekade soretlîye,
Cayê min û xo berê kosê oda de rafîye.*

²⁴ Kilama Canî Canî ra.

²⁵ Kilama Erê ez Heyranê To Canike ra.

²⁶ Comêrd: Homa.

Bê leye mi de rose zê çila rostîye.
Sirota to vesena zê zernê panga Osmanîye.
Heq beno Heqê mi ti yena hardê Hesên Qajîye.
Kume têvirare zê zama û veyvika newîye.
Saltanatê ramemê zê Padişah û Sultanîye (e.b. 2019: 435).²⁷

Seke na beşa kilama corîn ra zî dîyar beno şayîr, gelek pesna waştîya xo daya û aye sey çîyê bierja yê wextê xo nîşan dayo. Waştîya xo hinde biqîmet û bierja vînenî ke Homa bi afirnayîşê aye xelatêke dayo welatê Kirmancîye û erdê padişahî. Eynî wextî de ma kilame de rastê şopanê erotîzmî zî yenê. Şayîr rastbirast vengê waştîya xo dano û wazeno bi aye bireso miradê xo û wazeno waştîya xo îkna bikero ke eger biresê miradê xo nê do bibê sey padişah û sultane.

Melem Ti Ya

Melem ti ya ti ya, ro û cana mi ti ya
Tijya sodirî ya, hona newe vejîya.
Çiçega verê vora, veyvika newî ya,
Pol-pol kerdî ya, zaranca neqeşîyayî ya,
Gerdenê vilî ya, beşlîyê hermî ya,
Fira zonî ya, kemerê mîyanî ya,
Estûna zerrî ya, qeweta bojî ya,
Puşîya namlî ya, newe vejîya,
Rostya çimî ya, aqilê sarî ya,
Xojîve hardê dewrêşî vo ke sera fetelîya,

Erê ti ya, ti ya, melema mi ti ya,

²⁷ Kilama Bava Kazimê Sey Hesênê Dewrêşî a Gula Baxû ra.

Şûne qurvetîye ti hewnê xo de dîya,

Bêbextênî meke çor rojî cêncî ya,

Qurbanê asmênê kewî vîne ke,

Binê xo de rindîya to dîya.

Qarana sima cênû zaf giran a,

Ti têde werîya, qedîya.

Zerya min a bele to rê hencerîya

"Lawo to rê merax mevone,

Ewro sewa yenî ya, axreta ma jû ya."

Sima rê ke xiravin a, mi rê najlu ya.

Melem ti ya, ti ya, ro û cana mi ti ya,

Dîyar de vejûne şêmûge ser o ronîştî ya,

Şûne çê rowa xo, Melema mi çê de nîya,

Mi va: "Der û cîran, Melema mi kata şîya?"

Va ke: "Cênî şîyê jîyare a kî tey şîya.

Niyaz poto berdo, to rê duacî ya."

Mi va: "No kelê rowa min o, destê dave nisto to ra."

Kemera lozino ro mi kelê xo birna,

Cênî vejyayî ameyî Melema mi tê çîn a.

A deqa sarê mi çerexîya ginûne waro,

Didonê min o jû sikîya, jû lewîya.

Melem ti ya, ti ya, ro û cana mi ti ya,

Şûne leyê qadî û mûftî, mi va: "Heqa mi ku ya?"

Va ke: "Awo ke raya cênîye ra sono, heqa deyî çînî ya."

Duzme ra qersune vete, mi va: "Na heqa canê tu ya."

Şûne leyê keşîşî mi va: "Ti Hermenî ya!"

Kitav ard na ro, pelge ve pelge dêm dîya.

Pelga verîne dêm de va ke: "Heqa to çînî ya."

Mi dest berd kesikê xo, mejdîyayê vejî,

Mi kerd binê zonî ra, o binê lewû ra huya.

Pelga bîne dêm de va ke: "Jûya beznê barî ya,

Porekez a, rîyesipî ya, heqa canê tu ya."

Mi va: "Êndî na dîna de mi rê merdene çînî ya."

Melem rind a, rind a, ro û cana mi rind a

Ti rinda rindûn a, sermîyana çêwûn a,

Zeyîya hot perûn a, waya hot birawûn a.

Sekerê çarşûn a, hemgenê barsûn a,

Des û di samî germîya Îmamûn a,

Comêrdî virasta fîsta ra rîyê dîna.

Hardê pasayî girs o, xo rê ser a fetelîna,

Fenera qonaxûn a, peskira cevê xortûn a.

Bervenû, nêbervenû guna mi ver nêkuna.

Çênê ti binê na guna ra çutir vejîna.

Rinda zê to ke yê mi vo mi rê merdene çîn a.

Qese û qeyde: Sayder (Seycan)

Arêkerdox: Saît Bakşî (Seyîdê Kali)

Şeklo Peyên: Saît Bakşî (Seyîdê Kali) (Bakşî, 2019:25-26)

Na kilame ya Sa Heyderî ya ke rojê ma de zî beşêka kilame bi sayeyê hunermendanê sey Erdoğan Emir û Mikail Aslan ameya vatiş. Seke ma behs ci kerdbî

Sa Heyder şayîrê eşqî yo û bi goreyê ey se û yew kilamî afirnayê. na kilame zî kilamanê ey ra yew a.

Şayîr, sereyê kilame ra heta peynîye wesfê waştî yan zî cinîya ke têra hes kerdo dayê. Beşa yewin a kilame de, waştîya xo sey tîje, çîçega verê vewre, zarenca neqeşîyaye û sîleho ke erzîyeno kiftî ser o-eke ma bi goreyê wextê verînan bifikirîyê, ê wextan de sîlehî seba ramoynayîşê şerwantîya mêrikan gelek sembolik o- dîyo. Beşanê bînan de zî şayîr bi goreyê xo bi çîyanê erjayîyan, hewna rindî û delalbîyayîşê waştîya xo teswîr kerdo.

Sa Heyderî, çîyê riyê dinyaye ra wetêr, seba ke rindîya waştîya xo û eşqê xo bîyaro ziwan, çîyê mibarekan zî beşdarê kilama xo kerdê.

‘Xojîve hardê dewrêşî vo ke sera fetelîya’

Tîya de şayîr, erd sey mibarek ramoynayo û seba ke waştîya ey erdî ser o fetelîyena, ey bi şens dîyo. Coka waştîya ey hinde biqîmet a ke erd bi fetelîyayîşê aye bîyo şa.

‘Des û di samî germîya Îmamûn a’

Şayîr, na beşe de zî dîyar kerda ke waştîya ey seba erjayîya xo, eşkena diwês rojî biba germîya (aşure) îmaman. Coka kes aye ra eciz nêbeno. Waştîya xo sey germîye vînenno ke seba Elewîyan werêka muhîm a. Badê rojeyê Diwês Îmaman, şarî germiye pewjeno. Esasî de no pewtişê germiye, şîngirêdayîşêk o. Coka no roje seba vîrrardişê Kerbelaye û têşanmendişê Hz. Huseyîn û merdîmanê ey yeno girewtîş (Çem, 2010: 64-65). Şayîr bi na cumleye, têkilîya waştîya xo bi çîyanê pîroz ronayo. Yanî waştîya ey zî seba şayîrî pîroz a. Bîla no, şayîr kilame de dîyar kerdo ke waştîya ey niyaz pewto û şîya zîyaret ser o. Wînasî şayîr, waştî û bi kerdene aye, edet û bawerîya Elewîyan ser o zî goşdaran kerdo hayîdar.

Şayîr, bi na kilama xo ke têde gelek wesifnayîşê waştîya xo kerdo û bi kilamanê xo yê bînan²⁸ nîşanê ma dayo ke o babeta eşqî ser o gelek serkewte yo. Sayîrî, seke na

²⁸ Ma seba ke kilama eşqî rê numuneyêk ba têna kilamêka şayîr nîşan da, seba kilamanê Sa Heyder bw. kîtabanê Bakşî û Cengiz ra.

kilame de waştîya xo bi çîyanê erjayeyan teswîr kerdo, kilamê xo ê Canî Canî, Xezal û ê bînan de zî bi eynî terz teswîrê xo kerdê.

Bi wextî varyantê kilaman esasî heme berhemanê folklorik vejîyenê meydan. Semedê nênuştîşê berhemê orjînal yan zî sewbîn mintiqayan de vatişê şayîranê bi terz û hawayê xo ûsn çîyî benê sebebê vejîyayîşê varyantanê neweyan. Varyantê na kilame kîtabê Cemal Taşî yo Kilamê Kirmanciyê de zî ca gena (Taş, 2016-17: 198). Babet û zafî beşê her di kilaman bimanê yewbînan zî tayê beşan de ferqê înan estê. Zeynel Kahramanî (Zeynel Kahraman - Topic, 2014) zî na kilame vata la ma nêzanê ke no şiklê vatişê Kahraman û Sa Heyderî eynî yê yan nê. Beno ke Kahramanî bi terzê xo û newe ra kilame şîrove kerdo.

2.1.3. Kilamê Bawerîyê/Dînî

Kilamê dînî ê kilam ê ke wextê îbadetî de yenê vatiş. Nê kilamî, esasî de şîr ê û bi hawayê melodîk ke bi goreyê komelê xo şikl genê û reyna bi goreyê cayo ke têde yenê vatiş, taybetîyê xo estê. Namekerdişê nê kilaman bi goreyê şikl û awazê xo benê. Mesela, îlahî: şîrê ke fikrê dînî û îlahî şamîl kenê²⁹ û hetê şaîranê mutasavvifan yenê nuştîş û vatiş. Şîrê ke ameyê nuştîş wextê ayînan de bi hawayêko melodîk yenê vatiş (*ÎLÂHÎ - TDV İslâm Ansiklopedisi*, n.d.).

Muzîkê kirmancanê sunîyan de, seba muzîkê dînî cîyayîyêk çîn o. Çünke dîn xora diyarderê muhîm o muzîk o. Eynî wext de seba temayanê, vîrîardişê eşqê îlahî, heskerdişê pexemberî, heskerdişê Alî (Ehl-î) Beyd, muhebetê ewlîya û ruknanê dînî musîqîyêk zî esto. Qesîdeyî, îlahîyî, mewlîdî û beydî zî înan ra yê (Beltekin, 2019: 241).

La seba ke şayîrê ke xebata ma de cagirewtê exlebê înan Elewî yê, îlahî ra zêdêr gulbangî do bibê babetê ma. Gulbangî dua yê û ceman de yenê vatiş. Kük, xebata xo de a ke gulbangan ser o kerdo, pênasê gulbangan û tewirê înan ser o zî gelek agahîyî dayê. Kükî, gelek nuştekarî ra pênasê gulbangan nişan dayo û ma zî do înan bihewilnê.

Îlahî û duayî yê ke wextê verînan de, tekkeyan de, wextê ayînan de, wextê merasîmanê muayen ê serayan de bi vengêko berz û pîya ameyêne wendiş... Duayê ke taybetîyê terîqatê Bektaşîyan nîşan danê û bi vengêko berz yenê wendiş... Gulbangî: dawetê gule,

²⁹ Îhtîwakerdiş, kapsam.

eşqî, heskerdişî kenê û komkerdişê înan ê, vengdayîşê cemî yê...Duayê taybet ê ke merasîmê rayir (yol) û terîqatan de bi vengêko berz yenê wendiş, lakaveyî³⁰ yê...Nameyo ke dîyayo: waştîş û duayê ke hetê rayberanê bawerîya Elewî-Bektaşî ra rîtuêl û ayînanê xo de yenê kerdiş. Seba ke waştîşê xo biresnê Homa yenê kerdiş û seba no armanc rayberêk xizmetkar û kesêk ke girêdayîyê ey o, esto... (Kük, 2021:: 28-31).

Her çiqas ê duayê ke ceman de yenê vatiş sey gulbang bêrê namekerdiş zî tewirê nê duayan estê û bi goreyê wext û tewirê kombîyayîş yenê vatiş. Mutlu Canî xebata xo de tewiranê gulban û duayan ke ceman de yenê vatiş ser o gelek agahîyî dayê. Ma zî do xebata ey ra nê tewirê ke pênas kerdê nîşan bidê.

Deyîş (vatiş): muzîk û edebîyatê Elewîyan de mabênê tewiran de ke tewr zaf yenê şuxulnayîş o û seke babetê dînî ser o yê wîna babetê bîla dînî de zî no tewir gelek yeno şuxulnayîş. Muzîkê şarî yo tirkî de, bi gelemperî bi terzê dîyalogî yê ke nê şîîr û muzîkî bi hetê babete ra serbest ê. La muzîkê Elewî-Bektaşîyan de, nameyê şîîr û muzîk ê ke zafêr behsê prensip, bawerî û felsefeya terîqet kenê, cuya rojane bi goreyê felsefeya tesewifî teswîr kenê û musner ê. Nefes: nefes, Elewî û Bektaşîya Dewijî de hemverê deyişan (vatişan) de yenê vînayîş û cematan de bi awaz û bê awaz, bi tembûr û bê tembûr yenê vatiş. Nê şîîrî, bi gelemperî ayînanê ceman de yan zî sifreyê muhabetî de yenê wendiş la temamê înan nêameyê bestekerdîş. Ê ke ameyê bestekerdîş nameyê ‘Nefes’ girewtê, ê ke nêameyê bestekerdîş zî nameyê ‘Nutiq’ girewtê. Duvaz Îmam (Duvaz- Duvazdeh Îmam- Duvaz-i Îmam): yenê manayo Diwês Îmam û şîîr û muzîkê ke înan de nameyê diwês îmaman derbas benê. No tewiro şîîr û muzîk, muzîkê bingeyin o ceman ra yo, hem bi şîîr hem zî bi şîîr muzîkî mabênê qalibanê tewiran de cayê xo genê. Diwês Îmamî, ceman de herinda duayan de ca genê û beşan de ke hetê dînî ra muhîm ê (badê nimajê helqa û ayînê îqrar de) zafêr hîrê rey têdima vajîyenê. Mîraçname/mîracîye: tewirê şîîrî û muzîkî o ke babeta ey, badê agerayîşê Mîraçî o Hz. Muhamed kombîyayîşê ey bi Hz. Alî o Meclîsê Çewresan a. Mersîye (şîware): tewiro şîîrî û muzîkî yo ke taybetîyê şîwareyî têde estê û rayberê Elewî-Bektaşîyan û zafêr zî îmamê hîrêyin o Hz. Huseyîn ser o yo (Can, 2014).

³⁰ Lawayî.

Elewîyan de muzîk cayêko gelek girîng geno. Coka wextê îbadetî de muzîk yeno cenitîş û ey ra zî muzîk, cu û bawerîya Elewîyan de wextanê kanan ra heta rojê ma berdewama estena xo keno.

Dêrsim de muzîk, sey rîtuêlo dînî cayê xo girewto, sey rayiro yegane ameyo vînayîş ke bi ey, merdim bi tebîetî û bi Homaî beno yew, tayê ayînanê zîkr û semahan de sey wasiteya pakbîyayîş ameyo vînayîş. Dêrsim-Kaniye ke îslam û bawerîyê sey ey nêşkayê biresê ci, bawerîyê verîn û toreyî zafî rey sey xo mendê. Eke muzîkê îtîkat ê Dêrsim û îlahî û Yaştê Zerduştî bêrê pêveronayîş, yeno vînayîş ke çiqas manenê yewbînan. Ma hinde vajê ke, hema rojê ma de derwîşê Dêrsimîjî ke wexto ke Homa rê duayan kenê, bi tembûran îlahîyan vanê û xo ra şînê. Hinde coş benê ke yan kewenê semayêka lezkanî yan zî kewenê adiro ke kuçike de yo (Cafrande.org, 2010).

Ma vateyê Mîkaîl Aslanî ra zî fehm kenê ke tesîrê muzîkî, îbadetê Elewîyan ser o gelek o. Seke ma beşa enstrumanan de behsê muhîmîya tembûrî ya cuya Dêrsimîjan kerdibî, ma vateyê Mîkaîl Aslan ra zî hewna taybetî û muhîmîya tembûr û muzîk fehm kenê. Tembûrê sey Qurano telin vînenê û helbet îbadet û duayê ke bi tembûr yenê kerdiş payeya înan hindena berz û biqîmet o.

Mutlu Can, a xebata xo de ke Elewîyê Dêrsimî û Yaresanî nayê têvero, înan ser o gelek agahîyî dayê. Ê vatêyê gelek cigêrayox û nuştekaran sey, Musali, Hamzeh'ee, Minorsky û Gûlpâygânî ê na babete ser o zî hewilnayê wendoxan. Bi goreyê înan; cemo ke hewteyêk de reyêk yeno kerdiş, pêmendişo tewr muhîm o mabênê Ehl-î Heq û Elewîtya Dêrsimîyan o. Ehl-î Heqî, no îbadetî de tembûr cenenê (û ma zanê ke Elewîyê Dêrsim zî wextê cemî de tembûr cenenê). Cemî ke cemxaneyan de yenê kerdiş, hewna cemxaneyî seba çareserkerdişê meseleyanê komelkî zî yenê şuxulnayîş. Bi goreyê hîkayeya afirnayîşê Ehlî Heq-î, Homa bi hewt meleanê xo cem kerdo (Can, 2022: 151).

Ma xebata Mutlu Canî ra musayê ke mabênê Elewîyan û Yaresanan de hetê rîtuêlê ceman de ferqî bibê zî her diyan de zî kilamî cayêko muhîm genê. Cemxaneyî hem seba îbadetkerdişî hem zî seba çareserkerdişê meseleyanê komelkîyan cayê muhîm ê. Ma kilama Sey Qajî ya 'Welat Welat' de zî vînenê ke şayîr, seba ke Bertal Efendî problemê ke mabênê înan de yê, bi goreyê qanunê Dêrsim yanî cemxaneyan de, hetê pîran de çareser nêkordo û gerreyê ey bi hukmatî kerdo, ey rexne û şermezar kerdo û kilame de behsê caardişê no qanunî û caverdişê Bertal Efendîyî o no qanunî

kerdo (Bakşî, 2019: 305-309). Cengiz zî kîtabê xo de behsê na babete kerdo û manîya Sey Qajî ke kerdena Bertal Efendî ser o vata nîşan dayo û babete wîna îzeh kerdo:

“Ero, Bertê Alê Gulavi

Mî rê ama hepîşîye

To vurno torê Kirmanciye

Mî va: Dewca ho ra pir u rayverê ho ver fîye

Mîne kokîmî er ara u welağ(x)u mefîye

Hepîsê Mazğerdî persena

Pîrê kek u aspîjîye” (Cengiz, 2010: 52).

No manî de sewbîn yew qaîdeyê tradîsyonî o nîmitkî esto. Dêrsim de heta serranê 1960an bîla halanê îstîsnaî kes seba çareserkerdişê problemanê xo nêşêne dezgeyanê dewlete. ‘Cemê Risipîyan’ dewa xo yan zî eşîrê xo de çareser kerdêne. Eke problem tîya de nêamêyne çareserkerdiş, şîyêne ‘Cemê Heqîye’ yî û tîya de çareser kerdêne (e.b. 2010: 52).

La ma manî û kilama ‘Welat Welat’î ra zî vînenê ke Bertal Efendî seba çareserkerdişê meseleye ra wetêr rast bi rast seba ke Sey Qajî bêçare bikero û ey çimê dewlete de sey suçdar ramojno, gerreyê şayîrî kerdo.

Munzur Çem, kîtabê xo de seba çareserkerdişê probleman o ceman wîna îzeh kerdo:

Her çiqas rojê ma de fonksîyonê rêber, pîr û murşîdan muhîmîya vîndî bikero zî gelek taybet o. pênerkerdişê sey mal, dewayê gonî (merdimkiştîşî), keyna remnayîş, şer ûsn meseleyi her kes ra zêdêr para nê merdiman bîyê. .. Her di terefî, bi goreyê prensîban kombîyayîşan de ke her kes eşkeno beşdar ci bibo, yenê goşdarîkerdiş. Nameyê nê kombîyayîşan ‘cemat’ o (Çem, 2009: 26).

Bi vateyê Munzur Çemî, problemî verê şarî de yenê qiseykerdiş û çareserkerdiş. Nê dawayan de rêber, pîr yan zî murşîd verê her kesî de goşdarîyê terefan keno û wîna qerar dano. Yanî cemî hem seba îbadetkerdişî hem zî seba çareserkerdişê problemanê komelî ameyê kerdiş. Ma hem vateyê Cengizî ra hem zî o Çemî ra fehm kenê ke rojê ma de hinî merdimî problemanê xo ceman ra zêdêr verê

hukmatî de çareser kenê. La çîyo ke ma na babete de eleqedar keno gulbang yanî kilamê dînî yê.

Dewrêş, kuweno tewhîd, veng dano Heqî. O sire de duayan keno. Nê duay metne standartî nîyê. Duayî xoverkî (doğaçlama) vajînê. Dewrêş hetê ra tomir (tembur) cineno hetê ra zî bi zerrî û bi coş duayan keno. Şaro ke goş dano zî, bi destê yewî pê çila (mome) gêne, tede bermenê, pîya amîn vanê (Aldatmaz, 2014: 104-105)

Aldatmaz tîya de behsê ceman û duayê ke ceman de yenê wendiş kerdo. Beno ke rîtuêlê ceman hema sey verî mendê la ma zanenê ke ziwanê kilamanê ceman zafî cayan de bedilyayê (mixabin ke rojê ma de samedê zafî sebebê sîyasî merdimê ma ziwanê xo ra dûr kewtê û nê sebebî tesîrê xo ziwanê ceman û kilamanê dînî zî kerdê). Û ê kilamê ke ceman de ameyê vatiş, înan ra zaf tayê ameyê nuştîş û têna bi hetê kokiman yenê zanayîş. Çi heyf ke ma nêzanê ê wextanê kanan ê cemgirêdayîşî de kilamî senîn ameyêne vatiş. Çîyo ke ma zanê ê wextanê verînan de dewrêş û seyîdê ke sey sa û sey bi name bîyê, bi ziwanê xo yanî kirmancî beyt (deyîş) û kilamê xo vatê.

Kilama Dêsa Xizirê Xeylaşî

ya Xizirê serê deryayi
tîya wayirê puk u vayi
tîya qılawuzê Musayi tîya
tîya tîya tîya Xizirê serê deryayi tîya

ya Xizirê Xeylaşî
tî Xêylasa tî Xizira
hem hazıra hem nazıra
ge feqıra, ge vezıra
ewro roza tîya nura
halê ma aseno tora
tîya tîya tîya tîya Xizirê Xeylaşî tîya

roze gureto rozê Xiziri
gul u cemali biye nuri
cem biyê taliv u piri
cevlan bide astoro qiri

*carê made mekuye hereyi
tîya tîya tîya tîya hasar u hadari*

*kam ke pirê xo nas nêkeno
ra u welağê xo rew sas keno
kam ke pirê xo nas nêkeno
ra u welağu rêw sas keno
roz u cemaî na alem de
pirê mı Sa Heyder Duzgîno, serverê pilano*

Imiskerdoğ: Mursayê Dewrêşî Kalikê Pîr Seyd Mamudî

Vatoğ: Sêyd Mamud (Taş, 2016-17: 1539)

Na kilame seba Xizirî ameya vatiş. Beşa yewine a kilame de behsê rayirhevaltîya Hz. Musa û Xizirî bîya. Na rayirhevaltîya Hz. Musa û keso bêname ke her çiqas nameyê ey derbas nêbo zî bi goreyê zafî alîman o Xizir o, Quran de sureya Eh Kehf de zî derbas bena (Kaya, 2016). Cu, az û wextê cuyayîşê ey ser o agahiyî cîya-cîya estê. Heta bi goreyê tayê cîgêrayoxan Xizir, pîrikê Gilgamiş o Hasisatrayî yo ke bi hetê Ereban sey Xizir ameyo binamekerdiş (Ata, 2021: 33). Munzur Çem zî kîtabê xo de behsê muhîmîya Xizirî ya seba Elewîyan kerdo. Çem, bi çend mesele, vateyê tayê nuştekarên û duayan, muhîmî û cayê ey o mabênê Elewîyan îzeh kerdo. Hewna pêmendîşê Xizirî û kesayetê muhîmî ê tarîxî zî îzeh kerdo (Çem, 2010: 42-49)

Na kilama dînî bi temamî seba wesîfnayîş û heskerdişê Xizirî ameya vatiş. Elewîyî, Xizirî ra gelek hes kenê ke seba Xizirî roje zî genê qurban zî danê. Nameyê no rojeyî ‘Rojeyê Xizir’, nameyê qurban zî ‘Qurbanê Xizir’ o (Aldatmaz, 2014: 105-108). Kilame de her wext hazir û nazirbîyayîşê Xizirî ra bigire heta heskerdoxê ey senîn paweyê vindertê, ca girewtê. Peynîya kilame de şayîr dîyar kerdo ke pîrê înan Sa Heyder o û serdarê pîlan o. Burhan Karakaş, zîyaretê Xizirî ser de na kilame vata la ma nêzenê ke na kilame orjînalî de û wextê ceman de senîn ameya vatiş. Beno ke bi eynî hawayî ameya vatiş (Gağan TV, 2023).

Kilama ‘Kemerê Duzgînî’ ke kîtabê Taşî de ca gena, aye zî seba Xizirî ameya vatiş û bîla Xizirî kilame de behsê kesê muhîmî sey Hz. Elî, Des û Di Îmamî û Cebraîl zî bîyê û şayîr veng dayo zîyaret û nê kesan (Taş, 2016-2017: 154). Zülfü Selcan, serra

1987î de cem girêdayo û kilamê dînî vatê. Ma bi vîdeoyê ey hem cemgirêdayîş senîn beno vînenê hem zî kilamê cemî senîn yenê vatiş vînenê (Baytar62, 2012).

2.1.4. Kilamê ê Bînî

Babetê nê kilaman zaf ê. Kilamê ke babeta înan eşq, bawerî û şer nîyê, na beşe de ca genê. Babetê sey: koç û sirginî, cuya dew yan zî bajar, neweşîyî, bobelatê (tebî, kilamê veyveyan ûsn... Kilamê koçî, seke yeno zanayîş şarê ma ra gelek merdimî seba ke debareya xo bikerê dewanê xo ra koçê bajaranê pîlan kerdê û nê cayan de verê hesretê welatî nê kilamê vatê. Kilamê surgunî, her çiqas badê şeran surgun bêro meydan zî eke şayîr behsê cuya cayo ke surgunê uja bîyo bikero, nê kilamî, kilamê şeran ra zaf sey kilamê surgunî biname benê. Babetê cuya dewe, kar û gureye dewe sey: şîwanî, gawanî, cîtkarî, berîwanî ûsn ser o zî kilamî ameyê afirnayîş û bitaybetî wextê karanê wisar û payizî de ameyê vatiş. Ma eşkenê nê karan bizêdinê û heta kebanîye zî bihesibnê.

Daya mi kilam vatêne, ma Zazakî de vanê lornene. Merdim xo bi xo qisey kena/o û kilam vana/o. Bi melodîyêka besît kilam vanê la eynî wextî de hikayeya (cuya) xo vanê. Helwêstê³¹ to, rewşa to ya. La wexto ke xebityêne zêdêr vatêne. Daya mi çi wext wîna bikerdêne (bilornêne) ez bermêne. Ez tût bîya, mi qet nêwaştêne wîna bikera. Na rewşe keye de zî dewam kerdêne (daya mi keye de zî kilam vatêne). Seba mi, daya mi cinîyêka hezar serrî bî. Bi terzêko derg û nimitkî kerdêne (yanî behsê cuya xo kerdêne). A, behsê her çi kerdêne. Mesela 'lajê mi şî, werîkna bimendêne. Wexto ke şî çiqas rind esayêne' sey no bî. Daya aye 40 serrî caver merdibî la aye daya xo ser o lornayêne, vatêne 'daya mi zaf rind bî' yan zî 'qedera mi wîna ya'. Esasî de ma zanê ke melodî statik a. her kes bi eynî melodî kilam vano (Greve, 2019: 17).

Martin Greve xebata xo a ke şayîran ser o kerda, bi hunermendo namdar o Dêrsimij Kemal Kahramanî, şayîran ser o roportajêk kerdo û Kahramanî nê agahîyê ke daya ey ser o yê dayê. Ma bi vateyanê Kahramanî fehm kenê ke daya ey, xo bi xo, wextê karkerdişî de û cuya xo ser o lornayêne yanî kilam vatêne. Beno ke Kemal Kahraman û birayê ey Metîn Kahraman bin tesîrê daya xo de mendê û hunermendîya înan, bi sayeyê daya înan aver şîya.

³¹ Tevir.

Seke yeno zanayîş zemînê welata ma seba bobelatê tebîyan sey erdlerz, hewrêş, laser ûsn misaîd o û çî heyf ke wextê verînan ra heta ewro gelek bobelatê tebî ameyê meydan û şarê ma zî tîya de merdo. Şayîrî zî kilamanê xo de ca dayê nê serebûtan. Erdlerzî ra bigire heta hewrêşî nê bobelatê tebî kilamanê şayîran de ca girewtê. Kilamê ke veyveyan de yenê vatiş zî her çiqas sey kilamê eşqî biêseyê zî bi terz û awazê xo ê eşqî ra abiryenê. Her çiqas rojê ma de û kulturê ma de veyveyî ameyê bedilnayîş zî, wextanê verînan de şayîrî veyveyan de kilamanê xo vatêne û şar wîna govend girêdayêne. Hewna mergê tebî, neweşîyî, feqîrî û belengazî, û babetê sey înan mabênê kilamê ê bînî de ca genê. Ma do cerî de kilama ‘Welat Welat’î ya Sey Qajî seba ke misale bo nîşan bidê.

Kilama Welat Welat

Şêrî şêrî şêrî şêrî.

Welat welat welatê cêrî.

Ez xo rê şûne dewûnê Qereçorî,

Amê mi dime celvê Mazgêrî,

Çor xortê ma estê şîyê vêsayîya eskerî.

Ezo kokim û sefîl o, se bikerî

Çutir şêrî, çutir berî.

Va ke: "Pîr na wo ame ez urzî ra,

Di galmî ver ve pîrê xo şêrî,

Pîr comêrd o, mi rê keno ra çêverê xêrî,

Çê ra vejûnê dest est ra pesê pîrê xo,

Pesê pîrê xo ez pê bizêrî,

Xo rê şêrî têpîya peyser berî."

Welat welat welat dot o,

Qanun rind o, çetin hukmat o,

Zalim şîyo mi ser o,

Îfadê giran vato.

Evraq gîrê do têde qat o,

Hego to ra osano,

No butu (pêro) qar û înat o.

*Comêrdî ke mi rê se vato vato,
Mi hîmet ve pîrê xo ardo.
Peynîya na dewa çîn a,
No înat bêbînat o.*

*Welat welat welat girs o,
Mekeme persena Qizilkîlis o,
Qanun rind o, çetin hepis o,
Bertê Memê Alî vano: "Qazo kokim û sefîl o,
Bêkar o, bê îs o,
Şêro dî-rê rojî,
Hepisê Mazgêrî de ronîso.
Qanunê Hukmatî barî yo,
Têde rind bimiso."
Heqo to ra osono,
Herçlix mi de çînî yo,
Teko zû quris o.
Wayîrê mi Sey Savun o,
Kile ve çê sevevî ra nîso.*

*Wayî wayî wayî wayî,
Destê min ê kokimî girê dayî,
Ez kerdûne sayê,
Çor qurîşî mi ser o vejayî,
Mi ci ra minete kerde,
Zalimû perê mi mi nêdayî.
Berdî dayî postê dewlete,
Memurûnê Mazgêrî,
Têdest a fetelnayî,
Vor de rusnayî.
Perê min ê kokimî,
Şî ginay ro xezna Padîsayî.*

Welat welat welat yan o,
Na wo amo serê asma gulan o.
Germî zor kerdo,
Giran-giran amnan o.
Waxtê aşîran û kowûn û waran o.
Çêfê cênayan o, waxtê dowan o,
Hêgawû fîrig do waxtê conan o.
Şûne çê Memê Alê Deste,
Mi va dostê ma wo kan o,
Belçî mi rê juya xêre vano.
Va ke: "Ti so ez to dime yeno."
Naletî şêro ro ci, cîsnê Xirançikan o,
Mi nêzona ke o kî bin de bêçike tadano.
Ondêrê Mazgêrî baxçê tuyan o,
Waxtê kar û îşî yo, kes dîyarê ma nêno,
Talivê raya Mihemed Olî çîn o,
Kes ma rê koçike do hepis nîyano.
Welat welat welat kan o,
Hepis persena cayê camêrdan o,
Sonde kumê ra hewnê ma nêno,
Ondêr pirê aspiz û kekan o.
Ezo hepisê des û ponc rozan o,
Sey Qajî nîsto ro, xo ser qeyde vano.
Vanê, Xizir amo şîyo Koyê serî,
Koyê serî de Xizir meyman o.
Layê bîyarê birusnê Koyê serî,
Hesenê Devrêşî mi rê se vano.
O kî mi de dewa sen û postû keno,
Min ê sefîlî rê la gîrê nêdano,
Hewar çîn o, îmdat çîn o,
Îmdatê jîyar û dîyaran o.
Wayîrê mi Sey Savun o,
Mi rê xevera xêre ano.

Welat welat welate jaran o.
Qilawzê Muxundîye wayîrê Bamasuran o.
Hewsê Dewe wayîrê Kuresan o.
Ewlîyayê Goleke wertê Xirançikan o.
Kemerê Duzginî pîlê jaran o,
Seyîdê serê Jêle, serê Heyderan o.
Kalmem wayîrê Karsanan o.
Kal Ferat wayîrê Arezan o.
Bonê Dûrî bonê Seydan o,
Giran Bava serê Balavanan o.
Faxîr Bava serê Ferxêçikan o.
Baxria Sipîye semtê Çarekan o.
Sultan Bava serê Bîrmanan o.
Sulviso Qiz serê Lolan o.
Şîlîn Bava serê Avdelan o.
Noxsan Bava serê Rutan o.
Asil Bava serê Maskan o.
Têrcan de laz dano,
Yegîr Bol wayîrê Têrcançikan o.
Henîyo Pîl serê jar û dîyaran o.
Evlîyayê Kîstîmî wayîrê Pîlvançikan o.
Sey Savûn wayîrê Qajîyan o,
Mi rê xevera xêre ano.
Koyê Sulvişî serê Xormeçikan o.

Qese û qeyde: Şaîr Sey Qazî
Arêkerdox: Saît Bakşî (Seyîdê Kalî)
Şeklo Peyên: Saît Bakşî (Bakşî, 2019: 305-309)

Daimi Cengizî zî Saît Bakşîyî zî kilama Welat Welatî sey kilama dînî dîya û
 wîna nîşan daya. Kilame de her çiqas nameyê cayanê mibarekan raverê zî ma eşkenê
 vajê ke têna kilama dînî nîya. Coka têde hem nameyê cayanê mibarekan derbas benê

hem zî şayîr rexneyê xo ardê ziwan. Çîyo balkêş o bîn zî no yo ke şayîrî na kilame de nameyê zafî zîyaretan û nê zîyaretî, zîyaretê kameya eşîran ê, yew bi yew vatê. Şayîr kilame de dîyar kerdo ke o û eşîra ey girêdayîyê Sey Savun ê. Kilame de Dêrsimî ser o gelek agahîyî estê. Ma vînenê ke gelek cayanê Dêrsimî de zîyaretî estê û her eşîr girêdayîyê zîyaretêk ê.

Sey Qajî, semedê Bertal Efendîyî ke ey şikayetê dewlete kerdo ameyo depîştîş û hepsê Mazgêrdî³² de aşmêk- di aşmî mendo. Meseleya Sey Qajî û Bertal Efendîyî meseleya erd û merge a. Seba ke Bertal Efendî, dewlete de wayîrê têkilîyanê xurtan o, na meseleye bi dewlete hal kerdo. Sey Qajî zî seba ke pîr û şayîr o, yeno heskerdiş û payeyê ey esto. Bertal Efendî, seba ke hêzê şayîrî şenik kero, ey bitersno û tesîrê ey o şarî ser o kêmkero, ser o îfade dayo ke seke şayîrî merdimêk kiştî û sey eşqîyayan eşto malanê ey ser û derwîştî kerdo. Sey Qajî, seba ke Bertal Efendîyî şikayetê ey kerdo, bi manîyêk o rexne kerdo û waştî ke wa o toreyê Dêrsimî bîyaro xo vîrî.

Ero Bertê Alê Gulavi

Mîrê ame hepîşîye

To vurna torê Kirmanciye

Mî va, dewa ho ra pîr u rayverê ho ver fîye

Mîre kokîmî er ara u welağû mefîye

Hepîse Mazgêrdî persena

Pîrê kêk u aspîjîye (Cengiz, 2010:244)

Ma no manî ra zî fehm kenê ke Dêrsimî de seba safîkerdiş û hukmdayîşê dawayan de usulêko bîn esto. Cengizî zî dîyar kerdo ke verê qirkerdişî, şar meseleyanê xo, cayê pîr, rêber û murşîdan de hal kerdêne. Verê qirkerdiş û badê qirkerdişî şarî hinî seba halkerdişê meseleyan verê xo dayo dewlete (e.b. 2010:243).

Şayîrî, na kilame de gilî û gazîne xo ardê ziwan. Beşêka kilame de, xo sey sefîl û kokim nîşan dayo. Çar quruşê ke memûrê dewlete ci ra girewtê, dest bi dest gêrayê û tewr peynî de resayê xezîneya dewlete. Şayîr, kilame de no sîstemê dewlete zî rexne kerdo. Bi goreyê vateyê Cengizî, Sey Qajî wexto ke hepsî de bîyo, ê gardîyan û

³² Mazgirt.

karmendê hepsî, tirk bîyê û seba ke şayîr bi tembûrê xo manî û kilaman vatêne, waştê ke destê ey ra tembûrê ey bigirê la Sey Qajî nêdayo ci. Şayîr kilame de bahsa xirabîya hepsê Mazgêrdî zî kerdo (bn. Cengiz, 2010 & Bakşî, 2019).

Seke ma corî de dîyar kerd, kilamê bobelatê tebîî zî mabênê kilamanê ê bînan de ca genê. Sey Qajî na kilama cerêne seba hewrêso ke bawê ey zî bin de mendo û şîyo rehmet ser o vato.

Kilama Çixê Derê Hewrî

*Dê va der bîyo yeno,
Vayê hetê Xilveşî.
Vakutê vayê pakayî no pa,
Bira onder zê qela dêşî.
Silêmanê Mistefayê Mîrzalî,
Vano: "Lawo xo têrapîsê,
Ma some wertê sarê pêşî.
Lawo çekûnê xo girê dê,
Ma some wertê sarê pêşî."
Des û çor tenî binê çixê,
Derê Hewrî de mendê,
Pêro beran û rind keşî.
Des û çor tenê ke binê çixê,
Derê Hewrî de mendê,
Butu (pêro) sermîyan û rind keşî.*

*Meratê Civrakî persenê,
Onder ve dere û vîyalî,
Binê çixê Derê Hewrî de
Ewro xorî naleno,
Pilê aşîro Memedê Alî,
Binê çixî de xorî naleno,
Sermîyanê aşîra Xormeçkûn o
Heq vonê Memedê Alî.
Zera Şîxî berverna vana:*

*"Ez hûnde ke wes ûne,
Na tarva axayê xo binalî"
Vana: "Ez hûnde ke wes ûne,
Eve na derd û kulû xo rê êndî mirdî binalî."*

*Vora payîzî vora,
Ko û gerîşî kerdê şîşî.
Binê çixê Derê Hewrî de mendo,
Civrak ra Uşênê Îvîşî.
Vano: "Zerê, kincûnê mi bîya,
Ez rindek xo têrapîşî."
Vano: "Werde kincûnê mi bîya,
Ez rindek xo têrapîşî."
Xirêmalozê vazê derdo,
Hefê mi bêro bira,
Rindênîya to Uşênê Îvîşî.*

*Meratê Balixî persênê,
Onder Civrak ra yan o.
Mistefayê Uşênî,
Kincê lazê xo ve çêkû ra,
Ardê oda de dardê kerdê,
Derga derg tey nîyadano.
Vano: "Xora zû lazê mi vî,
O kî çêyî ser o sermîyan o."
Na wo ame sertîmal o, usar o,
Tezelê cêncenya cîgerê mi rê,
Pepûkê asma gulane bêro roso,
Êndî mirdî de bivano."*

*Onderê Balixî persênê,
Binde birr û gemî.
Binê çixê Derê Hewrî de mendo,*

*Bira hefê mi yeno,
Çerenû û aqildarênî,
Şefkanênî û osporênî ya,
To Memedê Melemî.*

*Gemika vesayîye persenê,
Ondere ve hêgayî,
Ewro Gemike de,
Fata Pukeleke ve hîrê çênûnê xo ra,
Zû rozê pîya bîyê vîyayî.
Vanê: "Binê çixî de xorî nalenê,
Fata Pukeleke ve hîrê çênûnê xo ra pîya,
Zû rozê de bîyê vîyayî."
Usar na wo yeno
Heq adirê memleketî wedaro,
Endi xo bigoyno binê hardê şîyayî.*

*Derê Hewrî persenê,
Lemine derode yaro wo,
Onderê çixî tayê ama,
Tayê hona pa ro.
Risipîyê Sawolî vano:
"Lawo lerze bikerê,
Meytûnê aşîrû vezê
Na wo ame onder usar o,
Silêmanê Mistefayê Mîrzalî,
Bar o cor de eve postîya ma ro."*

*Vora payîzî vora,
Sano hetê zimî.
Na des û çor tenê ke,
Binê çixê Derê Hewrî de mendê,
Pêro sermîyan û rêzê Dêsimî,*

*Ne bîyê kalî ne çî bîyê kokimî,
Hata asma amnonî binê vore de naleno,
Herdîf ra meyîtê Alê Simî.*

*Qese û qeyde: Saîr Sey Qajî
Arêkerox: Saît Bakşî (Seyîdê Kalî)
Şeklo peyên: Saît Bakşî (Seyîdê Kalî) (Bakşî, 2019:247-249)*

Kilame, behsê vewrêseko ke se serrî cavêr ameyo meydan kena. No dere yo ke vewrêsi tede ameyo meydan, mabênê Gemik û Pilemûrîye de yo. No vewrêsi de heştês kesî seba aşitkerdişê di eşîran vejîyayê rayir û înan ra çarês kesî bînê hewrêsi de mendê û merdê. Mabênê nê merdiman de bawê Sey Qajîyî Sey Welîyê Gemikî zî estbîyo. Bîla ey hewtês kesê bîn, axa û merdimê şinasî yê wextê xo bîyê ke dewanê cîran a Gemike ra bîyê. badê aşitkerdişê di eşîran nê heştês kesî agêrayîş de seba arisîyayîş û şewa xo vîyarnayîş, di şewî di dewan de mendê. Her di şewan de zî Sey Welîyê Gemikî cem girêdayo û îbadet kerdo. Her çiqas Sey Welîyê Gemikî nêwaştore dere ra derbas bibê û agêrê zî kome goşdarîya ey nêkerda û dere ra ravêrayê. Rojo hîrêyine na kome ra şîyês kesî bînê hewrêsi de mendê. Ê di kesî ke peyê kome ra şîyenê û binê hewrêsi de nêmendê, di kesê bîn zî xelisnayê. Bîla cesede Alê Simî ke tor zêde ey hemverê fikrê Sey Welîyê Gemikî o rayirbedilnayîşî de vinderto, heme cesedi ameyê dîyayîş. Alê Simî aşma gulane de ameyo vînayîş (Bakşî, 2019:243-246).

Na kilama Sey Qajîyî ya. Çi heyf ke ma nêzanenê Sey Qajî kilame çî wext û çendserrîya xo de vata. Şayîrî kilame de merdimê ke bînê vewrêsi de mendê ser o agahîyî dayê. Ma kilame ra musenê ke cinîyêk ke nameyê aye Fata Pukulek a û hîrê hebê keynayê aye yanî her çarî pîya semedê hewrêsi vîya mendê.

BEŞA HÎRÊYINE

3. BÎYOGRAFÎYA ŞAYÎRAN

3.1. Sey Qajî (1860-1936)

Sey Qajî, mabênê serranê 1860 û 1936an de cuyayo. Tarîxê mergê ey ser o taxmînê cîya bibê zî Cengizî dîyar kerdo ke o, verê qirkerdişê Dêrsimî şîyo rehmet. Sey Qajî, mensûbê ocaxê Sey Savunî (Seyîd Savunan) o ke Dêrsim de badê ocaxê Kureyşan, ocaxê tewr vilabîyayî ya. Taybetîya Sey Qajîyî a ya ke o, hem şayîro tewr vêrîn o ke kilamê ey resayê rojê ma û hem zî pîr yanî seyîd bîyo. A rast bawê Sey Qajîyî, Sey Welî û bapîrê ey o Sey Alî zî pîr bîyê, baw û bapîrê ey tembûr cenitêne û bawê ey beyd û kilamî vatêne û Sey Qajî tembûrê bawê xo ra cenitîşê tembûr musayo. Beno ke Sey Qajî kilamê baw û bapîrê xo zî vatêne. Şayîr, hema panc serrîya xo de semedê neweşî ra vînayîşê çîmanê xo vindî kerdo. Sey Qajî hema qijkekîya xo de dest bi cenitîşê tembûr kerdo la çî wext dest bi kilamvatişî û afirnayîşê kilaman kerdo nîno zanayîş. Nameyê daya Sey Qajîyî Pukeleka ya.

Sey Qajî û Evdalê Zeynikê, her di zî eynî wextan de nêamebê dinya zî eynî wextan de cuyayê. Evdal, mabênê serranê 1800 û 1900an de cuyayo û kilamê ey resayê heta rojê ma. Ma Cengizî ra zanê ke baw û bapîrê Sey Qajîyî zî şayîr bîyê. La çî heyf ke verê destê ma de tu kilamê înan çîn ê. Yan zî kilamê înan hînî bîyê anonîm û rojê ma de zî yenê vatiş. Eke kilamê înan biameyêne vînayîş, ma eşkenê ramojnê ke şayîro tewr verîn o Kurdî ke kilamê ey yenê zanayîş keyeyê Qajan ra yo. Cengizî, kilama ‘Roze’ ke kilamêka dînî-mîtolojîk a û kîtabê xo de nîşan daya û dîyar kerda ke Sey Qajîyî zî na kilame vata la na kilame verê şayîrî zî ameya vatiş. Beno ke keyeyê ey ra kesêk ra musayo. Çî heyf ke afîrmendê na kilame dîyar nîyo û ey ra zî o şayîro verîn o kirmanckî ke kilamê ey resayê rojê ma Sey Qajî yo.

Sey Qajî, bîla şayîrtîya xo, bi hetê manîyanê xo ke merdim û rewşê rojane, ehleq û şîretkerdişê merdîman û eşîran ser o vatiş ra namdar o. Ma kîtabê Cengiz ra ke beşa manîyê Sey Qajî zî têde yê ra musenê ke rewşanê tebîî ra bigire heta tewgerê dewlet ke hêdî hêdî Dêrsimî dorpêç (derûdormegirewtîş) kerda ser o zî manîyî vatê.

“Dewrê Tanjîmatî

“Dewrê Huratî

Dewrê Cumratî

Pêro kî mi dî

Bara marê bi tertele û afatî”

Ma no manîyê Sey Qajîyî ra zî fehm kenê ke şayîrê ma, gelek sîstemê cîya-cîya ê dewlete dîyê. Ma cumleya peyên a manî ra zî fehm kenê ke sîstemê dewlet her çiqas bêrê bedilyayîş zî peynîya peynî de hewna tertele û afatî bîyê para şarê kurd. Sey Qajîyî her çiqas qirkerdişê Dêrsim nêvîno zî amadekarîya eştişê Dêrsim ser o, a dewlete dîyo û qirkerdiş bi xo nêbo zî şerê mabênê dewlet û eşîran û eşîr û eşîran dîyê. Wexto ke ma ewnîyenê kilamanê Sey Qajîyî ke ameyê komkerdiş û nika sey çimeyî bin destê ma de yê ra ma, vînenê ke bîla çend kilamê ey heme pêrodayîş û şeran ser o yê. Şayîr, şîwareyî eşte zaf kesan ser o ke şeran de merdê. Manîyê cerênî zî bêçaretîye ser o ya.

“binalî xorî xorî

Kes îmdadê ma nêreseno

Çimî bîyê korî

Goşî bîyê kerî.”

Bîla na manîyan gelek manîyê şayîr estê ke ma nêşkenê hemeyan nîşan bidê. La şayîr hema hema her babete ser o manîyêk vata. Seba manîyanê bîn ê Sey Qajî bn. kîtabê Cengiz ra (Cengiz, 2010, Bakşî, 2019:30).

3.2. Sa Heyder (1892-1916)

Sayder, Seycan, Saycan, Saye Alê Moşî yan zî Şah Heyder. Mabênê serranê 1892 û 1916-17an de cuyayo. Şayîr, zamayê Sey Qajîyî bîyo (merdeyê warkeynaya Sey Qajî bîyo). Eynî wextî de Sa Heyder şagirdê Sey Qajîyî bîyo. Her çiqas Sey Qajî het de şayîrtî musayo zî bi goreyê vateyê Cemal Taşî şermê xo ver o enstruman nêcendo. Şayîr, serra 1916-17an de şero de ke hemverê Rusan de ameyo kerdiş, mabênê hêzê mîlîsî de ke seba pawitişê Dêrsimî ronîyayê û cebheya Şevdîn de ca girewto. Şayîr tîya de birîndar kewto û embazê ey, ey ardê dewa Balixe. Bawê ey Alîyê Muşî û Sey Qajî ameyê na dewe ke Sa Heyderî bivînê. La şayîr semedê birînanê xo şîyo rehmet û tîya de ameyo defînderdiş.

Çîyo ke Sa Heyder û ê şayîranê bînan cîya keno babetê kilamê ey ê. Sey Qajîyî zî manîyêk eşto şagirdê xo ser o û ‘şayîrê eşq’bîyayîşê ey tesdîq kerdo. Wexto ke ma ewnîyenê babetê kilamanê ê wextan ma vînenê ke gelek şayîrî her çiqas kilamê eşqî

bivajê zî hewna zafêr şêr û mergan ser o kilamê xo vatê. La Sa Heyder kilamê xo rindiya keynekan û heskerdiş yanî eşqî ser o afirnayê. Şayîr kilama xo a ‘Canî Canî’ de zî nîşan dayo ke ey se û yew kilamî vatê/afirnayê. Çi heyf ke kilamê ey ra zaf tay kilamî resayê rojê ma (Cengiz, 2010, Bakşî, 2019:31-32, Taş, 2016-2017:60-61).

3.3. Welîyê Uşenê Kalmemî (1889-1964)

Welîyê Uşenê Kalmemî, mabênê serranê 1889 û 1964an de cuyayo. Dewa Petere a Pulur de ameyo dinya. Wextê qirkerdişî de dewa Petere ra şîyo Dînare la wexto ke şîyo rehmet dewa Petere de ameyo defînerdiş. Şayîr, keyeyê xo ra yanî baw û bapîrê xo ra şayîrtîye musayo. Baw û bapîrê ey zî kilame vatêne û tembûr cenitêne (nê kilaman ra ne ê baw ne zî ê bapîrê ey nêresayê rojê ma yan zî bi hawayêko anonîm nîşan bîyê). O tembûro ke Kalmemî cenitêne înan ra mendo. Bîla tembûr Kalmemî kewan zî cenitêne û bi kewan kilaman vatêne. Şayîr, wexto ke Sey Qajî û Sayder hema gonî bîyê û hunera xo îcra kerdêne, hema xortêk bîyo, goşdarîya înan kerdo, kilamê înan musayo û vato. Yanî şayîr kilamê nê şayîran rast bi rast înan ra musayo. Badê wextêk hîn kilamê xo afirnayê û vatê.

Şayîr, kilamê Sey Qajî û Sayderî û ê şayîrê bîn ke bi wextî nameyê înan ameyo vîrîkerdiş, bi vîrê xo yo xurt resnayê şayîrê badê xo. Helbet gelek kilamê ey zî estê ke ma kenê hayîdarê tarîxo vîyarte û tayê serebûtan ser o ma agahdar kenê. Nê kilaman ra yewe kilama ‘Derê Laçî’ ya a bînê zî ‘Bavê Îvrahîm’a. Şayîr, kilama ‘Derê Laçî’ de qirkerdişê Dêrsimî ser o agahîyî dayê ma. Kilama ‘Bavê Îvrahîm’ de zî şêrê ke mabênê eşîran de ameyo meydan, ma agahdarê wextê eşîran keno. Kalmemî hem bi kilamê xo ke afirnayê hem zî kilamê şayîranê bînan ke bi sayeyê ey ê şayîrî bîn musayê û hewilnayê rojê ma, tarîxo vîyarte ramojnayo ma (Bakşî, 2019).

3.4. Silo Qiz (1915-2019)

Silo Qiz yanî qij, dewa Dêrsim a Milu de ameyo dinya. Nameyê daya ey Saxanime, nameyê bawê ey zî Sileman o û coka zî şayîr, nameyê Silemano Qiz girewto. Şayîr serra 2019î de şîyo rehmet, wexto ke şîyo rehmet se û çar serrî bîyo. Baw û bapîrê Silo Qiz zî kewan cenitêne û Silo Qiz zî bawê xo ra cenitişê kewan musayo. Domantîya xo de bi bawê xo şîyo veyveyan û tîya de hêdî hêdî dest bi cenitişê kewan kerdo. Des serrîya xo de, bawê ey şîyo rehmet. Roportajo ke bi Silo Qiz bîyo ra ma musenê ke şayîr, wextê qirkerdişê Dêrsimî de kewto destê lêşkeranê dewlet la

sayeyê kewan cenitiş û şayîrtiya xo merg ra xelisyayo. Ma hewna roportaj ra musenê ke badê qirkerdişê serra 1941ê de dewlet seba komkerdişê kilamanê şayîran, tayê merdiman(karmendan) erşawena Dêrsimî ke wa veng û kilamanê şayîran qeyd bikerê. Mabênê nê şayîran de ke vengê înan ameyê qeydkerdişê Silemano Qiz, Welîyê Uşenê Kalmemî, Azîz û lajê Usê Miste Pusqilî zî estbîyê. Seba ke şayîrî kilamanê xo weş vajê, karmendê dewlete enstrumanê neweyî dayê înan. Nê şayîrî vîst û çar saet kilam vatê û vengê înan ameyê qeydkerdişê. La Silo Qiz zî dîyar kerdo ke ne ê kilamanê înan ke ameyê qeydkerdişê ra ne zî karmendê ameyê ra qet veng nêvejîyo. Vateyê Silo Qizî ra ma fehîm kenê ke dewlet seba arşîva xo, şayîrê Dêrsimîjan ra kilamê Dêrsimî qeyd kerdê.

Silo Qiz, 104 serrî cuyayo û ma eşkenê vajê ke heme cuya ey bi kewan û kilaman yanî şayîrtî derbas bîya. Çi heyf ke zafî kilamê ey nêkewtê destê ma û ma nêzanê ke çend hebî kilamê ey ke bi xo afirnayê estê. La a ke ma zanê Silo Qiz, seba hewilnayîşê kilamê şayîranê verînan şayîrêko gelek muhîm bi. Kilamê Sey Qajî, Sa Heyder, Welîyê Uşenê Kalmemî û şayîran bi sayeyê ey resayê rojê ma. Şayîr, bi vîrê xo yo xurt gelek kilamî vatê û înan vîndîbîyayîşê ra xelisnayê. “zerrê na qafa mi de, bine porê mi de tam hîrê seyî lawikî estê, tede mi vîrî dêre”. No vate o Silo Qiz bi xo yo ke roportajêk de ardo ziwan. Çi heyf ke nê hîrê se kilamî ke ma nêzanê ê kamî yê û çî ser o yê, bi mergê ey bîyê vîndî. Nê kilaman ra tayê qeyd bibê û sayeyê şayîranê bînan bêrê vatişê zî, ma nêzanê ke ê pêro kameya yê. Ma bi mîsala Silo Qizî reyna vînenê ke şayîrî seba şarê xo mezgê ganî û hewilkarê tarîxo vîyarte yê. Ferhat Tunçî, dîyar kerdo ke Silo Qiz zî sey Sey Qajîyî seba merdeyan ser o kilamvatişê şîyo gelek dewan û kilam eşte merdeyên ser o. La ê wextan de teyîbî çîn bî yan zî her ca de peyda nêbênê ey ra zî gelek kilamê ey bîyê vîndî (Taş, 2016-2017:73-74, Ayrılmaz&Taş, 2009, Bülent Boral, 2014).

3.5. Saît Bakşî (1943)

Saît Bakşî, serra 1943ê de mezraya Balixî a dewa Cîvrake ya Dêrsim de ameyo dinya. Dibistana seretayê Cîvrake de, a miyanên zî Cîvrake û Îstanbul de wendo û dima ra wendiş caverdayo. Badê lêşkerîye hewna lîse wendo û qedînayo. Seba ke dewa înan de dibistan çîn bîya o û domanê dewa ey şîyêne Cîvrake û wexto ke zimistan bîyêne yan zî hewa xirab bêne Cîvrake de keyeyê merdimanê xo de mendêne. Bi goreyê vateyê şayîr ey, wexto ke tîya de mendêne şîyêne keyeyê hostayanê ke tembûr

cenitêne û kilam vatêne. Ê wextan de dewanê înan de di-hîrê hostayî estbîyê ke tembûr viraştêne. Tembûr hema domantîya ey de bala ey anto û ê keyeyê hostayan ke têde mendêne û kilam vatêne, ey ser o gelek tesîr kerdê.

Şayîr, ê merdiman ra yo ke kulturê şayîrtîye ser o gelek xebitîyayo û bi sayeyê ey gelek berhemî resayê rojê ma. Ma kîtabê ey o ke Uşenê Kalmemî ser o nuştî ra zî musenê ke şayîr, zafî kilamê Kalmemî, Sayder û Sey Qajî, bi xo Kalmemî ra goşdarî kerdo û musayo. Sayeyê Bakşî ra gelek kilamê verînî vîrîbîyayîşî ra xelisyayê. Şayîr, hem kilamê şayîranê ê verê xo vatê hem zî kilamê xo afirnayê (Aydın, 2013, Bakşî, 2019).

3.6. Mahmut Baran (1923-1975)

Mamut Baran, serra 1923î de dewa Xozate a Barginîye de ameyo dinya. Baran hem tembûr hem zî keman cenitêne. Baran, serra 1965 de koçê Almanya kerdo û karxaneyêk (fabrîqa) de dest bi karkerîye kerdo. Tîya de zî seba xebatkaran kilaman vatê. Baran, qet album û qesetî nêvetê la hem cematan de hem zî veyveyan de her tim kilamî vatê. Baranî, welatî de ewil nalbendî û rençberî dima ra zî qaçaqxçitî kerdo û tutun roto. Reyêk semedê qaçaqxçitîye ameyo depîştîş la sayeyê vengê xo xelisyayo. Çawuşê qereqol ci ra wazeno ke wa kilaman vajêro. Badê goşdarîkerdişê Baranî, çawuş û Baran bîyê embaz û pîya arax (reqî) şimitê. Baran, serra 1975î de ameyo welat û seba ke honikbîyayîşî kewto Awbendê Keban û tîya de fetisyayo û şîyo rehmet.

Baranî, hem bi Kurdî (Kirmanckî û Kurmancî) hem zî bi Tirkî kilamî vatê. Verê şîyayîşê Almanya, serra 1964î de Baran bîyo meymanê Radyoya Ankara û kilam vatê. Îdarekerê radyoye vengê Baranî ecibnayê la seba ke Tirkîya ey weş nêbîya, têra vato ke wa tîya de şêro qursa ziwan û tirkîya xo xurt kero ke wa îdarekerê ey bigirê radyo. La Baranî qebûl nêkerdo û vato ke “Ez wazena bi ziwanê xo kilaman vajerî”. Babetê kilamê Baranî zafêr qirkerdiş û kişyayîşê şarê xo ser o yê. Baranî, hem kilamê xo afirnayê û vatê hem zî kilamê şayîrê verînan vatê (Greve, 2019, Taş, 2016-2017:48, Webadmin, 2020).

3.7. Qemero Areyîz (1934-1947)

Qemero Areîzî, nameyê xo eşîra xo areîz ra girewto. Nameyê bawê ey zî Qemer o. Texmînî serra 1934î de, dewa Morarîke a Nazmîye de ameyo dinya. Qirkerdişê Dêrsimî de 3-4 serrî bîyo û keyeyê ey surgunê Afyonî bîyê. Bawê ey, seba mergê bira

û birarzayê xo neweş kewto û şîyo rehmet. Areîzî, ey ra dibistan zî teriknayo. Bi efa ke serra 1947î de vejîyaya bi way û daya xo agerayo Dêrsimî. Wexto ke ageroyo Dêrsimî gelek belengazîye dîya û dew bi dew gêreyo. Keyeyan de tembûr dîyo û tembûr bala ey anta. Dest bi cenitîşê tembûr û kilamvatişî kerdo. Bi ziwanê xo kilam vatê û badê wextêk zî kilamê xo afirnayê. Kilama ‘Werere’ ke kilama eşqî ya, a şayîrî ya. Bala ey zafêr kilamanê eşqî ser o bîya. Album û kîtabo Tertele ke behsê Qirkerdişê Dêrsim kenê de zî ca girewto û kilama Çuxure vata. Şayîr hem kilamê xo vatê hem zî kilamê şayîranê bînan vatê.

Şayîr, şîyo Avusturya û karxaneyêk de karkerîye kerda. Lajê ey o Alî, uja de bi rêxistinanê çepgir û Marksîstan kewto têkiliye û serra 1986î de seba kongreya ke do Tirkîye de bêra kerdiş ameyo Pulur û bi new embazanê xo tîya de ameyo kiştiş. No dej bîyo sebeb ke şayîr, şayîrtîye ra dûr bikewo. Şayîr, serra 1993î de Avusturya ra ameyo Bursa û uja de cuyayo (Taş, 2016-2017: 54).

3.8. Dewrêş Baba (1938-1999)

Dewrêş Baba, serra 1938î de dewa Goşkare a Gimgimî de ameyo dinya. Nameyê bawê ey Mamud o, nameyê daya ey Zerd a. Eşîra Kujî ra yê û eslê xo de Dêrsimij ê û koçê Gimgimî kerdê. Şayîr nêşîyo dibistane la xo bi xo wendiş û nuştiş musayo. Serra 1999î de Îzmîr de semedê kanserê pişike şîyo rehmet û uja de defin bîyo. Şayîrî, tembûr cenitêne û cem girêdayêne û gulbang vatêne. Hem bi Kirmanckî hem zî Kurmancî kilamî vatêne. Babayî, kilamê xo afirnayêne û kilamê xo nuştêne, eynî wextî de kilamê şayîranê bînan zî vatêne. Bi goreyê vateyê Gulîzar Babaye (cinîya Dewrêş Babayî) wexto ke kesêk bimerdêne merdimê ey ameyêne û şayîr ra waştêne ke wa kilam bierz merdeyê înan ser o. La seba ke wextê kilamvatişî de hecetê vengqeydkerdişî çîn bîyê, ê kilamî nêresayê rojê ma. Gelek kesî seba qeydkerdişê vengê Babayî bi teyb ameyêne cayê ey û ci ra waştêne ke wa kilam vajo. Şayîrî, eynî wextî de cem gire dayo (Çiçek,2024).

3.9. Bava Bedrî (1927-2010)

Serra 1927î de dewa Arphepuge a Dêrsimî de ameyo dinya. Qirkerdişê Dêrsimî de, zereyê hegayê korek de xo nimito û mergî ra xelisayayo. Xortanîya xo de şîyo hetê Uşenê Kalmemîyî û bîyo şagirdê ey û têra şayîrtîye musayo, Kalmemî ra hem cenitîşê kemanî musayo hem zî şayîrtîye. Heme kilamê Kalmemîyî û ê kilamê bînan ke şayîr

vatêne musayo. Bava Bedrî, veyveyan de gêrayo û kilamê veyveyan vatê. Serra 1968î de koçê Almanya kerdo û karxaneyê erebeyan de karkerîye kerdo. Serra 2010î de şîyo rehmet (Taş, 2016-2017:36).

3.10. Hesê Qajî (1889-1982)

Hesê Qajî, serra 1889î de nêzdîyê koyê Qajîyî o dewa Ortînîge a Pulur de ameyo dinya. Eşîra Laçînan ra bîyo. Nameyê daya ey Bace, nameyê bawê ey zî Munzir bîyo. Badê qirkerdişê Dêrsimî bi keyeyê xo surgunê Bilecikî bîyo û serra 1947î de ageroyo welat. Serra 1982î de dewa Geçudêsalî de şîyo rehmet. Bi nameyê Tuxê Qajî birayê ey estbîyo û o zî şayîr bîyo ke gelek kilam û destanê ey bibîyê la nêameyê qeydkerdiş. Tuxê Qajîyî her çiqas şîrê xo bi hawayê kilaman nêvato zî birayê ey Hesê Qajîyî berhemê birayê xo vatê. Tuxê Qajî surgun de hetê tirkan ra ameyo kiştiş. Bi keyeyê xo rey-rey cayê Seyîd Rizayî de mendêne. Şayîr, bi Seyîd Rizayî beşdarê gelek cematînan bîyo.

Gelek kilamê şayîr estê ke eşte merdimê girîng ê wextê xo sey Sahan Axa, Seyîd Riza, Elîşer, Er Mustafayî ûsn kilamê ey de zorîyê ke wextê qirkerdiş û badê qirkerdişî de şarê Dêrsim dîyê ca girewtê. Şerê mabênê eşîran ke verê qirkerdiş û badê qirkerdişî ameyê meydan, îxanetî, qirkerdiş û surgun, veşanî û xela ser o kilamê ey estbîyê. Badê şerê dinya o yewin dima xelayêk peyda bîya û şayîr kilamêka derg eşta na rewşe ser o (Görüntüle, 2023, Taş, 2016-2017:41).

3.11. Hesê Kekî (?-1973)

Hesê Kekî (Khekî), serra 1973î de Kortu de şîyo rehmet û kerraya mezelê ey ser o tarîxê ameyîşê ey o dînyaye de 1333î ameyo nuştiş. Nameyê bawê ey Îbrahîm o. Şayîrtî keyeyê Hesê Kekî de estbîya. Birayê ey Dursun û waya ay a Şayîr Wakilê zî şayîr bîyê. Mîntiqaya axayanê Çuxure de cuyayo û ma zanê ke waya ey a Şayîr Wakile mergê axayan ser o şîwareya yanî kilama Çuxure vata. Hesê Kekî, di rey zewicîyayo û cinîya ey a Elîfe zî a cinîyan ra bîya ke teziyeyan de şîwareyî vatêne. Şayîr ser o zaf agahîyî çîn ê. Di lajê Hesê Kekî, zerreya serrêk de merdê û şayîr lajanê xo ser o kilamêk vata (Taş, 2016-2017: 41).

3.12. Hüseyin Doğanay (1940-1974)

Serra 1947î (tayê cayan de no tarîx 1940an o la seba ke Cemal Taş kîtabê xo de şayîr sey çime nîşan dayo ma zî na agahî nîşan da) de dewa Zankirage a Xozate de

ameyo dinya. Şayîr, hewt serrîya xo de neweşîye ver o vînayîşê xo kerdo vindî û bîyo kor. Nameyê daya ey Kibe ya, nameyê bawê ey zî Kazim o. Bawê ey Kazim, hem keman hem zî tembûr cenitêne û pîr bîyo (Evrensel gazetesi, n.d.). Şayîr bawê xo ra cenitişê tembûr musayo û yewendês serrîya xo de dest bi cenitişê tembûr kerdo. Bi tembûrê xo çewres û panc serr mabênê talîbanê xo de gêroyo û waşt ke sey bawê xo pîr bo. Şayîr, vatişê (deyîş) xo xalê xo Dede Kazim ra musayo û bi Tirkî vatê, kilamê xo zî bi kirmanckî vatê. Şayîro yewin o ke bandê kirmanckî veto. Bandê ey o verên serra 1974î de vejîyayo. Serra 1993î de dewa ey bi destê dewlete ameya vengkerdiş û koçê Xalpet kerdo û heta serra 2005î ke gonîameyîşê mezgî ver o şîyo rehmet, tîya de cuyayo. Birayê ey o Seyfî Doğanay her çiqas bi tirkî kilaman bivajo zî şayîr bi ziwanê xo kilam afirnayê û vatê.

Şayîrî roportajêk de ziwan û tembûr ser o wîna vato: “Dinya saz bîya nêbîya no ziwan yeno qîseykerdiş. Ez no vajî, nê têlê tembûranê neweyan ke polad (çelîk) ra virazîyê, hewtay serrê ma dîyê, ey ra cavêr têl û perdeyê tembûran loqlayê malî ra virazîyêne. Key ke têlê asin îcad bîyê, tirkî zî o wext kewta ziwanê ma”. û dewamê vateyê xo de wasîyetê doman û merdîmanê xo keno ke wa wayîrê urf û edetanê xo vejê û ziwanê xo cameverdê, bi ziwanê xo kilaman vajê. Wexto ke ma ewnîyenê kilamanê şayîr ra ma vînenê ke zafêr qirkerdiş û Dêrsim ser o yê. Band û albumê ey ke vejîyayê nê yê: ‘Xezal’, ‘Mamekîye Biveso’, ‘Ne Namuso Ne Aro’ û ‘Kilamê Dêrsimî’ yê. Nê albuman de gelek kilamê ey estê ke hetê hunermendanê bînan ameyê vatiş. Kilama ‘Dîlbera Dêrsimî’ ke Mîkaîl Aslan vata zî nê kilaman ra ya (Taş, 2016-2017: 44).

3.13. Sêyd Keko (1905-1970)

Serra ameyîşê dinya a Sêyd Keko bi texmînî 1905î yo. Dewa Elgajîye ra bîyo. Nameyê daya ey Zêyne ya, nameyê bawê ey Welî yo. Sêyd Keko, mensubê Ocaxa Kurêşu yo. Secereya ey resena heta Duzgun Bawayî. Nufuse de qeydê ey çîn bîyo, ey ra zî domanê ey birayê ey ser o ameyê qeydkerdiş. Seba şawiyayîşê lêşkerîye ameyo depîştiş la remayo û tu qeydê ey o resmî çîn bîyê. Kesêko xizan bîyo û sayeyê talîbanê xo debara xo kerda. Sêyd Keko, hetê afirnayîşê kilaman ra gelek serkewte bîyo. Kilamê ey ke yenê zanayîş: Saan Axa (Sahan Axa) û Daê (Daye) Hal Yamano yê. kilama Sahan Axa mêrxasîya Sahan ser o ameya vatiş ke têde gelek agahîyê ê serran estê. Edet û toreyê Dêrsimî ra bigire nêyarîya eşîran zî kilame de cayê xo girewtê.

Elîşêr û Zerîfe Xanim ke bi hawayêko kovîyanê ameyê kiştîş zî kilame de derbas benê. Serra 1970î de şîyo rehmet û mezelê ey Koyê Balika de yo (Taş, 2016-2017:58).

3.14. Silê Musî (1889-1952)

Silê Musî Gimgim ra dewa Şema ra yo. Esas dewa Xiran a Dêrsim ra yo. O ke yeno zanayîş, Silê Musî serra 1889î de ameyo dinya û serra 1952î de şîyo rehmet. Mezelê ey zî dewa Şema de yo. Nufus de nameyê ey Süleyman Dostoglu yo. Silê Musî reyêk bi Fatê zewicîyayo la cinîya ey remaya û o reyna nêzewicîyayo. Bi goreyê vateyê şarê Gimgim, Silê Musî zaf henekker bîyo û bi leqabê ‘ttt ameyo binamekerdiş. Kîtabo ke Çîçek cu û kilamê şayîr ser o nuştî de, gelek serebûtî ke şayîr bi embaz yan zî cîranan xo cuyayo ca girewtê.

Kilamanê Silê Musîyî ra têna di heb kilamî ameyê vînayîş û arêdayîş ke yewe Emîna Koçer ser o ya, a bîn zî cinîya ey a Fate ser o ya. Gelek varyantê kilama ke Emîna Koçere ser o vata estê. Beno ke şayîrî, cayanê sewbînan de na kilame bi hawayêko bîn vato û her dewe yan zî mintiqa de varyantê na kilame vejîyayê. Tayê varyantan de, beşêk yan zî di beşî bi Kurmancî yê û kilame de şayîr, behsê eşqê xo rê bigire heta bawerîya xo û a Emîna Koçere zî kerdo (Çîçek, 2025b).

ENCAM

Ma na xebata xo de, lebat kerd ke kulturê şayîrtî bidê şinasnayîş. Kulturê şayîrtîye, çi wext û kamca de dest pê kerd û mabênê şaranê cîya-cîyayan de senîn vilabîyo, nîno zanayîş. La ma zanê ke her çiqas bi nameyanê sewbînan bêro zanayîş zî kulturê şayîrtîye mabênê gelek şaran de esto. Mabênê şarê ma de zî ke wendiş û nuştîşê înan çîn bî û nêwende bîyê, kulturê şayîrtîye gelek bierja bîyo. Şarê sey şarê ma ke nêwende bîyê, bi sayeyê kulturê şayîrtîye berdewama mewcûdîyetê kultur, urf û edetê xo kerdê. Coka vate, seba şaranê nêwendeyan sey şarê ma, nuşte ra hindena qîmetêr o. Vateyê şaran de yanî şayîran de ziwanardişê qiseyêk ra wêtêr, nîşandayîşê serebûtêk esto. Şayîrî, bi kilamanê xo nasnameyê şarê xo ramoynenê û ganî depîşnenê.

Seba şayîrtîye gelek pênasî estê ke her cigêrayox û nuştekar bi goreyê babeta xebata xo ewnîyayê şayîrtîye ra û pênasê xo wîna kerdê. Bi goreyê awiranê nê cigêrayox û nuştekar, hûmarê nê pênasan zêdîyayê û îmkân dayê ma ke ma sewbîna hetanê şayîran bivînê û pê bihesê xizmetanê înan ra ke hem şarê xo rê hem zî kulturê xo rê kerdê. Şayîr, sey rojnamewanan xeberê rojane dayê şarê xo. Şayîrî gêrayêne û ê xeberê ke cayanê bînan ra musayê hewilnayêne dewe û mintiqayanê xo û yan zî xeberê dewe û mintiqayanê xo hewilnayêne cayê ke şîyê ci.

Şayîrî, sey tarîxnasan serebûtê tarîxî ke hem şarê ma cuyayê hem zî bi qewimîyayîşê xo, tesîrê xo şarê ma ser o kerdê ra hayîdar bîyê. Gelek serebûtî estê ke bi destê serdest û zordaran, bi hawayêko bîn yanî bi goreyê waştîş û nêrînê înan bedilyayê û resayê rojê ma. Dokuman û kîtabê înan de zî bi goreyê fikr û awiranê înan neqlê ma bîyê. La bi sayeyê şayîran ke gelek kilamê xo nê serebûtanê tarîxîyan ser o afirnayê ra ma rastîya nê serebûtan musenê. Şayîrî, ma hayîdarê tarîxê ma yo nimitkî û vuryayî kerdê/kenê. Ma bi sayeyê kilamanê şayîran gelek şer û qirkerdişî ke şarê ma dîyê, musenê. Wexto ke ma ewnîyenê kîtab û dokumananê serdestan bi hawayêko bîn ameyê neqilkerdiş. La şayîrî rastîya nê şer û qirkerdişan, kilamanê xo de rast bi rast ardê ziwan. Ê hewna bi sayeyê şayîran ma musenê nê şer û qirkerdişan de şarê ma çi cuyayê, senîn zorî dîyê û rastê zordarîyanê senîn ameyê, kameyê cayan de ameyê qirkerdiş.

Zafî kilaman de nameyê dew, zozan, ko û mintiqayan ameyê vatiş. Şayîrî bi nîşandayîşê cografyaye firset danê goşdaran ke wa bieşkê nexşeya serebûtan mezgê

xo de gandar bikerê û bi no hawayî bawerîya înan bi rastîya serebûtan yena. Yanî şayîrî, kilaman de bi nîşandayîşê mekanan, seba kesane meçhulan ke şeran de merdê, nê cayan sey abîde ramojnayê. Nê cayî hinî hem seba merdeyan cayê abîdeyan ê hem zî seba mêrxasan cayê xoverdayîşî yê. Yanî cayê pîroz ê. Nê mêrxasî û kesê ke xo nê cayan de nimitê senîn û bi destê kamî (tayê kilaman de nameyê artêş, general, kumandan, heta o merdimê ke fermanê qirkerdişî dayo, rast bi rast ameyê dayîş) ameyê kiştîş, hûmara merdeyan û bi kameya çekan kewtê şeran û bi kameya çek û topan ameyê kiştîş dayê. Nameyê têkoşeran ke hemverê zordaran de têkoşîyayê kilaman de sey qehreman û mêrxasan ameyê dayîş. Nameyê ê eşîrê ke hetkarîya serdestan kerdê ke sey xayîn û îxanetkeran bi name bîyê û dima ra zî ameyê kiştîş, ê eşîrê ke qirkerdişan de hemverê artêşan de têkoşîyayê zî ameyê dayîş. Ma bi sayeyê şayîr û kilamanê înan nê agahîyan ke tu çime, dokuman û kîtaban de çîn ê musenê. Şayîrî, bi kilamanê xo rolê tarîxnasan zî girewtê xo ser.

Şayîrî, hewilkarê urf, edet û kulturê şarê xo yê. Ma kilamanê înan de rêçanê komelo ke şayîrî têde cuyayê, vînenê. Cuya dewe û dewijan, karê înan ê rojane û serrane, cuya xebatkaran sey citker, gawan û şîwanan zî kilaman de ca genê. Ma bi kilamanê şayîran hem cuya verîn ê şarê xo hem zî urf û edetanê verîn ê şarê xo musenê. Şayîrî eynî wextî de hewilkarê kulturê şarê xo yê zî. Seke ma behs ci kerd, şayîrî hem dewê ke derdora înan de yê gêrayêne hem zî şîyêne mintiqayanê bînan de gêrayêne. Bi no hawayî hem xeber û serebûtanê ê cayan hem zî kulturê ê cayanê ke şîyê, hewilnayêne komelê xo.

Şayîrî û kilamê înan ke na xebata ma de sey çimeyê sereke bîyê, Elewî yê. Ma bi kilamanê înan bîyê hayîdarê cu û bawerîya Elewîyan zî. Şayîrê Elewîyî, kilamanê xo de behsê cayê ke seba înan hinî zîyaretgah û pîroz ê kerdê. Bîla nameyê nê zîyaretan, nameyê kesê ke seba înan merdimê pîroz ê sey Xizir, Hz. Elî, Dewreş Babayî ûsn zî kerdê. Tayê kilaman de behsê rîtuêlê dînî ke sey Qurbanê Xizirî, mîrazpewtiş û şîyayîşê zîyaretan zî bîyê.

Enstrumanşuxulnayîş kulturê şayîrtîye de bi goreyê mintiqayan bedilyeno. Şayîrî ke xebata ma de ca girewtê enstrumanê sey tembûrî û kemanî şuxulnayê. Tembûr, mabênê şayîran de kemanî ra zêdêr ameyo şuxulnayîş. Coka manayo ke Elewîyî dayo tembûr, haceto ke wextê îcrakerdişê hunerê xo de yenê şuxulnayîş ra

zêdêr o. Elewîyî, tembûr sey çîyêko pîroz vînenê û hem wextê îbadetkerdişî de hem zî wextê îcrakerdişê hunerê xo de şuxulnenê.

Çi heyf ke gelek kilamî bi wextî bîyê vîndî yan zî şayîrê înan nîno zanayîş û sey anonim êsenê. Reyna bi wextî tîmîyanekîyî vejîyayê meydan û şayîrê gelek kilaman zî bîyê tîmîyan ra. Afirmendê kilaman, sewbîn çimeyan de seke ê şayîranê bînan ê, ameyê nîşandayîş. Zafî kilamî zî seke vatoxê înan afirmendê înan ê, wîna ameyê nîşandayîş. Heta ke destê ma ra ame ma, afirmendê kilaman rast nîşan dayê. Rey-rey babetêk ser o kilamê sewbîn ameyê vatiş û ma lebat kerd ke bi goreyê terz û çekuyê ke ameyê şuxulnayîş, kilaman cîya bikê û biewnê gelo eynî kilam ê yan varyantê nê kilaman ê. Mîsale: kilama ke mergê lajê Seyîd Rizayî o Bava Îvrahîm ser o ameyê vatiş. Di hebî kilamî estê û înan ra yewe Uşenê Kalmemîyî vata a bîn zî Hesê Qajîyî... Tayê beşê kilame bimanê yewbînan zî kilamê cîya yê. Yanî bi wextî varyantê kilaman vejîyayê.

Şayîrê cinîyî ke ma seba înan beşêka xoser yanî a camêrdan ra cîyayêr ser o vindertê, babetêka gelek muhîm a. Şayîrê cinîyî, semedê bawerî, edet û toreyanê şarê xo, mecbur mendê ke sinoranê tengan de hunerê xo îcra bikerê. Nê şayîran ra û kilamanê înan ra mixabin ke zafî nêresayê rojê ma. Şayîrê cinîyan ser o yan tayê agahî estê yan zî qet çîn ê. Hewna kilamê înan bi wextî yan bîyê vîndî yan zî seke ê şayîrê camêrdan bê yenê zanayîş û wîna ameyê nîşandayîş. Beno ke wextê verînan de şayîrê cinîyî zî sey şayîrê camêrdan eşq, bawerî ûsn babetan ser o kilamê xo îcra kerdê. La mixabin ke cayê îcrakerdişê hunerê înan teng bi û ê zafêr şînxaneyan de û merdeyan ser o kilamê xo vatê. Şîwareyî bîyê para înan û şayîrê cinîyî exleb rîyê xo dayê ziwanardişê dejan ver o. Nê şayîran ra zaf tayê ewro yenê zanayîş û kilamê înan resayê rojê ma.

Xebatê ke kulturê fekkî ser o yê rojê ma de gelek bîyê zêde û ma bi sayeyê înan hem kulturê xo şînasnenê hem zî berhemê kulturê fekkî yenê nuştîş û vîndîbîyayîşî ra xelisyenê. La mixabin ke nê xebatan ra zafî arêdayîşê berheman ê. Nê xebatan de cigêrayox û nuştekarî, ewilî dayê arêdayîşî û hetê teorîk ra kêmasîyî temam nêkerdê. Zafî xebatan de, afirmendê kilaman û tewirê kilaman qet ca nêgirewtê. Tayê xebatan de zî xebatê sehayî gelek hol ameyê kerdiş la hetê agahîdayîş ra kêmasîyî estê. Ma hêvî kenê ke na xebata ma hetê teorîk ra cayêk bigira û tay ba zî kêmasîyanê nê babetan

temam bikera. Û hewna ma hêvî kenê ke xebatê kulturê fekkî ser o hinî têna arêdayîş
nêbê û şayîr û kilamê înan zî bi hawayêko akademik bêrê arêdayîşî.

ÇİMEYÎ

- Akın, B. (2018). Kültürel bellek ve müzik. *Konservatuvar Dergisi*, 13, 101-117.
- Aksoy, S. & Benek, S. (2019). Kürtlerde önemli bir bellek aktarımı olan dengbêjlikte aşk ve erotizm üzerine bir inceleme, *Dengbêjlik Kültürü ve Dengbêjler (Uluslararası Sempozyum Bildirileri)*, (r.157-182). Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları.
- Aldatmaz, N.G. (2014). *Folklorê Kirmancan ser o*. Dîyarbekîr: Weşanxaneya Roşna.
- Altun, I. (2007). Karacaoğlan'da şiirsel bir imge olarak giyim kuşam, Atatürk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14 (35), 217-228.
- Aras, A. (2007). Kilama Kurdî û dengbêjiya Serhedê, *Bîr*, (7), 228-244.
- Aslan, M. (2022). Analîza taybetmendîyên hunera dengbêjiyê. *Folklor û Ziman*, 3(1), 39-66.
- Ata, M.M. (2021). Tefsir literatüründe Hz. Musa (A.S.) kıssası üzerine bazı mülahazalar. *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2), 28-47.
- Aydın, S. (2013). *Deyîrbazê Dêrsimî Saît Bakşî*. Dîyarbekîr: Weşanxaneya Roşna,
- Bakşî, S. (2019). *Öyküleriyle Dersim kılamları ve Dersim şairi Uşênê Kalmemi*. İstanbul: Weşanxaneya Vate.
- Barca, A. & Basuğuy, B. (2021) Müzikle direnme, müzikle var olma: Rençber Aziz müziğinde politik tutum. Ercan Çağlayan (Ed.), *Bingöl Dört Dağ İçinde* (295-312). İstanbul: Weşanên Peywend.
- Beğik, M. (2018), *Reso şahê dengbêjan*. İstanbul: Nûbihar.
- Beltekin, N. (2019). Zazalarda müzik, (ed.) N. Beltekin & A. Kırkan. *Sözden Yazıya Zazaca* (r.233-259). İstanbul: Peywend.
- Can, M. (2014). Kültürel kimlik ve müzik. Teblîxa Semînerî.
- Can, M. (2022). Hetê bawerî, îbadet û organîzebîyayîşî ra pêveronayîşê Elewîtiya Dêrsimî û Yaresanîye. *Nûbihar Akademî*, (17), 143-160.

- Cengiz, D. (2010). *Dizeleriyle tarihe tanık Dersim Şairi Sey Qaji*. İstanbul: Horosan Yayınları.
- Cengiz, D. (2020). Bir ağıt neye muktedir? (Zegeriye Ağıtı örneği). *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (1), 72-83.
- Çelik, A. (2015). Eşîra xiyan, bîra kolektîf û trawma: êşeke patetîj li dor kilama Reben Îm. *Wêje û Rexne*, 4, 180-202.
- Çelik, M. (2022). Di kilamên dengbêjan de rengvedana afatên siruştî û nexweşîyan. *Kurdiname*, (6), 93-104.
- Çem, M. (2010). *Dêrsim merkezli Kürt Aleviliği*. İstanbul: Weşanxaneya Vate.
- Çiçek, A. A. (2024a). *Deyîrbaz û şaîrê Gimgimî Dewrêş Baba*. İstanbul: Weşanxaneya Vate.
- Çiçek, A. A. (2024b). *Şaîrê Gimgimî yo vîndîbîyaye Sile Musî*. İstanbul: Weşanxaneya Vate.
- Çiçek, A.A. (2024c). *Di reng û vengê Gimgimî: Cemale Dursî û Xidirê Başî*. İstanbul: Weşanxaneya Vate.
- Çiftçi, T. (2015). Di çarçoveya bîra civakî ya Kurdan de təkiliya bûyerên dîroka nêzik û kilamên dengbêjan. *International Journal of Kurdish Studies*, 2(1), 1-10.
- Delikaya, Ö. & Ertekin, M. Z. (2021). Li Geliyê Çatê tav diziriqî: topogeny û nexşeya devkî di kilama Elî Xarza de. *Kurdiyat*, (3), 11-25.
- Delikaya, Ö. (2019). Cihwar (nav) û hesta aîdbûnê di kilamên dengbêjan de. *Uluslararası Dengbêjlik Kültürü Ve Dengbêjler (Uluslararası Sempozyum Bildirileri)* (r. 427-441). Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları.
- Delikaya, Ö. (2024). Navê cihan, mekanên bîrê û Geliyê Zilan di çanda dengbêjiyê de. *Mukaddîme*, (15) 15-40.
- Delikaya, Ö. (2025). Şair, dengbêj, sazband, û aşîq: nêrînek li termînolojiya îcrakarên edebiyata Kurdî ya devkî. *Mukaddîme*. (16), 231-261.
- Dost, J. (2021). Mem û Zîn û Memê Alan. *Kürt Araştırma Dergisi*, (5), 144-147.

- Er, S. E. (2020). Karacaoğlan şiirinin felsefi temelleri, *Milli Folklor*, 16 (127),186-193.
- Erdem Kük, D. G. (2021), *Alevi-Bektaşî gülbankları –Bağlam merkezli bir yaklaşım-* (Yüksek lisans tezi). Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Erdoğan, G., Kara, H., & Mengüş, E. (2019). Tunceli Aleviliğinde İnanç-müzik üzerine bir alan araştırması. *Turkish Studies Social Sciences*. 14 (3), 501-525.
- Ergün, F. (2024), *Dersim (Tunceli) yöresinde derlenen Zazaca ağıtların yapısal ve tematik yönden incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Bingöl Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Zaza Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bingöl.
- Görür, Z. (2021), *Ez dibêjim vê kilamê sewa we: dengbêjî di peywenda patronajê de*. İstanbul: Weşanxaneyê Peywend.
- Greve, M. (2019). Neither Âşık nor Dengbêj – The lament singers from Dersim (Tunceli). M. Greve, U. Özdemir, & W. Hamelink (Ed), *Diversity and contact among singer-poet traditions in Eastern Anatolia* (Vol. 40, *Istanbul Texts and Studies*, pp. 95–130). Baden-Baden: Ergon.
- Güney, C. & Erol, K. (2019). Di zargotina Kurdan de erka saziya dengbêjiyê: Kürt halk edebiyatında dengbêjlik kurumunun işlevi. *Uluslararası Dengbêjlik Kültürü Ve Dengbêjler (Uluslararası Sempozyum Bildirileri)* (121-139). Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları.
- Karasu, D. & Hülakü, A. & Korkmazcan, O. & Güleriyüz, D. & Güngör, Ö. (2007). *Bingöl dengbêjleri*. İstanbul: Peri Yayınları.
- Kardaş, C. (2012). Tarihsel olayların dengbêjler aracılığıyla sözlü kültüre aktarılması. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 199-206.
- Kardaş, C. (2017). *Aşığın sazı dengbêjin sözü: Dengbêjlik geleneği ve aşıklık üzerine karşılaştırmalı bir inceleme*. Ankara: Eğiten Kitap Yayıncılık.
- Kaya, R. (2016). *Kur'anı Kerim: El Kehf 292-303 sureleri* (5. baskı). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Kaynar, C. (2018). Dengbêjiyê li dor temaya şer û kuştinê: nirxandina kilamên şînê. *The Journal Of Mesopotamian Studies*, 3(2), 65-94.

- Keleş, B. (2019). Dengbêjliğin tarihi süreç içerisinde ortaya çıkışı ve değişimi. *Dengbêjlik Kültürü ve Dengbêjler (Uluslararası Sempozyum Bildirileri)*. (r.383-395). Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları.
- Kurij, S. (2014), *Deyîrî Çewlîgî*. İstanbul: Nasajans Yayınları.
- Laçîn, Ş. (2019), *Deyîran û manîyanê Gêlî ra*. Diyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.
- Lescot, R. (2014). *Memê Alan*. (Açar. Roşan Lezgîn & N. Celalî). Dîyarbekîr: Weşanxaneyê Roşna.
- Lezgîn, R. (2024). *Ferheng, Zazakî-Tirkî*. Diyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.
- Ong, W. (2018), *Sözlü ve yazılı kültür*. Metis Yayınları.
- Öz, R. & Cizîrî, Ş. (2019). Di edebiyata devkî de şer. *Dengbêjlik Kültürü ve Dengbêjler (Uluslararası Sempozyum Bildirileri)* (r.800). Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları.
- Öz, S. (2003). *Doğu Ve Güneydoğu Anadolu sözlü kültüründe hikaye anlatıcılığı* (Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul.
- Özcan, M. (1995), *Dersim aşk türküleri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Özcan, M. (2002), *Dersim ağıtları 1*. Ankara: Kalan Yayınları.
- Özkaral, T. C. (2015), Eskiçağda yazı, kitap ve kütüphanenin oluşum süreci: günümüz eğitime katkıları. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (34), 371-384.
- Parlıtî, A. (2006), *Dengbêjler sözün yazgısı*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Schäfers, M. (2016), Kadın dengbêjler, acının işleyişi ve Kürt tarihi. *Kürt Tarihi*, (26), 24-29.
- Taş, C. (2016-17). *Kilamê Kirmancîyê- Dersim halk ezgileri*. İstanbul: Tij Yayınları.
- Taş, C. (2023). *Dağların kayıp anahtarı: Dersim 1938 anlatıları*. İstanbul, İletişim Yayınları.
- Taş, F. (2022). *Dengbêjlik Geleneği ve Dönüşümleri*. İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Tîrgîl, B. (2016). Sadeyê (şahîdê) hîris û heştî. *Kovara Vate*, (49) 9-27.

- Tornêcengi, H. (1992). *Tayê lawikê Dêrsimî, Dersim türkûleri*. Ankara: Weşanxaneya Berhem.
- Tornêcengi, H. (2025). *Lawikê Dêrsimî yê eşq u sewda*, İstanbul, Weşanxaneya Tiji.
- Tosun, T. & Kardaş, C. (2022). Di bin siya bîra civakî da kilama Asyayê û serpêhatiyên Ferzende Beg. *The Journal of Mesopotamian Studies*, 7 (1), 43-66.
- Türkmen, H. (2014). Kelam kavramı ve bu kavrama ilişkin teolojik yaklaşım. Ankara: *Eskiye Dergisi*, (29), 27-46.
- Ulugana, S. (2016). Dengbêjler şahı Reso. *Kürt Tarihi Dergisi*, (26), 38-44.
- Vate Çalışma Grubu, (2009). *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)- Tirkî*. İstanbul: Weşanxaneya Vate.
- Xanî, E. (2022). *Mem û Zîn*. Ankara: T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı.
- Yıldırımçakar, M. (2020). Dengbêjiyê jinê ji hêla patronaj, perwerdehî, rol û nêrîna civakî û îcrakirina hunerê ve. *Kurdîname Akademik*. (2), 87-96.

ÇIMEYÊ DÎJÎTAL

- Ali Tanrıverdi. (2021, 22 Mayıs). *Kılama: Silê Suri/Maya(Annesi)/Vatox:Sait Bakşi/Hazır.Ali* TVDi. [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=35HiJDvtTe8>
- Baytar62. (2012, July 1). *Dersimde Kirmancki & Zazaki Cem Zülfü Selcan 1987* „Lawikê Pir Sultani [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=6JPUpuq2vIc>
- Bianet. (2017, May 26). Asmên ra Roz Vîneto: Yimami'nin Ağıtları Soykırım İncelemelerine Neleri Hatırlatıyor? *Bianet*. <https://bianet.org/yazi/asmen-ra-roz-vineto-yimami-nin-agitlari-soykirim-incelemelerine-neleri-hatirlatiyor-186226>
- Bülent Boral. (2014, May 15). *Silo Qız belgeseli* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=kptsWZm3c_g

Cafrande.org. (2010, September 2). *Müzik ve Kültürel Kökler Bağlamında Dersim*

Müziği – Mikail Aslan. Cafrande Kültür Sanat.

<https://www.cafrande.org/muzik-ve-kulturel-kokler-baglaminda-dersim-muzigi-mikail-aslan/>

Evrensel gazetesi. (n.d.). 'Doğanay Dersim ağıtlarının piridir' - Evrensel. Evrensel.

<https://www.evrensel.net/haber/160983/doganay-dersim-agitlarinin-piridir>

Ferhat Tunç - Topic. (2019, January 13). *Hewa sile suri* [Video]. YouTube.

<https://www.youtube.com/watch?v=D3loGhx3HXw>

GAĞAN TV. (2023, May 25). *Ziyareta Xızırı ser ra heskardın Burhan Karakaş ma*

rê zaf weş yow kılama Zazaki waneno. [Video]. YouTube.

<https://www.youtube.com/watch?v=fupU0ZwwRu8>

Görüntüle, D. V. T. Y. T. G. (2023, September 7). *HESÊ QAJÎ, her şeye sesiyle can*

veren dengîbej – düzgün polat VEROZ. Anasayfa.

<https://duzgunveroz.wordpress.com/2021/07/28/hese-qaj-her-seye-sesiyle-can-veren-dengibej/>

İLÂHÎ - TDV İslâm Ansiklopedisi. (n.d.). TDV İslâm Ansiklopedisi.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ilahi>

Kalan Müzik. (2015, December 15). *Kardeş Türküler - Silemano [Hemawaz © 2002*

Kalan Müzik] [Video]. YouTube.

<https://www.youtube.com/watch?v=w8pZuWk0Nvk>

KELÂM - TDV İslâm Ansiklopedisi. (n.d.). TDV İslâm Ansiklopedisi.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/kelam--ilim>

KOM MÜZİK. (2014, December 23). *Mihemed Arîf Cizrawî / Hesên Ciuluganazrawî*

- *Xezal (Official Audio)* [Video]. YouTube.

<https://www.youtube.com/watch?v=1yqAMZMFWnEE>

Webadmin. (2020, May 10). *Dersim’de bir derviş: Seyid Ozan Mahmut Baran*.

Alevilerin Sesi. <https://alevilerinsesi.eu/dersimde-bir-dervis-seyid-ozan-mahmut-baran/>

Zazaki.net. (2009, October 1). ALÎŞÊR ÎLE ZARÎFE XANIM. *Zazaki.net*.

<https://www.zazaki.net/haber/alsr-ile-zarfe-xanim-216.htm>

Zelemele - Topic. (2024, September 6). *Silo sur* [Video]. YouTube.

<https://www.youtube.com/watch?v=d5FS9RA4aEA>

Zeynel Kahraman - Topic. (2014, June 23). *Melem Tiya (V2)* [Video]. YouTube.

<https://www.youtube.com/watch?v=XDgan0ImsX8>